

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В СЪВРЕМЕННИЯ ГРАД
CULTURAL HERITAGE IN THE MODERN CITY

Юбилеен сборник
Festshrift

FESTSCHRIFT
for the 85th Anniversary of
Senior Research Associate
Magdalina Stancheva

CULTURAL HERITAGE IN THE MODERN CITY

New Bulgarian University
2009

Editorial Board:

Assoc. Prof. Dr. Tsvetana Cholova
Assoc. Prof. Dr. Zarko Zhdrakov
Assoc. Prof. Dr. Roumen Genov

NEW BULGARIAN UNIVERSITY

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК
с материали от научна конференция, посветена на
85-годишнината на
ст.н.с. **Магдалина Станчева**

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В СЪВРЕМЕННИЯ ГРАД

Нов български университет
2009 г.

Редколегия:

Доц. д-р Цветана Чолова
Доц. д-р Зарко Ждраков
Доц. д-р Румен Генев

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

CONTENTS

Bogdan Bogdanov – In Lieu of a Foreword: A Few Words of Regard	9
Maria Chichikova – Magdalina Stancheva: Her Own Way of Creation.....	10
Nadezhda Aleksandrova – „Sofia from Antiquity to Modern Times“.....	13
A Bibliography of the Works of Senior Research Associate Magdalina Stancheva (Yoanna Andreeva).....	15
Toma Tomov – How Do We Treat the Antiquities?	61
Petar Balabanov – Law, Society, Monuments	71
Tatyana Yanakieva – Cultural-historic Points – Libraries, Archives, Museums: Interaction Fields in the Contemporary Information Society	84
Andriana Neykova – The Urban Archives in Medieval Europe	97
Irina Genova – The First Historians of Modern Bulgarian Art: „Fifty Years of Bulgarian Art“ by Andrey Protich and „Modern Bulgarian Painting“ by Nikola Mavrodinov	106
Natalia Hristova – Locations of the Bohemian Spirit in Sofia: the Café „The Bam- boo“ („Bambouka“)	122
Petar Kardjilov – „Slavianska Beseda“: The First Cinema Theater in Sofia.....	134
Donika Georgieva – Cultural Routes in the Historic Town. Nature and Types	161
Evgeniya Ivanova, Velcho Krastev – The Place of the Roma Material Culture in the Urban Space as an Authentic Historical Evidence.....	171

СЪДЪРЖАНИЕ

Богдан Богданов – Вместо предговор / Приветствени думи.....	9
Мария Чичикова – За творческия път на Магдалина Станчева.....	10
Надежда Александрова – „София от древността до нови времена“ (Книгата – музей на София).....	13
Библиография на трудовете на ст.н.с. Магдалина Станчева (Йоана Андреева)	15
Тома Томов – Как се отнасяме към старините?	61
Петър Балабанов – Закон, общество, паметници	71
Татяна Янакиева – Културно-исторически места на паметта – библиотеки, архиви, музеи: полета на интегративни взаимодействия в съвременното информационно общество.....	84
Анриана Нейкова – Градските архиви в средновековна Европа.....	97
Ирина Генова – Първите истории на модерното изкуство в България: „Петдесет години българско изкуство“ от Андрей Протич и „Новата българска живопис“ от Никола Мавродинов.....	106
Наталия Христова – Топоси на бохемския дух в София: кафене „Бамбука“	122
Петър Кърджилев – „Славянска беседа“ – първият киносалон в София.....	134
Доника Георгиева – Културните маршрути в историческия град. Същност и видове	161
Евгения Иванова, Велчо Кръстев – Мястото на ромската материална култу- ра в градска среда като автентично историческо свидетелство	171

Maria Kostova – Examples of Reference to Cultural Heritage of the Cities in Ancient Authors.....	181
Lilyana Simeonova – The Classical Art of Constantinople and Its Afterlife in the Popular Mind. A Few Examples	187
Gavril Lazov – Two Early Christian Tombs from the Western Necropolis of Serdica in the Lapidarium of the National Museum of History	213
Zarko Zhdrakov – Some Notes on the Boyana Beadroll	223
Annie Dancheva-Vasileva – Significant Christian Cult Sites in Medieval Plovdiv (Philippopolis) and Their Fate in Modern Times	232
Tsvetana Cholova – The Church Fathers of the Serdica's Ecumenical Council in 343 BC in the Cultural Memory of the Bulgarians	258
Iliya Iliev – The Literary Heritage of the Archbishopric of Ohrid During the First Two Centuries of Its Existence	272
Bistra Nikolova – Seven Monasteries of Melnik in the Light of the Written and Material Sources (in the Dynamic of the Byzantine North and the Bulgarian South)	297
Petar Nikolov-Zikov – Prince Fruzhin and His Progeny in Hungary and Bulgaria (15 th –16 th Century).....	320
Nikolai Sirakov – A Probable Figure of Cult	339
About the Authors	343

Мария Костова – Примери за отношение към културното наследство на градовете у антични автори.....	181
Лиляна Симеонова – Класическото изкуство на Константинопол и неговият живот в съзнанието на градското население (IV–XVII в.). Няколко примера	187
Гаврил Лазов – Две раннохристиянски гробници от западния некропол на Сердика в лапидариума на НИМ	213
Зарко Ждраков – Няколко бележки върху Боянския поменик.....	223
Ани Данчева-Василева – По-важните християнски култови топоси в средновековния Пловдив (Филипопол) и съдбата им в съвременността.....	232
Цветана Чолова – Църковните отци от Сердикийския събор в културната памет на българите	258
Илия Илиев – Книжовното наследство на Охридската архиепископия през първите два века от нейното съществуване.....	272
Бистра Николова – Седем мелнишки манастира в светлината на писмените и веществените източници (В динамиката на византийския север и българския юг)	297
Петър Николов-Зиков – Княз Фружин и неговите наследници в историята на Унгария и България (XV–XVI в.)	320
Николай Сираков – Една вероятна култова фигура.....	339
За авторите	343

ПРИВЕТСТВЕНИ ДУМИ НА ПРОФЕСОР БОГДАН БОГДАНОВ

Нов български университет е силно задължен на Магдалина Станчева. Първо за това, че още с началото на неговото основаване тя създаде прекрасна учебна програма по културно наследство, продължаваща успешно и до днес, и, второ, че дари университета с голяма сбирка от архиви и ценни книги. Събрахме ги в малко библиотечно пространство и сега нейното име стои над тези безценна сбирка от книги и справочници по археология и история. Несъмнено това е едно от най-посещаваните места от студенти, преподаватели и външни посетители в голямата зала на нашата библиотека. Магдалина Станчева свързва трайно своя авторитет на изследовател, интелектуалец и радетел на знанието с името на Нов български университет, за което ѝ благодаря от сърце.

Възрастта и здравето са Божии дар. Онова, което трудно може да се каже, е какъв е личният принос за това някой да достигне до подобна златна възраст. Заслужил изследовател, с огромни постижения за проникването в по-ранното време от дългата история на София, учен с невероятна подготовка на историк, археолог и филолог, но и гражданин и културен деятел, качества, които не се съчетават лесно в нашия съвременен свят, Магдалина Станчева е всичко това, защото е изключително бодър и умен човек. Не чак толкова далече от висината на нейната възраст, мене ми се струва, че разбирам разковничето на това постигане – то е в съдружието на бодрост и ум, които не противопоставят малкото всекидневно на високото интелектуално.

Казвам същото и по друг начин. Имаме до себе си наистина университетски човек, успял да свърже двете времена – голямото историческо и по-малкото жизнено. Прекрасно свързване. Защото определени научни постижения са невъзможни, ако голямото външно знание за историческото време не черпи сила от малкото вътрешно за нашия несравнимо по-кратък жизнен срок, по особен начин пестен, но и повдиган в степен от контакта с голямата история. Това е моето тълкуване за постигнатото от нашия юбиляр Магдалина Станчева. Пожелавам ѝ от сърце още успехи, ние ще помагаме. Това тържество не е край на нашата връзка. Очакваме още и нейни, и общи дела и вярваме, че тази авантюра на прехождащи едно в други и усилващи се времена ще продължи.

© Издателство на Нов български университет, 2011 г.
ул. „Монтевидео“ №21, 1618 София, www.nbu.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторското право.

© ПЛАНЕТА 3, дизайн и предпечатна подготовка, 2011 г.

ISBN 978-954-535-645-2

Бъди много здрава и много честита, Магдалина!

ЗА ТВОРЧЕСКИЯ ПЪТ НА МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Мария Чичикова

Магдалина Станчева израства в семейство на журналист и майка учителка, завършила литература в Софийския университет. В дома им често се събират приятелите на семейството – писатели, художници, артисти.

Магдалина Станчева учи в класическия отдел на Първа софийска девическа гимназия при много добри учители и завършва с отличие. Тя без колебание избира да следва класическа филология с втора специалност история. След политическите събития през есента на 1944 г. изучаването на старогръцки и латински в гимназиите е премахнато. Въпреки че на всички студенти по класическа филология е разрешено да сменят специалността, Магдалина Станчева остава тази специалност, за чиито възпитаници възможностите за учителска работа са почти изключени.

Магдалина Станчева завършва с отличие Софийския университет. След задължителния стаж в гимназия тя постъпва като хоноруван сътрудник в Археологическия музей. Там тя работи по мащабната задача за създаване на пълна картотека на всички движими публикувани находки. Участва в шестмесечни разкопки в Ескус при Гиген, после във Велики Преслав под ръководството на Вера Мавродинова и в Плиска под ръководството на Ст. Михайлов.

В търсене на редовна работа тя е назначена за завеждащ библиотеките на Философския и Педагогическия институт в Софийския университет, след като е преминала библиотечен курс и е положила изпит за правоспособност. Тихата и спокойна работа на този пост не я задоволява и тя постъпва на асистентско място в Софийския градски музей (по-късно преименуван Музей за история на София), където работи до пенсионирането си през 1985 г. През 1965 г. Станчева се явява на конкурс за научен сътрудник по средновековна археология, а през 1973 г. се хабилитира като старши научен сътрудник.

През тези години в София се строи усилено, особено на територията на разрушения от бомби център, която съвпада с площта на антична Сердика, на средновековния Средец и доосвободенска София. Широките площи на строителство разкриват многопластовата археология на София, но строителните срокове създават тежки условия за работа, която се извършва от ранно утро до късна вечер. С неуморни усилия Станчева успява да се пребори с тези

условия на определените за нейно наблюдение терени. Новите строежи продължават дълги години и са постоянно свързани с разкопки. Те се ръководят вече навсякъде от Станчева. Едни от значителните открития, които тя прави, засягат фортификацията на града. Разкрита е източната порта. Станчева успява да наложи промяна на първоначалните планове на подлеза, където тя попада и това място се превръща в една от най-забележителните старини на София. По-късно Станчева разкрива и западната порта, където установява драматичните следи от превземането на София от турците. Откритите при разкопките на портите надписи от втори век позволяват да се установи датата на изграждането на първата крепост на Сердика, а изследването на нейните преустройства – и цялата история на крепостната стена.

Заслуга на Станчева е разкриването на сложния ансамбъл от старини източно от ротондата Св. Георги и отстояването на неговото запазване. Забележително е ситуирането и изследването на т. нар. Константинов квартал в югоизточния ъгъл на Сердика. Станчева свързва в този ансамбъл няколко поотделно разкопани сгради, близки по архитектурни елементи и хронология, които разкриват цялостен замисъл на богато жилище с перистилен двор, великолепно устроена баня за ограничен достъп и сграда за официални събития.

Станчева установява драматични моменти от историята на Сердика, като разкрива мястото, където са събрани и унищожени езическите статуи, украсявали храмове в града. Разкрити са преустроени в християнски сгради места и баптистерии за покръстване на гражданите. В околността на Сердика са изследвани вилни стопанства (в квартал Обеля) и луксозни извънградски жилища с мозайки (квартал Филиповци) и със собствен мавзолей (вилата в квартал Герена).

Едновременно с разкриването и изследването на софийската археология, Магдалина Станчева активно отстоява запазването на открито и в сутеренни помещения на отделни фрагменти от разкритите старини, така че те остават като знаци за разположението на антични и средновековни сгради.

Работата си на терена Станчева съчетава с научноизследователска дейност. Тематиката на нейните публикации, макар и твърде разнообразна, показва нейната голяма ерудиция и детайлно познаване на проблемите, свързани с културно-историческото наследство, които тя разглежда задълбочено и разрешава успешно. Научната продукция на Станчева може да се разпредели в няколко проблемно-тематични кръга. Един от най-важните е посветен на античността. На него тя посвещава многобройни статии върху най-важните архитектурни комплекси или отделни значими паметници. Друга част от

публикации третира важни въпроси на българското средновековие. Тя първа публикува и обширни студии, посветени на материалната и художествената култура на града от епохата на османското владичество в София.

Магдалина Станчева не се ограничава само в сферата на строго научните статии. С вдъхновение тя популяризира културно-историческото наследство на София – изнася лекции, пише в научно-популярни списания и вестници, редовен сътрудник е на списание „София“ и на в-к „Култура“. В продължение на 11 години тя е делегат на България в Комитета за световно наследство, популяризира в България неговата дейност и български и чужди ценности, включени в Списъка на световното културно и природно наследство. Като представител на България с докладите си тя защитава българските предложения за обявяване за световни ценности на наши обекти. И действително днес вече 9 български паметника са обявени за световни ценности – 7 културни и 2 природни.

Не може да не се отбележи и нейната преподавателска дейност. Магдалина Станчева чете лекции в няколко престижни български университета – Софийския държавен университет, Националната художествена академия и в Нов български университет. С голямата си ерудиция, с увлекателното си и художествено слово тя печели сърцата и на колегите си, и на студентите. Студентите от програмите Културен туризъм и по-късно Културно наследство и туризъм имаха щастието да слушат нейните лекции за София, за престижни съвременни музейни експозиции и др.

Станчева се оформя като един от най-добрите български специалисти по музеология. Тя оказва непосредствена помощ на редица музеи в страната за изграждане на съвременни експозиции. Главен консултант е на новата експозиция на Националния исторически музей, създадена след настаняването му в Боянската резиденция.

Наградена е с орден „Кирил и Методий“ – I и II степен, Народен орден на труда – сребърен, Награда на София – I степен, австрийския Орден със сребърен кръст за заслуга във връзка с изложбата, уредена в замък Шалабург под нейно ръководство.

„СОФИЯ – ОТ ДРЕВНОСТТА ДО НОВИ ВРЕМЕНА“

(Книгата – музей на София)

Надежда Александрова

На град София са посветени много и интересни книги. Затова е трудно да се напише нова книга, ако тя не разказва по нов начин неговата многократно разказана история. Книгата на Магдалина Станчева *„София – от древността до нови времена“*, издадена за пръв път през 1999 г., фактически е писана от нея през всичките години (около половин век), които е посветила на разкриване, опазване и широко огласяване на многопластовото археологическо богатство на Софийската земя, свидетелстващо за материалната и духовната култура на хората, които са я населявали. Това е нова книга, белязана от личността на авторката, от нейните дълбоки познания за историята, в които книжовната и практическата работа върху археологическите терени в града са си дали истински ползотворна среща.

Тя разказва с овладяно патриотично вълнение и близко до белетристичния разказ въображение, на равнището, на което материалното и духовното се срещат, без да се разминават. Красотата и функционалността на предмета – археологическа находка – за нея са неразривно свързани помежду си. И заедно с това задължителна е връзката му с археологическия контекст. Защото само в контекст предметът може да разказва история.

Книгата на Магдалина Станчева разказва историята на града ни последователно и сладкодумно и заедно с това исторически прецизно, с осмислената отговорност на учен и изследовател. Към текста на книгата е приложена и кратка библиография, която съдържа публикациите на авторката в специализираните и научни издания като списанията *„София“*, *„Музеи и паметници на културата“*, *„Археология“*, *„Изкуство“*, *Известия на БАН*, както и някои в издания на ИКОМ и ЮНЕСКО.

Книгата на Магдалина Станчева не е монолог, а диалог за историята на София, ориентиран колкото към миналото, толкова и към бъдещето ѝ.

Нашата столица все още няма музей, или съдбата му отново е проблематична. Този бъдещ музей е описан в книгата на Магдалина Станчева и остава да бъде реализиран.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА
СТ.Н.С. МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Изготвила: Йоана Андреева

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

I.

Научни публикации / 16

Книги / 16

Статии в сборници / 16

Статии в списания / 22

II.

Научно-популярни публикации / 36

Книги / 36

Статии в списания / 37

Статии във вестници / 43

Участия в албуми, пътеводители, учебни помагала и др. / 56

III.

**Ст.н.с. Магдалина Станчева като съставител,
редактор и преводач / 58**

И. Научни публикации

Книги

1963

1. **Боянският поменик** / Съавт. Станчо Станчев. – София: Издателство на БАН, 1963. – 122 с.

1996

2. **Мадарският конник** / Отг. ред. Тотю Тотев. – Шумен: Антос, 1996. – 96 с.

3. **Национален дворец на културата - пластически изкуства : Стенопис, скулптура, мозайка, металоластика, дърворезба, goblen : [Албум]** / Състав. Светлин Русев, Владислав Паскалев; Текст М. Станчева. – София: Национален дворец на културата, 1996. – 168 с.

4. **National palace of culture – visual arts : mural painting, sculpture, mosaic, metal plastic, wood-carving, gobelin tapestry : [Албум]** / Comp. Svetlin Roussev, Vladislav Paskalev; Text Magdalina Stancheva.- Sofia: National palace of culture, 1996. – 168 с.

1999

5. **София от древността до нови времена.** – София: б.и., 1999. – 128 с.

2002

6. **Девет световни ценности в България** / Авт. кол.; Състав. М. Станчева. – София: Нов български университет, 2002. – 79 с.

2009

7. **София от древността до нови времена.** – София: Нов български университет, 2009. – 191 с.

Статии в сборници

1956

8. **Новото за стара София** // Юбилеен сборник по случай 80-год. от Освобождението на София. – София, 1956, с. 76-72.

1958

9. **Новото за стара София** // Юбилейна книга за София 1878–1958. – София, 1958, с. 67-74.

1959

10. **Музей за история на София** // Музеи и паметници в Народна република България. – София, 1959, с. 79-90.

1964

11. **Кани за смола, намерени край крепостните стени на Сердика** // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 1. – София, 1964, с. 147-152.

12. **Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика** // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 1. – София, 1964, с. 159-168.

13. **Средновековна сграфито керамика от София** // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 1. – София, 1964, с. 169-193.

1966

14. **Le developpement et la destruction d'une villa rustica romaine près de Serdica** // Premier Congres Internationale des études balkaniques sud-est européennes, Sofia, 26.8. – 1. 9. 1966: I. Archéologie. – Sofia, 1966, p. 106.

1968

15. **Средновековният Средец – София и римска Сердика** // I Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskiej, 14–18. IX. 1965. – s.p., 1968, p. 368- 375.

1969

16. **Миналото открива своите тайни** // Юбилеен лист на Димитровския районен съвет за изкуство и култура – 25 години социалистическо образование и култура. – София, 1969, с. 8.

1970

17. **Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica** // Actes du Premier Congres International des etudes balkaniques et sud-est européennes. – Sofia, 1970, p. 535-538.

1972

18. **Приносът на българските музеи в областта на археологията през изтеклите 25 години и перспективите за тяхната работа** // Първи конгрес на БИД, 27–30.1.1970. – София, 1972, с. 465-468.

19. **Trésor du début de l'époque de Hallstatt (de Sofia)** // Ier Congrès International de thracologie, 5–10.VII. 1972. – s.p., 1972, p. 107.

1973

20. **Средновековно българско въоръжение от Средец** // Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. – София, 1973, с. 385-395.

1974

21. Научните публикации на музеите през периода 1962–1967 г. // Въпроси на музейното дело: Т. 2. – София, 1974, с. 73-80.

1975

22. Към изучаването на средновековната българска архитектура // Архитектурата на Първата и Втората българска държава. – София, 1975, с. 274-285.

23. Устройство на златоносните рудни галерии край София // Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа: Сборник доклади, Варна, 3–6 ноември 1975. – Варна, 1975, с. 107-108.

1976

24. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX–XIV в.). Резултати и проблеми // Сердика – Средец – София. – София, 1976, с. 26-76.

25. Колекцията от глинени лампи в Музея за история на София / Съавт. Кунка Григорова // Сердика – Средец – София. – София, 1976, с. 209-224.

26. О производни керамични лула у Бугарској // Сборник Музеја применене уметности. – Београд, 1976, с. 129-138.

27. Художествени качества на българската керамика от епохата XV–XVII в. // Традиция и нови черти в българското изкуство: Сборник от научни изследвания и съобщения. – София, 1976, с. 88-96.

28. La population thrace à la fin de l'antiquité à la lumière des données archéologiques // *Resumés des rapports et communications*, Bucarest, 4– 0 sept. 1976. – Bucureşti, 1976, p. 127-128.

1978

29. Problèmes de la culture thrace à l'époque de la basse antiquité // *Pulpudeva: Semaines philipopolitaines de l'histoire et de la culture thrace*, Plovdiv, 4– 9 octobre 1978, 3. – Plovdiv, 1978, p. 250-252.

30. Serdica aux confins de deux époques (IVe – VIe siècle) // *Etudes historiques*: T. VIII. – s.p., 1978, p. 107-122.

31. Sur le culte d'Artemis à Serdica // *Studia in honorem Veselini Beševliev*. – Sofia, 1978, p. 230-234.

1979

32. Градоустройство. Строителство. Култура и изкуство // История на България: Т. I. – София, 1979, с. 417-426.

33. По някои проблеми на археологическия паметник в градска среда // Сборник на Националния институт за паметници на културата: Оригиналът в паметни-

ка на културата: Доклади от IV конференция, 14–15. XI. 1977. – София, 1979, с. 148-152.

34. По някои съвременни проблеми на експозицията и работата с публиката: [лекция, изнесена пред музейните работници в София на 13.XII.1978 г.] // За музейната експозиция: Т. 2. – София, 1979, с. 30-44.

1980

35. Археологически принос към историята на Бояна // Българско средновековие: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. – София, 1980, с. 153-162.

36. Боянските стенописи // София – древна и млада. – София, 1980, с. 65-67.

37. Зората на този древен град // София – древна и млада. – София, 1980, с. 13-15.

38. Къде са били дворците на севастократор Калоян // София – древна и млада. – София, 1980, с. 45-46.

39. Некрополът // София – древна и млада. – София, 1980, с. 23-26.

40. Подвигът на софийския златар Георги // София – древна и млада. – София, 1980, с. 79-80.

41. „Поменик на царете благочестиви“ // София – древна и млада. – София, 1980, с. 84-87.

42. Сердика // София – древна и млада. – София, 1980, с. 21-23.

43. София и нейното древно наследство // София – древна и млада. – София, 1980, с. 328-332.

44. Средец // София – древна и млада. – София, 1980, с. 37-39.

45. Тракийската златна купа // София – древна и млада. – София, 1980, с. 20-21.

46. Le réseau des établissements thraces à la fin de l'antiquité à la lumière des données archéologiques // *Actes du IIe Congrès International de thracologie*, Bucarest, 4–10 septembre 1976: II. Histoire et archéologie. – Bucureşti, 1980, p. 455-458.

47. Les problèmes de l'intégration des monuments archéologiques dans le cadre contemporain de Sofia // *Archéologie urbaine: Actes du Colloque International*, Tours, 17–20 novembre. – s.p., 1980, p. 75-78.

1981

48. За късната тракийска култура // Проблеми на културното наследство: [Сборник статии]. – София, 1981, с. 25-47.

49. Култура и културни институции в Тракия (I–VI в.) / Съавт. Теофил Иванов // България 1300: Т. I. – София, 1981, с. 91-119.

50. Културни процеси и явления в Тракия (I–VI в.) // България 1300: Т. I. – София, 1981, с. 106-117.

51. Сердика и прабългарите // Плиска – Преслав: Т. 2. – София, 1981, с. 187-190.

52. Спасителни разкопки на некропола около базиликата „Света София“ в София // Археологически открития и разкопки през 1980 г.: XXVI Национална конференция в гр. Преслав. – София, 1981, с. 81-82.

53. Средец в културната история на средновековна България // История, изкуство и култура на средновековна България. – София, 1981, с. 138-146.

1982

54. Моменти от историята на Преславския музей // 125 години музейно дело в Шуменски окръг. – Шумен, 1982, с. 65-68.

55. Шведска система за музейна документация на съвременността // Годишник на Националния политехнически музей: Т. 12. – София, 1982, с. 75-92.

1983

56. Археологическият източник за душевността на българина // Изследвания в чест на проф. д-р Хр. Гандев. – София, 1983, с. 225-230.

57. Исторически формираният се град и неговата роля в средновековната българска култура // Първи международен конгрес по българистика: Българската култура: Т. 1. Култура на средновековна България, Сборник доклади, София, 23 май – 3 юни 1981. – София, 1983, с. 9-16.

58. Разкопки на площад „Ленин“ в София // Археологически открития и разкопки през 1982 г. – Плевен, 1983, с. 55-56.

1984

59. Значение на приемствеността за развитието на градската култура в София // Народната култура в София и Софийско. – София, 1984, с. 4 -50.

60. Постигания и проблеми на интеграцията на археологическите паметници в съвременна градска среда // Опазване на културното наследство в Народна република България: Доклади от Национална конференция с международно участие, Ловеч, 5–12 октомври, 1981. – София, 1984, с. 117-127.

61. Certains problèmes de la culture Thrace à l'époque de la basse antiquité // Drittes Internationales Thrakologisches Kongress zu Ehren: Band I. – Wien, Sofia, 1984, p. 283-285.

1985

62. За методиката на изследването на къснотракийската култура по археологически извори // Seminarium Thracicum: Т. I. – София, 1985, с. 12-18.

63. Обществени и професионални аспекти на запазването на археологическите паметници в градовете // Въпроси на консервацията и реставрацията: Т. 2. – София, 1985, с. 58-64.

64. Сердонполис преди Сердика // 100 години от Народен археологически музей – Пловдив: Юбилеен сборник: Т. 2. Материали от научната сесия, 20 октомври 1982. – Пловдив, 1985, с. 87-90.

1988

65. Софийската крепост през Средновековието // Военноисторически сборник: Т. 6. – София, 1988, с. 86-99.

66. Quelques considerations sur la decoration de façades des eglises de Nessebâr // България Понтика: Т. II: Несебър, 26–30 май 1982. – София, 1988, p. 593-598.

1989

67. Археологически данни за внос на западен порцелан в София през XVIII–XIX в. / Съавт. Татяна Шалганова // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. – София, 1989, с. 125-132.

68. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. – София, 1989, с. 6-36.

69. Колекция от пръстени в Музея за история на София / Съавт. Весела Писарева // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. – София, 1989, с. 98-124.

70. Мадарский всадник // Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. – София, 1989, с. 81-112.

71. Нови находки на антични глинени лампи от Сердика / Съавт. Кунка Григорова // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. – София, 1989, с. 74 - 77.

72. Нови проучвания върху глинени лули от Сердика / Съавт. Татяна Николова // Сердика: Археологически материали и проучвания: Т. 2. – София, 1989, с. 133-142.

73. Съхраняване и развитие на българските традиции в керамичното производство през XV – XVII век // Втори международен конгрес по българистика. – София, 1989, с. 93-99.

74. Формиране на градоустройствените традиции на Сердика // София през вековете: Т. 1. Древност, Средновековие, Възраждане. – София, 1989, с. 27-41.

75. The Madara horseman // The Bulgarian contribution to the world cultural heritage. – Sofia, 1989, p. 81-112.

1990

76. Боянската крепост // Военноисторически сборник: Т. 4. – б.м., 1990, с. 36-41.

1993

77. Сердика // Кратка енциклопедия Тракийска древност. – София, Аргес, 1993, с. 257-260.

1994

78. За Константиновия квартал в Сердика // Сердика – Средец – София: Т. 2. – София, 1994, с. 53-80.

79. За някои черти на градската структура на Средец // Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. – София, 1994, с. 192.

1997

80. Към изучаване на античната сграда под площад „Света Неделя“ // Сердика – Средец – София: Т. 3. – София, 1997, с. 7-50.

81. Текстовете в музейната експозиция // Сердика – Средец – София: Т. 3. – София, 1997, с. 215-236.

2002

82. Защита на световното наследство // Девет световни ценности в България. – София, 2002, с. 5-8.

83. Мадарският конник // Девет световни ценности в България. – София, 2002, с. 25-32.

84. Националният парк Пирин // Девет световни ценности в България. – София, 2002, с. 67-68.

85. Резерватът Сребърна // Девет световни ценности в България. – София, 2002, с. 69-71.

2009

86. Средновековният Средец и късноантичното наследство // Пътят към книгите и информацията. – София, 2009, с. 67-93.

Статии в списания

1953

87. Археологически проучвания на строежите на центъра // София, VI, 1953, № 1, с. 130-133.

1958

88. Археологическите открития на площад „9 септември“ // София, I, 1958, № 1, с. 25-26.

89. Новооткрит саркофаг // София, I, 1958, № 8, с. 20.

1959

90. Боянската църква // София, II, 1959, № 7, с. 14-15.

91. Музей за история на София // Музеи и паметници на Народна република България, 1959, с. 79-90.

92. Най-ранното селище на мястото на София / Съавт. Мария Гаврилова. // София, II, 1959, № 10, с. 22 – 23.

93. Новооткрити галерии за златоносен чакъл при Панчарево / Съавт. Мария Гаврилова // София, II, 1959, № 10, с. 18-19.

94. Ранносредновековна керамика от София // Археология, I, 1959, № 3-4, с. 60-68.

95. [Седми] 7 декември – „Ден на стрижебрадието“: Софийски възрожденски празник // София, II, 1959, № 12, с. 20-21.

96. Средновековна керамика от София // Археология, I, 1959, № 3-4, с. 61-68.

1960

97. Костени кънки // София, III, 1960, № 3, с. 28.

98. Средновековни костени кънки от София // София, III, 1960, № 1, с. 28.

99. Турски фаянс от София // Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, с. 111-144.

1961

100. Каменни калъпи за сфероконуси от София // Археология, III, 1961, № 1, с. 22-27.

101. Новооткрито римско имение при с. Обеля // София, IV, 1961, № 10, с. 29.

102. Човешки глинени фигурки от неолитното селище в София / Съавт. Мария Гаврилова // Археология, III, 1961, № 3, с. 73-76.

1962

103. Новооткрита римска мозайка при с. Филиповци // София, V, 1962, № 8, с. 24-25.

104. Римска мозайка // София, V, 1962, № 8, с. 24-25.

105. Флорентинска майолика от XV в., намерена в София // Известия на Института за изобразителни изкуства, 1962, № 5, с. 161-166.

1963

- 106. Боянският поменик** // Музеи и паметници на културата, III, 1963, № 1, с. 2-5.
- 107. Домашни глинени съдове, датирани в 1802** // Известия на Етнографския институт и музей, VI, 1963, с. 225-230.
- 108. Изложбата „Славянски ръкописи и старопечатни книги в Народната библиотека „Кирил и Методий“** // Музеи и паметници на културата, III, 1963, № 3, с. 59.
- 109. [Осма] VIII отчетна археологическа конференция** // Музеи и паметници на културата, III, 1963, № 2, с. 50-51.

1964

- 110. Археологически находки при с. Филиповци** // София, VII, 1964, № 12, с. 22.
- 111. За произхода на един вид български средновековни гривни** // Музеи и паметници на културата, IV, 1964, № 1, с. 3-10.

1965

- 112. [Десета] X отчетна археологическа конференция** // Музеи и паметници на културата, VI, 1965, № 1, с. 47.
- 113. [Единадесета] XI отчетна археологическа конференция** // Музеи и паметници на културата, V, 1965, № 1, с. 47.

1966

- 114. Археологически материали за предримска София** // Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, с. 230-235.
- 115. Конференция на археолозите във Велико Търново** // Музеи и паметници на културата, VI, 1966, № 3, с. 56-57.
- 116. Към изучаването на градската материална култура и бит в София през епохата на турското владичество** // Известия на Етнографския институт и музей, IX, 1966, с. 271-279.
- 117. Новият археологически паметник в центъра на София** // София, IX, 1966, № 2, с. 30-31.
- 118. Средновековна сграфито керамика от София** / Съавт. А. Кузев // Археология, VIII, 1966, № 1, с. 60.
- 119. Средновековна църква при с. Герман, Софийско** // Археология, VIII, 1966, № 3, с. 21-28.

1967

- 120. Археологията** // София, X, 1967, № 7, с. 28.

- 121. [Дванадесета] XII отчетна археологическа конференция** // Музеи и паметници на културата, VII, 1967, № 3, с. 62.
- 122. За зиданата домашна печка в нашите земи през епохата на турското владичество** / Съавт. Киприяна Кръстанова // Известия на Етнографския институт и музей, X, 1967, с. 129-143.
- 123. Към изучаването на езическите култове в Сердика** // Музеи и паметници на културата, VII, 1967, № 2, с. 6-10.
- 124. Нови паметници на раннохристиянското изкуство в София** // Известия на Археологическия институт, XXX, 1967, с. 212-216.
- 125. По някои проблеми на средновековния Средец** // Известия на Българското историческо дружество, 1967, № 25, с. 213-232.
- 126. Проблеми на далечното минало на София и археологията** // София, X, 1967, № 7, с. 28.

1968

- 127. Бележки върху приписките в Боянския поменик** // Известия на Българското историческо дружество, XXVI, 1968, с. 311-319.
- 128. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество** / Съавт. Стефка Медарова // Известия на етнографския институт и музей, XI, 1968, с. 99-117.
- 129. Пред 1300-годишнина от създаването на българската държава** // Музеи и паметници на културата, VIII, 1968, № 3, с. 1.
- 130. Производството на глинени лули у нас** / Съавт. Стефка Медарова // Музеи и паметници на културата, VIII, 1968, № 4, с. 4-13.
- 131. Траките в София и Софийско** // София, XI, 1968, № 4, с. 24-25.
- 132. [Тринадесета] XIII отчетна археологическа конференция** // Музеи и паметници на културата, VIII, 1968, № 4, с. 49-50.

1969

- 133. Албумите - календари „Старо изкуство в България“** // Музеи и паметници на културата, IX, 1969, № 1, с. 60 – 61.
- 134. Археологическото проучване на София за четвърт век** // Музеи и паметници на културата, IX, 1969, № 4, с. 1-5.
- 135. Най-важните археологически открития в София през последните години** // София, XII, 1969.
- 136. Следи от миналото** // София, XII, 1969, № 7-8, с. 56-58.
- 137. [Четиринадесета] XIV Национална археологическа конференция** // Музеи и паметници на културата, IX, 1969, № 2, с. 55- 56.

1970

138. За тракийското население в Софийско през IV–V в. // Известия на Българското историческо дружество, 1970, № 27, с. 255-266.

139. Нови данни за средновековното златарство в София // Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1970, с. 310-314.

140. Правилното решаване на една тежка проблема // Музеи и паметници на културата, X, 1970, № 1, с. 22-24.

1971

141. ИКОМ' 71 // Музеи и паметници на културата, XI, 1971, № 4, с. 73.

142. [Петнадесета] XV Национална археологическа конференция в Балчик // Музеи и паметници на културата, XI, 1971, № 4, с. 72-73.

143. Прозорец към миналото на София // София, XIV, 1971, № 1, с. 10.

144. [Шестнадесета] XVI Национална археологическа конференция в Балчик // Музеи и паметници на културата, XI, 1971, № 4, с. 72-73.

1972

145. В София – I Международен конгрес по тракология // България, 1972.

146. Древните строителни традиции на млада София // Наука и техника, 1972, № 2, с. 20-24.

147. Един начин за съхраняване на метални предмети // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 2, с. 38-39.

148. Една творба на местно народно изкуство от късноримската епоха // Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1972, с. 259-262.

149. Изложбата „Тракийското изкуство в българските земи“ // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 4, с. 48-55.

150. ИКОМ' 71 – впечатления и размисли // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 1, с. 37-40.

151. Колекцията от лули във Варненския музей // Известия на Народния музей – Варна, 1972, № 8, с. 81-99.

152. Надписът за изграждането на крепостта на град Сердика // Векове, I, 1972, № 1, с. 51-54.

153. Национална конференция за работата на художествените галерии и художествените отдели при музеите // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 2, с. 74.

154. София – столицата на България // Списание на Международния съюз на архитектите, 1972, № 6.

155. Средновековна битова керамика от Ескус при с. Гиген / Съавт. Людмила Дончева – Петкова // Археология, XIV, 1972, № 1, с. 22-32.

1973

156. Средновековният Средец според нови археологически данни // Векове, II, 1973, № 3, с. 51-61.

157. Тракийски златен съд от София // Музеи и паметници на културата, XIII, 1973, № 3, с. 3-5.

158. Тракийски златоносни рудни разработки край София // Археология, XV, 1973, № 1, с. 53-59

159. Тракийското злато на София // София, XVI, 1973, № 11, с. 31.

1974

160. Археологът и строителството // Музеи и паметници на културата, IV, 1974, № 1, с. 22-26.

161. Българските музеи тридесет години след социалистическата революция // Векове, III, 1974, № 4–5, с. 117-127.

162. Древното минало на София // София, XVII, 1974, № 6, с. 24.

163. Обобщителен труд върху древното изкуство у нас [Рецензия на труда на проф. Мара Цончева „Художественото наследство на тракийските земи“] // Музеи и паметници на културата, XIV, 1974, № 2–3, с. 127-128.

164. Постигания и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV–XVII) // Археология, XVI, 1974, № 3, с. 73-81.

165. Тракийското изкуство, представено в Париж // Музеи и паметници на културата, XIV, 1974, № 4, с. 63-67.

166. Усвояване на античното наследство на Сердика от средновековния Средец // Известия на Българското историческо дружество, XXIX, 1974, с. 200-221.

167. Une coupe en or de Sofia // Thracia, III, 1974, p. 221-241.

1975

168. Археологът, находката, науката // Векове, IV, 1975, № 5, с. 51-55.

169. Втори надпис за изграждането на крепостната стена на Сердика // Археология, XVII, 1975, № 3, с. 30-36.

170. Един технически метод при ранновизантийското строителство // Годишник на Националния политехнически музей, 1975, № 5, с. 7-19.

171. Тракийската златна купа от София // Векове, IV, 1975, № 2, с. 59-63.

1976

- 172. В новите изложбени зали при Аладжа манастир** // Музеи и паметници на културата, XVI, 1976, № 4, с. 51-56.
- 173. Втората изложба на тракийското изкуство в София** // Музеи и паметници на културата, XVI, 1976, № 3, с. 55-57.
- 174. За миналото и бъдещето на София** // Музей за история на София, XVI, 1976, № 3, с. 3-21.
- 175. Конференция на Международния комитет за археологическите и историческите музеи** // Музеи и паметници на културата, XVI, 1976, № 2, с. 63-64.
- 176. Международен семинар по антична балканска керамика** // Музеи и паметници на културата, XVI, 1976, № 1, с. 60-61.
- 177. Мисли по повод първата изложба на Националния исторически музей** // Векове, V, 1976, № 1, с. 77-79.
- 178. Проблеми на археологическото наследство на София** // Архитектура, XXIII, 1976, № 8, с. 33-35.

1977

- 179. За изложбата „Българска ръкописна книга X–XVIII век“** // Музеи и паметници на културата, XVII, 1977, № 3, с. 54-57.
- 180. Музеят в Троян – своеобразие и прояви** // Музеи и паметници на културата, XVII, 1977, № 2, с. 43-48.
- 181. Новооткрит езически храм в Сердика** / Съавт. Ю. Фърков // Известия на Българското историческо дружество, XXX, 1977, с. 249-275.
- 182. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV–XVIII в.** // Известия на Българското историческо дружество, XXXI, 1977, с. 247-252.

1978

- 183. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV–XVIII в.** // Векове, VII, 1978, № 5, с. 30-38.
- 184. Въпроси на естетическото въздействие в музея** // Музеи и паметници на културата, XVII, 1978, № 2, с. 44-48.
- 185. Мечти за бъдещето на миналото** // София, I, 1978, № 2, с. 28.
- 186. Професор доктор Христо Гандев** // Музеи и паметници на културата, XVIII, 1978, № 4, с. 75.
- 187. Разбитите скулптури на Сердика** // София, I, 1978, № 3, с. 28.
- 188. Sofia au Moyen âge à la lumière de nouvelles études archéologiques** // Byzantinobulgarica, V, 1978, p. 211-228.

1979

- 189. Археологическият паметник в съвременния град** // Музеи и паметници на културата, XIX, 1979, № 2, с. 69-70.
- 190. Проблеми на археологията в София** // Музеи и паметници на културата, XIX, 1979, № 4, с. 50-55.
- 191. Ранносредновековни жилища в Средец** / Съавт. Станислав Станилов // Археология, XXI, 1979, № 1, с. 56-64.
- 192. Сердика и Средец в съвременна София** // Архитектура, VI, 1979, № 6, с. 7-17.
- 193. „Събаряне на идолите“ в Боянската църква** // Изкуство, XXIX, 1979, № 3, с. 29-32.
- 194. „Le renversement des idoles“ de l'église de Boïana** // Изкуство, XXIX, 1979, с. 29-32.
- 195 Musées, imagination et éducation. Musées et monuments, XV, UNESCO, Paris, 1973, 162 p. : [Отзив]** // Музеи и паметници на културата, XIX, 1979, № 2, с. 62-63.
- 196. Sredec dans l'histoire de la culture materielle et de l'art de la Bulgarie médiévale** // Paleobulgarica, III, 1979, № 4, p. 42-50.

1980

- 197. Боянският поменик** // София, III, 1980, № 5, с. 10.
- 198. В Списъка на световното културно наследство: [интервю по повод сесията на Комитета за световното културно наследство към ЮНЕСКО от м. октомври 1979 г.]** // Музеи и паметници на културата, XX, 1980, № 2, с. 52-54.
- 199. Експозиция и историческа специфика** // Музеи и паметници на културата, XX, 1980, № 1, с. 36-38.
- 200. Изложбата „България – 7000 години изкуство и култура в София“** // Музеи и паметници на културата, XX, 1980, № 1, с. 44-45.
- 201. Проучване за археологическите разкопки. Проучване за действащата политика, отнасяща се до археологическите разкопки. Предложения за опазване на находките в страните, в които са били открити** // Музеи и паметници на културата, XX, 1980, № 5, с. 46-50.
- 202. Селищната традиция и формирането на българския град** // Векове, IX, 1980, № 5, с. 32-41.
- 203. De Museos. Comité Nacional Mexicano. ICOM, № I, 1979** // Музеи и паметници на културата, XX, 1980, № 1, с. 54.

204. *Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les turcs ottomans* // *Byzantinobulgarica* VI, 1980, p. 357-362.
205. *Problèmes de la culture thrace à l'époque de la basse antiquité* // *Pulpudeva*, III, 1980, p. 250-252.
206. *Sofia – el museo en la calle: Patrimonio arqueológico y urbanismo contemporáneo* // *Museum*, XXXII, 1980, № 3, p. 111-122.
207. *Sofia – le musée dans la rue: Patrimoine archéologique et urbanisme contemporain* // *Museum*, XXXII, 1980, № 3, p. 107-117.
208. *Témoignages archéologiques sur les thraces pendant la basse antiquité* // *Thracia*, V, 1980, p. 235-242.

1981

209. *Базилката „Света София“* // *София*, IV, 1981, № 3, с. 32-34.
210. *В търсене на изчезналия образ* // *София*, IV, 1981, № 3, с. 13-15.
211. *Вила рустика в кв. Обеля в София* // *Археология*, XXIII, 1981, № 1–2, с. 52-71.
212. *Музеят, който ни е нужен* // *Музеи и паметници на културата*, XXI, 1981, № 6, с. 31-33.
213. *Нови данни за завладяването на София от османските турци* // *Bizantino-bulgarica*, VI, 1981.
214. *Разцветът на Сердика* // *София*, IV, 1981, № 5, с. 4-6.
215. *Ротондата „Св. Георги“* // *София*, IV, 1981, № 2, с. 9-11.
216. *Страна с богато културно наследство* // *София*, IV, 1981, № 9, с. 4-7.
217. *Sur certains traits de la culture médiévale de Nesebâr et Sofia* // *Byzantino-bulgarica*, VII, 1981, p. 337-340.

1982

218. *Археологическое наследие и современное градостроительство в Софии* // *Museum*, 1982, № 1–2, с. 67-78.
219. *Археологическото наследство на градовете* // *София*, V, 1982, № 5, с. 10-12.
220. *Архитект Сава Бобчев на 90 години* // *София*, V, 1982, № 10, с. 40-42.
221. *Как бе създаден музеят в Дъбница* / Съавт. Лиляна Мазакова // *Музеи и паметници на културата*, XXII, 1982, № 5, с. 74-81.
222. *Мъдростта е мярката на вековете : Археологическото наследство на градовете* // *София*, V, 1982, № 5, с. 10-12.

223. *Някои бележки по интерпретацията и датировката на вилата в кв. Обеля в София* / Съавт. Димитър Николов // *Археология*, XXIV, 1982, № 3–4, с. 76-78.
224. *Перспективи на софийската археология* // *София*, V, 1982, № 10, с. 4-6.
225. *Преториумът на Сердика: [пл. „Ленин“]* // *София*, V, 1982, № 12, с. 18-19.
226. *Спомени на старософиянци* // *София*, V, 1982, № 11, с. 47.

1983

227. *Антична резиденция* // *София*, VI, 1983, № 1, с. 15.
228. *В трезора на една банка* // *София*, VI, 1983, № 3, с. 33.
229. *Главната улица от юг* // *София*, VI, 1983, № 4, с. 24.
230. *За музейния работник – с признателност и възискателност* // *Музеи и паметници на културата*, XXIII, 1983, № 2, с. 4.
231. *Западната порта на Сердика* // *София*, VI, 1983, № 3, с. 13.
232. *Колоната с мозайки от Филиповци* // *София*, VI, 1983, № 10, с. 35.
233. *Опит за равностетка* // *София*, VI, 1983, № 12, с. 20.
234. *Професия „градски археолог“: [Интервю с Магдалина Станчева]* // *София*, VI, 1983, № 9, с. 29-31.
235. *Семеен мавзолей от IV век* // *София*, VI, 1983, № 8, с. 40.
236. *Съвет на старейшините* // *София*, VI, 1983, № 6, с. 30.

1984

237. *За Сава Бобчев – признателно* // *София*, VII, 1984, № 12, с. 11.
238. *За точно използване на археологическите данни* // *Археология*, XXVI, 1984, № 1, с. 67-68.
239. *Изложба „Археология и строителство“* / Съавт. Елена Владикова // *Музеи и паметници на културата*, XXIV, 1984, № 4, с. 53-54.
240. *Изложба „Богатствата на средновековна София“ във Варшава* // *Музеи и паметници на културата*, XXIV, 1984, № 5, с. 61.
241. *Историко-художественият музей във Варна* // *Музеи и паметници на културата*, XXIV, 1984, № 5, с. 32-36.
242. *Музеят за история на София излага в Унгария* / Съавт. Кунка Григорова // *Музеи и паметници на културата*, XXIV, 1984, № 1, с. 61-62.
243. *Социалните качества на жизнената среда и обществената оценка: Разговор около кръглата маса* // *Архитектура*, XXXI, 1984, № 10, с. 2-5.

244. Четиридесет години археологически проучвания и археологически експозиции // Музеи и паметници на културата, XXIV, 1984, № 3, с. 44-46.

1985

245. Божества и образи: Аполон // София, VIII, 1985, № 2, с. 10.

246. Божества и образи: Атина // София, VIII, 1985, № 6, с. 20.

247. Божества и образи: Афродита // София, VIII, 1985, № 4, с. 22.

248. Божества и образи: Галимед // София, VIII, 1985, № 3, с. 28.

249. Божества и образи: Марсиас // София, VIII, 1985, № 9, с. 11.

250. Божества и образи: Надживели своето време // София, VIII, 1985, № 12, с. 42.

251. Божества и образи: Тюхе // София, VIII, 1985, № 7, с. 16.

252. Божества и образи: Херакъл // София, VIII, 1985, № 1, с. 40.

253. И светна в подлеза // София, VIII, 1985, № 12, с. 4-5.

254. Метро и археология // София, VIII, 1985, № 1, с. 18-19.

255. Пред генералната конференция на ЮНЕСКО в София. ЮНЕСКО в защита на културното наследство // Музеи и паметници на културата, XXV, 1985, № 2, с. 27-30.

256. Световното наследство и българският принос в него // Архитектура, XXXII, 1985, № 3-4, с. 66-68.

257. Улица без име (Да се нарече арх. Сава Бобчев) // София, VIII, 1985, № 3, с. 15.

258. Улица без име (Да се нарече д-р Иван Велков) // София, VIII, 1985, № 4, с. 9.

259. ЮНЕСКО в защита на културното наследство // Музеи и паметници на културата, XXV, 1985, № 2, с. 27-30.

260. L'urbanisme respectueux: l'exemple de Sofia // Monuments historiques, dec. 1984 – janv. 1985, № 136, p. 59-61.

261. Thrakische Goldgewinnung bei Sofia in Bulgarien // Der Anschnitt: Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, XXXVII, 1985, № 4, p. 122-127.

1986

262. Международна Конвенция за световното наследство // Музеи и паметници на културата, XXVI, 1986, № 1, с. 33, 57-58.

263. Недостойна съдба // София, IX, 1986, № 3, с. 35-36.

264. Първокласни ценности // София, IX, 1986, № 10, с. 2-3.

265. София в нашата работа // София, IX, 1986, № 4, с. 29.

266. Тук живя, тук създаде // София, IX, 1986, № 6, с. 30.

1987

267. За видимата и за невидимата градска традиция // София, X, 1987, № 1, с. 18-20.

268. За някои древни градоустройствени традиции на София // Техническа мисъл, XXIV, 1987, № 5, с. 99-103.

269. Край горещата вода // София, X, 1987, № 6, с. 18-19.

270. Култовите места на Сердика // София, X, 1987, № 3, с. 32-33.

271. Отстояване на центъра // София, X, 1987, № 12, с. 8-10.

272. При разкопките на древния Вани // Музеи и паметници на културата, XXVII, 1987, № 4, с. 52-55.

273. Следпразничен разговор // Музеи и паметници на културата, XXVII, 1987, № 3, с. 50-56.

274. Слънчевият часовник [в с. Лозен, Софийско] // София, X, 1987, № 7, с. 18-19.

275. Тракийските съкровища в музея – възможности за представяне // Музеи и паметници на културата, XXVII, 1987, № 1, с. 36-38.

276. Serdica au Ier - IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques // Известия на Археологическия институт, XXXVII, 1987, p. 74.

1988

277. С изискванията на съвременността // Музеи и паметници на културата, XXVIII, 1988, № 1, с. 8-10.

278. Слънчев часовник от околността на Сердика // Археология, XXX, 1988, № 2, с. 39-42.

279. Съотношения и времена // София, XI, 1988, № 10, с. 6-7.

280. Урок по София // София, XI, 1988, № 10, с. 7, 47.

281. Урок по София // София, XI, 1988, № 11, с. 23, 47.

282. Урок по София // София, XI, 1988, № 9, с. 18, 47.

283. Die Nekropole von Serdica // Das Altertum, Bd. 34, heft 3, 1988, p. 188-189.

284. La herencia antigua y la cultura medieval búlgares // Revista de la Universidad Complutense, Vol. Extraordinario, Bulgaria, 1988, p. 128-133.

1989

285. Галерията, която ни е нужна // София, XII, 1989, № 4, с. 18-21.
286. Езикът на археологическата находка: Археологически проучвания на София от XV–XVII в. // София, XII, 1989, № 12, с. 5-6.
287. Изкуство – защита на народността // София, XII, 1989, № 10, с. 6-8.
288. Позив за музей : [из разговор в клуба на приятелите на софийската архитектура] // София, XII, 1989, № 7, с. 4-7.
289. Урок по София // София, XII, 1989, № 1, с. 34, 47.
290. Урок по София // София, XII, 1989, № 10, с. 16, 47.
291. Урок по София // София, XII, 1989, № 11, с. 8, 47.
292. Урок по София // София, XII, 1989, № 12, с. 12, 47.
293. Урок по София // София, XII, 1989, № 2, с. 12, 47.
294. Урок по София // София, XII, 1989, № 3, с. 7, 47.
295. Урок по София // София, XII, 1989, № 4, с. 10, 47.
296. Урок по София // София, XII, 1989, № 5, с. 7, 47.
297. Урок по София // София, XII, 1989, № 6, с. 22, 47.
298. Урок по София // София, XII, 1989, № 7, с. 7, 47.
299. Урок по София // София, XII, 1989, № 8, с. 23, 47.
300. Урок по София // София, XII, 1989, № 9, с. 24, 47.

1990

301. Археологическата информация за градския бит в София през XV–XVIII в. // Българска етнография, I, 1990, № 2, с. 43-49.
302. В очакване на експозиция // София, XIII, 1990, № 8–9, с. 7-8.
303. Между Халите и „Пиротска“ // София, XIII, 1990, № 10, с. 10-11.
304. Музеите – много причини за тревога // София, XIII, 1990, № 3, с. 6-8.
305. Площад „Бански“ – рудник за историята // София, XIII, 1990, № 4, с. 8-9.
306. Площад „Св. Крал“ („Света Неделя“) в София – пресована история // София, XIII, 1990, № 11 (11- 12), с. 4-5.
307. По дългата ос на Сердика // София, XIII, 1990, № 1–2, с. 23-24.
308. Потъмнелият блясък *status praesens* // София, XIII, 1990, № 3, с. 4-6.
309. Случайни [археологически] находки // София, XIII, 1990, № 11–12, с. 4-5.

310. Църковната живопис в защита на народността в София и Софийско // Векове, XIX, 1990, № 2, с. 10-14.

1991

311. Археологията през филтъра на журналиста // Български журналист, XXXIII, 1991, № 10, с. 23-25.
312. В началото бяха войните // София, XIV, 1991, № 4, с. 6-7.
313. Не е Рим, но също е вечна // София, XIV, 1991, № 1–2, с. 4-5.
314. Следи от добри времена // София, XIV, 1991, № 9, с. 20-22.
315. Случаят Сердика и наследството // София, XIV, 1991, № 6, с. 8-9.
316. Средец след Средец // София, XIV, 1991, № 11–12, с. 17-18.
317. *Nomen omen* // София, XIV, 1991, № 3, с. 6-7.

1995

318. Крехки венециански фантазии в София // Демократически преглед, XXVIII, 1995, № 6–7, с. 251-254.
319. Формиране и устойчивост на някои софийски градски традиции [според археологически данни] // Демократически преглед, XXVIII, 1995, № 8–9, с. 365-377.
320. *L'aiguière de table bulgare du XVe au XVIIe s.* // Известия на Археологическия институт, XXXVIII, 1995, с. 117-132.

1997

321. *Sur la surface habitée de Srédec au IXe–XIVe s.* / Съавт. Ludmila Dončeva – Petcova // Известия на Археологическия институт, XXXV, 1997, p. 111-133.

1998

322. Археологическото наследство на София – съхраненост, загуби и надежди // Историческо бъдеще, 1998, № 2, с. 106-131.

2002

323. Границата, която отделя корена от стъблото // Демократически преглед, 2002, № 50, с. 83-89.
324. За протейхизмата [защитно съоръжение] на Сердика // Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Археология, 2002, № Suppl. 2. *Studia archaeologica*, с. 187-189.
325. Отвъд бодливата тел: За „Мегаполиса“ на Йордан Де Мео и арх. Наталия Маркова // Архитектура, XLIX, 2002, № 3, с. 40.
326. *Late Roman belt decorations with enamel from Serdica* / Iliana Borissova // *Archaeologia Bulgarica*, VI, 2002, № 1, p. 67-71.

II. Научно-популярни публикации

Книги

1958

327. *Reiseführer von Sofia*. – Sofia: Balkantourist, 1958. – 62 p.

1959

328. **София: Водач за историческите и културни забележителности** / Съавт. Яко Бенвенисти и др. – София: Наука и изкуство, 1959. – 188 с.

1967

329. **София – столица на НР България: [Фотоалбум]** / Състав. Серафим Северняк; Предг. М. Станчева. – София: Наука и изкуство, 1967. – 203 с.

1978

330. **За миналото и бъдещето на София** / Съавт. Ана Млъчкова и др. – София: ОФ, 1978. – 171 с.

1981

331. *Bulgarie – Trois capitales anciennes – Pliska, Preslav, Tîrnovo*. – Paris: UNESCO, 1981. – 87 p.

1982

332. **Археологические памятники в современных городах Болгарии: [Очерк]**. – София: София-пресс, 1982. – 59 с.

333. *Archaeological sites in modern bulgarian towns: [Очерк]*. – Sofia: Sofia-Press, 1982. – 59 с.

334. *Die archaologischen Denkmaler in den bulgarischen Stadten von heute: [Очерк]*. – Sofia: Sofia-Press, 1982. – 60 p.

335. *Los monumentos arqueológicos en las ciudades contemporáneas de Bulgaria*. – Sofia: Sofia-Press, 1982. – 64 p.

1983

336. *A középkori Szófia fényei: A szófia Történeti Múzeum gyjteményéből, Szépművészeti Múzeum, 1983, május 10–29*.

337. **L'integration des monuments archéologiques dans les villes bulgares contemporaines: [Очерк]**. – Sofia: Sofia-Press, 1983. – 60 p.

1984

338. **Азбука на малкия археолог: Научно-художествена книга [за деца]**. – София: Отечество, 1984. – 88 с.

339. **Беседи за България: Учебник** / М. Станчева и др.; Състав. Петър Петров. – София: Народна младеж, 1984. – 272 с.

1985

340. **Срещи с археологията на софийска земя**. – София: Български художник, 1985. – 176 с.

341. *Bulgaria – a country of rich heritage*. – [Sofia]: Bulgarian association of tourism and recreation, [1985]. – 20 p.

1993

342. **Велики Преслав**. – София: Златоструй, 1993. – 88 с.

343. **Девет български чудеса [национални паметници на културата и природата, обявени за световни ценности]: [Очерци за деца от начална училищна възраст]**. – София: Златоструй, 1993. – 24 с.

344. **Разкази за Велики Преслав**. – София: Златоструй, 1993. – 88 с.

345. **Nine wonders of Bulgaria [национални паметници на културата]: [Очерци за деца от начална училищна възраст]**. – Sofia: Zlatostrouy, 1993. – 24 p.

346. *Veliki Preslav*. – Sofia: Zlatostrouy, 1993. – 88 p.

1999

347. **София в отдавна минало време**. – София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999. – 163 с.

Статии в списания

1955

348. **Изложбата „София по време на Освобождението“** // Инф. Бюлетин на СГНС, 1955, № 1, с. 22-23.

349. **Най-новите археологически проучвания в София** // Инф. Бюлетин на СГНС, 1955, № 10, с. 26-27.

350. **Центърът на София през различните епохи** // Инф. Бюлетин на СГНС, 1955, № 9.

1956

351. Българското девическо училище в София преди Освобождението // Инф. Бюлетин на СГНС, 1956, № 2.

352. Занаятчийството в София до Освобождението // Инф. Бюлетин на СГНС, 1956, № 10.

353. Центърът на София през вековете // Наша родина, IV, 1956, № 5, с. 17.

1963

354. Столиците на България // Наша родина, X, 1963, № 6, с. 24.

1965

355. Паметник на старата българска книжнина. [Боянски поменик, XVI–XVII в.] // Наша родина, XII, 1965, № 12, с. 17.

1967

356. Година 809 – София става български град // Наша родина, XIV, 1967, № 11, с. 17-18.

1968

357. В обектива на съвременността // Наша родина, XV, 1968, № 4, с. 11-14.

1969

358. Древната крепостна порта на София се отваря отново // България, 1969, с. 8.

1970

359. В служба на човешките копнежи // Наука и техника за младежта, XXIII, 1970, № 2.

360. За древната градска порта // Турист, 1970, № 9, с. 10-11.

361. Най-новите археологически находки в София // Една седмица в София, 28 юли – 3 авг. 1970, № 31, с. 14.

362. Начало на археологически музей в подлеза пред Партийния дом // Една седмица в София, юли 1970, с. 11.

363. Тракийското изкуство // България, 1970, № 2.

364. La porte antique de Sofia // Loisirs, 1970, № 6, p. 12-13.

365. Podchod – museum // Bulharsko, 1970, № 3, p. 16-17.

366. Thracian art in Bulgaria // Bulgaria, 1970, № 2, p. 72-77.

1971

367. Западната крепостна стена на Сердика и нейната кула: [Разговор с Магдалина Станчева] // Една седмица в София, 8–14 ноем. 1971, № 46, с. 26.

368. Стражите на Сердика // Космос, X, 1971, № 2, с. 22-24.

369. Sofia včera, dnes a zitra // Bulharsko, № 3, 1971.

1972

370. Плодоносна година за археолозите на столицата // Една седмица в София, 25–31 дек. 1972, № 53, с. 31.

1973

371. Загадка фракийской цивилизации // Курьер ЮНЕСКО, февр. 1973, с. 16-20.

372. Millenaires traces des thraces // Le Courrier de l' UNESCO, № 4, 1973, p. 16-20.

373. O enigma dos trácios // Le Courrier de l' UNESCO, № 2, février 1973, p. 16-20.

374. On the Traks of old civilizations // Resorts, 1973, № 6, p. 12-17.

1974

375. Город на двух уровнях // Огни Болгарии, XXI, 1974, № 12, с. 6-9.

376. Град на две равнища // Наша родина, XXI, 1974, № 12, с. 6-9.

377. Най-древният златен съд в България // Наша родина, XXI, 1974, № 4, с. 19.

378. [Тридцать пять] 35 ступенек в античность. Старая римская крепость в подземном переходе на центральной площади Софии // Курьер ЮНЕСКО, № 4, апрел – май 1974, с. 30-36.

379. A Sofia l'escalier à remonter le temps. Sous la grand – place de la capitale bulgare, un passage souterrain livre les vestiges de l'ancienne ville jadis citadelle romaine // Le Courrier de l' UNESCO, XXVII, 1974, № 4, p. 30-36.

1975

380. Археологически новости в София // Зари, XXV, 1975, № 8, с. 12-14.

381. Отломки от езическа Сердика // Космос, XIV, 1975, № 2, с. 1-4.

382. Роспись Боянской церкви // Болгарская женщина, 1975, № 4, с. 16-17.

383. La Bulgarie donne un avenir à son passé. Un vingtaine de cites et de villages retrouvent vie grâce à une vaste campagne nationale // Le Courrier de l' UNESCO, № 10, 1975, p. 25-31.

1976

384. С тракийското изкуство по света // Наша родина, XXIII, 1976, № 5, с. 8-9.

385. Сердика – Средец – София // Наша родина, XXIII, 1976, № 10 (274), с. 25-27.

386. Скулптурната украса на Сердика // Зари, XXVI, 1976, № 11, с. 14-15.

1977

387. A Sofia – par la porte de Serdika // Les musées bulgares, 1977, p. 15-18.

388. Un rocher, un monastère, un musée // Les musées bulgares et l'ICOM, 1977, p. 33-36.

1978

389. Сердика – надживяла хилядолетията // Зари, XXVIII, 1978, № 1, с. 13, 16.

390. Sofia's archaeological monuments and their place in the world's cultural heritage // Unesco, National commission of the PR of Bulgaria for UNESCO, 1978, p. 11-12.

1979

391. Метрото, новите строежи, археологията // Наша родина, № 2, февр. 1979, с. 28-29.

392. L'âge de Sofia – 7000 ans // Loisire en Bulgarie, № 4, 1979, p. 34.

1980

393. България – земя на градове // Наша родина, XXVII, 1980, № 12, с. 20-21.

394. Дворците на Средец // Наука и техника за младежта, XXXIII, 1980, № 10, с. 40-44.

1981

395. Болгария: древние традиции современной нации // Курьер ЮНЕСКО, юни 1981, № 6, с. 5-12.

396. Крепостната стена // Наука и техника за младежта, 1981, № 3.

397. Отминалият час живее в човешкото дело // Жената днес, 1981, № 4, с. 7-9.

398. Светите места на София // Отечество, 1981, № 14, с. 27-28.

399. Софийската крепост // Наука и техника за младежта, XXXII, 1981, № 8, с. 17-19, 28.

400. Средец, крепост българска // Космос, XX, 1981, № 6, с. 1-6.

401. Bulgarian monuments in the list of world's cultural and natural heritage // UNESCO, 1981, p. 19-21.

402. Bulgarije : een modern land en zijn verleden // Koerier UNESCO, № 98, sept. 1981, p. 5-12.

403. La Bulgarie: les racines d'un pays moderne // Le Courrier de l'UNESCO, mai 1981, p. 4-13.

1982

404. Нови разкопки в София // Паралели, XVIII, 18–24 ноем. 1982, № 46, с. 4.

405. Римската власт в Сердика. Нови разкопки в София // Паралели, XVIII, 1982, № 46, с. 4.

1983

406. Культурное наследие – что останется грядущим поколениям? // Инф. Бюлетин ЮНЕСКО – новости, № 11, 1983, с. 8-11.

407. Не залязвай, Зорнице! // Наша родина, XXX, 1983, № 9–10, с. 22-23.

408. Под терасата на кафене „Рубин“ // Наша родина, XXX, 1983, № 7 (355), с. 15-16.

409. De l'heritage archéologique de Sofia // Bulgarie d'aujourd'hui, 1983, № 424, p. 12.

1984

410. На българска земя – паметници под защита на ЮНЕСКО // Туризм и отдиш, № 5, 1984, с. 41-42.

411. Пол часа нелишного времени: [Разговор с Магдалина Станчева] // Вокруг света, апр. 1984, № 4, с. 4-8.

1985

412. Археологические памятники Софии // Курорты Болгарии, 1985, № 4, с. 24-25.

413. Пластове на времето: [Интервю с 4 археоложки и М. Станчева] // Жената днес, 1985, № 3, с. 21-22.

414. Sofia's archaeological monuments // Discover Bulgaria, 1985, № 4, p. 24-25.

1986

415. Историята на три български столици // Куриер на ЮНЕСКО, XXXIX, юни – юли 1986, с. 67.

416. Bulgaria and the World Heritage Convention // UNESCO, 1986, p. 21-22.

417. Projets nationaux Bulgarie: le coeur vivant de Sofia. Patrimoine culturel de l'humanité // UNESCO, Buletin d'information, 1986, № 15.

1987

418. Девять болгарских объектов // Курорты Болгарии, 1987, № 1, с. 6.

419. A period of creative maturity // Bulgaria, № 2, 1987, p. 21.

420. **Le 800e anniversaire de la naissance de Deuxième Royaume Bulgare** // Bulgarie, XXXXIX, febr. 1987, p. 21.

421. **Neuf treasors bulgares** // Loisirs en Bulgarie, 1987, № 1, p. 6.

422. **Nine Bulgarian treasures** // Discover Bulgaria, 1987, № 1, p. 6.

423. **Von 800 Jahren entstand das Zweite Bulgarenreich** // Bulgarien, XXXXIX, Febr. 1987, p. 21.

1988

424. **Bulgaria and the Convention on world heritage** // Les musées bulgares, jan. – febr. 1988, p. 10-11.

1990

425. **Имитация вместо руини** // Ек, 1990, № 13, с. 8.

1992

426. **Lake Sreburna : Oasis of Endangered Species** // The Insider, 1992, № 6, p. 38.

427. **Nessebur** // The Insider, 1992, № 4, p. 34-35.

428. **Rila Monastery** // The Insider, 1992, № 7, p. 34-35.

429. **The Boyana church** // The Insider, № 8, 1992, p. 33-35.

430. **The Ivanovo rock churches** // The Insider, 1992, № 5, p. 32-33.

431. **The Kazanluk tomb** // The Insider, 1992, № 3, p. 37-38.

432. **The Madara horseman** // The Insider, 1992, № 2, p. 3-32.

433. **The Pirin : a wildlife haven** // The Insider, 1992, № 10, p. 36-39.

434. **The Thracian tomb at Sveshtari** // The Insider, 1992, № 9, p. 30-31.

435. **World Heritage Convention** // The Insider, 1992, № 2, p. 30.

1993

436. **Велики Преслав – гордост българска** // Читалище, 1993, № 3, с. 5-8.

437. **[Хиляда и сто] 1100 години Велики Преслав** // Читалище, СХХIII, 1993, № 3, с. 2-11.

438. **Crown of Cloisters in Suburban Sofia** // The Insider, № 5, 1993, p. 29-30.

439. **Delightful Detours** // The Insider, № 4, 1993, p. 31.

440. **Early Christian Monuments** // The Insider, № 6, 1993, p. 30-31.

441. **Motoring Along the Trans-European E 80** // The Insider, 1993, № 8, p. 27-28.

442. **Peace reigns in „Battle Gorge“** // The Insider, 1993, № 10, p. 31-32.

443. **Preslav the Great – 1100 years on (893–1993): Second capital of First Bulgarian Empire celebrated its birthday** // The Insider, 1993, № 11, p. 18-19.

444. **The Town of Tartars Flowers Anew** // The Insider, 1993, № 9, p. 26-27.

445. **Trajan Gates in Age of Arrows** // The Insider, 1993, № 7, p. 18.

446. **893 – 1993 Preslav the Great: 1100 yars on : second capital of first Bulgarian Empire celebrates its birthday** // The Insider, № 2, 11 nov. 1993, p. 18-19.

1994

447. **Магдалина Станчева разказва за най-голямото богатство на с. Зорница – жените: [Интервю]** // Ние жените, V, 1994, № 46 (230), с. 8-9.

448. **София – древна, устойчива и жизнена** // Европа 2001, I, 1994, № 3, с. 48-49.

1995

449. **Войни, разрушения** // Европа 2001, 1995, № 4, с. 46-47.

2001

450. **Хляб за Зорница** // Европа 2001, VIII, 2001, № 7, с. 14-15.

Статии във вестници

1955

451. **Изложба „София по време на Освобождението“** // Вечерни новини, № 2, 4 ян. 1955.

452. **Името на София в нейната история** // Вечерни новини, № 154, 30 юни 1955, с. 4.

453. **Никола Софийски – героичен образ от епохата на турското владичество** // Народна младеж, 1955.

454. **Честване на Кирил и Методи в София преди Освобождението** // Вечерни новини, 1955.

1956

455. **Първото чествуване на годишнината от Освобождението на София** // Вечерни новини, № 4, 5 ян. 1956, с. 4.

456. **София – яка крепост в миналото** // Народна армия, 1956.

1957

457. **В деня на Освобождението** // Септемврийче, № 2, 1957.

1959

458. Йорданка Филаретова – светъл образ на нашето Възраждане // Вечерни новини, № 23, 1959, с. 2.

1961

459. Една героиня // Вечерни новини, № 2960, 3 март 1961, с. 3.

1964

460. Най-ранни селища на мястото на София // Вечерни новини, № 3866, 8 февр. 1964.

461. София – кратка беседа за историята на града по случай седмицата на музеите, 13–19 апр. 1964 // Вечерни новини, 1964, с. 4.

1965

462. Дворецът на Константин Велики – една хипотеза за новооткрит археологически паметник в София // Народна култура, № 43, 23 окт. 1965.

463. Нови археологически открития в София // Вечерни новини, № 4278, 12 юни 1965, с. 4.

464. Паметник на старата българска книжнина // Наша родина, 1965, с. 5.

1966

465. Нови страници от миналото на София – квартал „Герена“ // Работническо дело, № 150, 30 май 1966, с. 2.

466. Римски останки в кв. „Хаджи Димитър“ // Вечерни новини, № 4590, 17 юни 1966, с. 1.

467. Старините на София // Народна култура, № 30, 23 юли 1966, с. 4.

1967

468. Древен паметник в един столичен квартал // Народна култура, № 52, 30 дек. 1967, с. 4.

469. Изкуството на средецките грънчари // Вечерни новини, № 5005, 23 окт. 1967.

1968

470. Боянските стенописи – за повече зрители // Народна култура, 23 ноем. 1968.

471. Докога ще обезличаваме София? // Отечествен фронт, № 7520, 23 ноем. 1968, с. 7.

472. Софийското метро – път през хилядолетията // Народна култура, № 19, 13 апр. 1968, с. 8.

473. Столицата на младостта – древната София // Народна култура, № 30, 27 юли 1968, с. 7.

1969

474. В центъра на София – нова археологическа находка // Народна култура, 1 дек. 1969.

475. Защо се бави изграждането на подлеза „Партиен дом“: [Интервю с Магдалина Станчева и Иван Гаджев] // Труд, № 135, 12 юни 1969, с. 8.

476. Историческото значение на старините в подлеза в центъра на столицата // Отечествен фронт, № 7795, 18 окт. 1969, с. 4.

477. Най-старият златен тракийски съд // Вечерни новини, XIX, № 5649, 24 ноем. 1969, с. 8.

478. Нови археологически находки в центъра на столицата // Вечерни новини, № 5607, 6 окт. 1969, с. 2.

479. Подлезите – прозорец към миналото // Народна култура, 14 юни 1969.

480. „Родопа ... постави дар“ – новооткритият древен надпис в София // Вечерни новини, № 5623, 24 окт. 1969, с. 4.

481. Тракийски златен съд от София // Вечерни новини, 24 дек. 1969, с. 8.

482. Улица на римска Сердика – за пешеходци? // Народна култура, № 22, 31 май 1969, с. 7.

1970

483. Древната крепостна порта на София се отваря отново // Строител, № 30, 29 юли 1970.

484. За старините под краката ни // Народна култура, № 27, 4 юли 1970, с. 3.

485. Старината на строителния обект. Връзката строителство – археология // Вечерни новини, № 5957, 24 ноем. 1970, с. 1.

486. „Този строеж на този подлез се откри...“: [Интервю с Магдалина Станчева] // Вечерни новини, № 5863, 4 авг. 1970, с. 9.

1971

487. Археологическите находки под Централните хали // Вечерни новини, № 6031, 19 февр. 1971.

488. Някои резултати от последните проучвания в западната част на древна София // Вечерни новини, № 6209, 20 септ. 1971, с. 10.

489. **София – древна и млада** // Антени, № 12, 1971.

490. **Ще поеме ли нова София археологическото си наследство?** // Народна култура, № 48, 27 ноем. 1971, с. 3.

1972

491. **Не бива музеят да е остарял** // Народна култура, № 6, 5 февр. 1972, с. 8.

492. **Творбите на изобразителните изкуства – достъпни за всички: [Репортаж]** // Народна култура, № 7, 12 февр. 1972, с. 1, 7.

1973

493. **Археология и строителство** // Работническо дело, № 191, 10 юли 1973.

494. **В София са открити антични скулптури** // Вечерни новини, № 6789, 7 авг. 1973.

1974

495. **От стар корен израства София...** // Вечерни новини, № 8995, 17 апр. 1974.

496. **Открита е главната улица на Сердика** // Отечествон фронт, № 9210, 18 юни 1974.

497. **Професия за ентузиаста** // Народна култура, № 40, 28 сеп. 1974.

1975

498. **Вложителят е София. Новостроящата сграда на Външнотърговската банка – нов археологически резерват** // Вечерни новини, № 7210, 12 февр. 1975.

499. **Древните кули и порти на София** // Вечерни новини, № 7362, 26 септ. 1975.

500. **Музеят и голямата задача** // Народна култура, № 48, 29 ноем. 1975.

501. **Под центъра на столицата – съхранени хилядолетия** // Вечерни новини, № 7175, 3 ян. 1975.

502. **Сердика – Средец и София в хармонична връзка** // Вечерни новини, № 7493, 15 март 1975.

503. **Съхранени хилядолетия** // Вечерни новини, № 7175, 3 ян. 1975, с. 15.

1976

504. **Връзка през столетията** // Строител, № 25, 16 юни 1976.

505. **Древността на София – винаги запазена** // Отечествон фронт, № 9768, 9 юли 1976.

506. **За историческото наследство – почит и грижа** // Народна култура, № 40, 2 окт. 1976.

507. **Открит е исторически надпис от древна Сердика** // Труд, № 51, 1 март 1976, с. 2.

508. **Свои ли сме в този град?** // Народна култура, № 19, 8 май 1976, с. 3.

509. **Dünle bugünün nyumlu bağdasimi** // Yeni isik, 1976, № 74.

510. **Sofya kadim ve genç. Dünle bugünün nyumlu bagdasimi** // Yeni isik, № 74, 2. 6. 1976.

1977

511. **Археологическият паметник в градска среда** // Народна култура, № 51, 16 дек. 1977, с. 3.

512. **Древността на нашия град оживява** // Вечерни новини, № 197, 30 авг. 1977.

513. **Как бе открит Мостич** // Плиска – Мадара – Преслав, 1977, с. 7.

514. **Опровергана легенда. София не е отворила вратите си пред османските нашественици** // Отечествон фронт, № 10176, 8 ноем. 1977.

515. **Успех за българското музейно дело** // Троянски глас, № 2, 16 март 1977.

516. **Щом съвременността поема археологията** // Земеделско знаме, № 33, 9 февр. 1977.

517. **Ancient and modern blend in downtown architecture** // Sofia news, IX, № 431, 5–11 may 1977.

518. **Das Aladsha-Kloster bei Varna** // Sofioter Nachrichten, № 448, 31 Aug. 1977.

519. **Das Zentrum von Archaologie und modernes Architektur** // Sofioter Nachrichten, № 431, 5–11 May 1977.

520. **Glimpses from Sofia's past** // Sofia news, № 455, 18 oct. 1977.

521. **Hier ist das wort „Kultur“ rind 8000 Jahre alt** // Sofioter Nachrichten, № 433, 9–25 mai 1977.

522. **Sofia von einst** // Sofioter Nachrichten, № 455, 19 oct. 1977.

1978

523. **Аз съм бил веднаж там** // Народна култура, № 18, 5 май 1978.

524. **Една дълга, ненаписана история** // Поглед, № 38, 18 септ. 1978, с. 5.

525. **Жизнено наследство** // Работническо дело, № 223, 15 авг. 1978.

526. **Изложба на френска средновековна скулптура** // Нов живот, № 16, 7 февр. 1978.

527. **Скулптура Франции** // Софийские новости, № 5, 1 февр. 1978.

528. Стара и нова София // Народна култура, № 27, 7 юли 1978, с. 4.

529. Contact with French medieval culture // Sofia news, X, № 5, 1 febr. 1978.

530. „Culture” is an 8000 – year – old world here // Sofia news, № 5, 1 febr. 1978.

1979

531. Градът, който не познаваме // Земеделско знаме, № 58, 10 март 1979.

532. Днешна и утрешна София – в пространството, във времето, в човека // Земеделско знаме, № 45, 23 окт. 1979, с. 1-2.

533. От находката до извода // Вечерни новини, № 39, 24 февр. 1979.

534. Столица на един век // Поглед, № 1, 1 ян. 1979, с. 9.

535. Съвременни знаци за далечното минало // Вечерни новини, № 202, 13 окт. 1979.

536. Begegnung mit der mittelalterlichen französischen Kultur // Sofioter Nachtichten, № 5, 1979.

1980

537. Голямата сцена на историята – София, площад „Ленин” // Народна култура, № 34, 22 авг. 1980.

538. Непокорният Средец // Работническо дело, № 340, 5 дек. 1980, с. 2.

539. Средец – изтръгнат от земята // Вечерни новини, № 111, 7 юли 1980, с. 4.

540. [Хиляда и триста] 1300 години българска държава // Вечерни новини, № 111, 7 юни 1980.

1981

541. Благородната патина на времето. Реставрира се историческата църква „Света София” // Вечерни новини, № 8, 12 ян. 1981, с. 4.

542. Високото място на София // Вечерни новини, № 42, 27 февр. 1981.

543. Град на всички времена: [София] // Плиска – Мадара – Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 12.

544. Градът под нас // Вечерни новини, № 228, 13 ноем. 1981, с. 4.

545. Реставрира се историческата църква „Света София” // Вечерни новини, XXX, № 8 (8825), 12 ян. 1981.

546. Сердикийският некропол // Вечерни новини, № 188 (9005), 18 септ. 1981.

1982

547. Боянският майстор и Афродита // Народна култура, № 52, 24 дек. 1982, с. 4.

548. Булото на Мона Лиза // Слово, № 80, 24 дек. 1982, с. 4.

549. Делото на самарджите // Народна култура, № 36, 3 септ. 1982, с. 2.

550. За археологическите открития на площад „Ленин” в София // Народна култура, № 44, 29 окт. 1982, с. 3.

551. Иконата в музея – неизползвани възможности // Народна култура, № 22, 28 май 1982, с. 3.

552. Какво се крие под площад „Ленин” // Вечерни новини, № 273, 19 ноем. 1982, с. 4.

553. Коринт в Сердика // Народна култура, № 43, 22 окт. 1982, с. 3.

554. Ктиторът на Боянската църква // Народна култура, № 38, 17 септ. 1982, с. 3.

555. Лолин прешлен // Народна култура, № 37, 8 септ. 1982, с. 3.

556. На добър час, Свещари! // Народна култура, № 42, 15 окт. 1982, с. 1.

557. Нови археологически открития на площад „Ленин” // Отечествен фронт, № 11425, 19 авг. 1982, с. 4.

558. Открит е монетният двор на Сердика // Вечерни новини, № 231, 1 окт. 1982.

559. Перспективи на софийската археология // Вечерни новини, № 38/226 (9306), 25 септ. 1982.

560. Първият орден // Народна култура, № 40, 1 окт. 1982, с. 3.

561. Румената Богородица // Народна култура, № 46, 12 ноем. 1982, с. 3.

562. Следа от безименните // Народна култура, № 34, 20 авг. 1982, с. 3.

563. Следите на драмата // Народна култура, № 47, 19 ноем. 1982, с. 3.

564. София не е Помпей // Антени, XII, № 46, 17 ноем. 1982, с. 6.

565. Строено за да трае // Народна култура, № 35, 27 авг. 1982, с. 3.

566. Туида при Сливен // Народна култура, № 49, 3 дек. 1982, с. 3.

567. Унищожение на боговете // Народна култура, № 50, 10 дек. 1982, с. 4.

568. Фактите против легендите. Какво откриха археолозите на площад „Ленин” в столицата // Труд, № 243, 19 окт. 1982, с. 2.

569. Църквата на каменоделеца // Народна култура, 24 септ. 1982, № 39, с. 3.

570. Museums in the street // News from Bulgaria, 1982, № 1, с. 14-15.

1983

571. **Благодарност** // Народна култура, № 9, 4 март 1983, с. 3.
572. **Височина 3 см** // Народна култура, № 35, 2 септ. 1983, с. 3.
573. **Градска археология** // Народна култура, № 47, 25 ноем. 1983, с. 3.
574. **Градска чешма** // Народна култура, № 31, 5 авг. 1983, с. 3.
575. **Една бучица софийска пръст** // Народна култура, № 4, 28 ян. 1983, с. 3.
576. **Златният дискос** // Народна култура, № 29, 22 юли 1983, с. 3.
577. **Как се добива злато?** // Народна култура, № 41, 14 окт. 1983, с. 3.
578. **Каменни котви** // Народна култура, № 16, 22 апр. 1983, с. 3.
579. **Качество на производство** // Народна култура, № 26, 1 юли 1983, с. 3.
580. **Кладенци** // Народна култура, № 48, 2 дек. 1983, с. 3.
581. **Кукла в пепелищата** // Народна култура, № 18, 6 май 1983, с. 2.
582. **Лъвовете или котки?** // Народна култура, № 8, 25 февр. 1983, с. 3.
583. **Микролити от мезолита** // Народна култура, № 12, 25 март 1983, с. 3.
584. **Нови български ценности в Списъка на световното наследство** // Работническо дело, LVII, № 355, 21 дек. 1983, с. 3.
585. **От земята до витрината** // Народна култура, № 40, 7 окт. 1983, с. 3.
586. **От Флоренция до Несебър** // Народна култура, № 51, 23 дек. 1983, с. 3.
587. **Отново открития** // Народна култура, № 24, 17 юни 1983, с. 4.
588. **Пловдив, лято '83** // Народна култура, № 36, 8 септ. 1983, с. 3.
589. **Поет или учител** // Народна култура, № 15, 15 апр. 1983, с. 3.
590. **Позиция пред историята** // Народна култура, № 14, 8 апр. 1983, с. 3.
591. **Пътят** // Народна култура, № 25, 24 юни 1983, с. 3.
592. **Сваляне на императорските надписи** // Народна култура, № 6, 11 февр. 1983, с. 3.
593. **Слънца на камък** // Народна култура, № 34, 26 авг. 1983, с. 3.
594. **Софийското метро** // Поглед, № 24, 13 юни 1983, с. 3.
595. **Старобългарски гърнета** // Народна култура, № 3, 21 ян. 1983, с. 3.
596. **Тракийски ритъм** // Народна култура, № 30, 29 юли 1983, с. 3.
597. **Трапезна керамика** // Народна култура, № 1, 7 ян. 1983, с. 4.

598. **Троя – Тракия** // Литературен фронт, XXXIX, № 12, 24 март 1983, с. 5.
599. **Търновската госпожа Бойка** // Народна култура, № 11, 18 март 1983, с. 4.
600. **Улица Наисус, улица Алмус** // Народна култура, № 39, 30 септ. 1983, с. 3.
601. **Улицата** // Народна култура, № 28, 15 юли 1983, с. 3.
602. **Църквата и манастирът** // Народна култура, 19 авг. 1983, № 33, с. 7.
603. **Qu'y a-t-il en dessous de Sofia** // Nouvelles de Sofia, № 6, 9 fevrier 1983, p. 5.

1984

604. **Археология и строителство** // Вечерни новини, № 79, 2 апр. 1984, с. 4.
605. **Археологията – богатство и проблеми на София** // Вечерни новини, № 41, 17 февр. 1984, с. 4.
606. **Готовност за бъдещи открития** // Вечерни новини, № 247, 19 окт. 1984, с. 4.
607. **Да съхраним подземна София** // Народна култура, XXVIII, № 12, 23 март 1984, с. 1, 3.
608. **Древната базилика на София** // Вечерни новини, № 276, 20 ноем. 1984, с. 4.
609. **Зимно** // Народна култура, XXVIII, № 3, 20 ян. 1984, с. 6.
610. **Значение на приемствеността за развитие на градската култура в София** // Народна култура, 1984, с. 45-50.
611. **Изпитанието започва** // Народна култура, XXVIII, № 1, 6 ян. 1984, с. 3.
612. **Площад Ленин – археологическа съкровищница на София** // Орбита, № 39, 29 сеп. 1984, с. 4-5.
613. **С почит за Сава Бобчев** // Народна култура, XXVIII, № 47, 23 окт. 1984, с. 3.
614. **Улиците на Сердика. По тях и под тях** // Орбита, XVI, № 24, 16 юни 1984, с. 3.
615. **Уникална находка** / Съавт. Здравко Каров // Орбита, № 24 (806), 16 юни 1984, с. 8-9.
616. **Шестте под крилото на ЮНЕСКО** // Народна култура, 24 май 1984, № 21 (1454), с. 8.
617. **Щафета на историята** // Вечерни новини, 27 авг. 1984, № 202, с. 4.

1985

618. **Бъдеще за некропола на Сердика** // Вечерни новини, № 46, 22 февр. 1985, с. 4.
619. **В защита на най-ценното** // Народна култура, № 39 (1522), 27 окт. 1985, с. 1.

620. Да разтоварим претоварения „кораб“. Несебър се нуждае от ново мислене // Народна култура, XXVIII, № 37 (1520), 13 септ. 1985, с. 1-2.

621. Примерът на София – щадящият урбанизъм // Вечерни новини, № 104, 3 май 1985, с. 4.

622. Следи от историята върху камък и глина. Средец през времето на съдбоносни борби и победи // Вечерни новини, № 28 (176), 27 юли 1985, с. 6.

623. София на хоризонта на 2000-та година (Разговор в клуба на приятелите на софийската архитектура с участието на Магдалина Станчева) // Отечествен фронт, № 12068, 8 февр. 1985, с. 7.

624. ЮНЕСКО, световното наследство и българският принос. Организацията в действие // Отечествен фронт, XLIII, № 12216, 5 септ. 1985, с. 4.

625. ЮНЕСКО, световното наследство и българският принос. Подборът на световните ценности // Отечествен фронт, XLIII, № 12228, 24 септ. 1985, с. 4.

626. ЮНЕСКО, световното наследство и българският принос. Съкровища на нашата земя // Отечествен фронт, XLIII, № 12235, 3 окт. 1985, с. 4.

1986

627. Как добывали фракийское золото? // Софийские новости, № 25 (903), 25 июня 1986, с. 7.

628. Признание с най-висока цена // Народна култура, XXIX, № 4 (1539), 24 ян. 1986, с. 1.

629. D'où venait l'or des thraces? // Nouvelles de Sofia, № 25 (419), 25 juin 1986, p. 7.

630. How did Thracians mine gold? // Sofia news, № 25, 25 юни 1986, p. 6.

631. Wie gewannen die Thraker ihr Gold // Sofioter Nachrichten, № 25 (907), 25 Juni 1986, p. 7.

1987

632. Солнечные часы Сердики // Софийские новости, № 31 (489), 5 авг. 1987, с. 9.

633. L'horloge solaire de Serdica // Nouvelle de Sofia, IX, № 31 (477), 5 août 1987, p. 9.

634. Quo vadis Несебър? / Съавт. Люба Огненова – Маринова // Народна култура, XXXI, № 28 (1615), 10 юли 1987, с. 5.

635. The sundial from Serdica // Sofia News, XVIII, № 31 (960), aug. 1987, p. 9.

1988

636. И очарование, и мъдрост, и познание // Вечерни новини, № 267, 23 дек. 1988, с. 4.

637. Надеждата е в тревогата // Народна култура, № 17 (1656), 22 април 1988, с. 4.

638. El patrimonio cultural de Bulgaria es protegida por el Estado // Nuevo Amanecer Cultural, 10 sept. 1988, № 427, p. 6.

1989

639. Вечната улица // Вечерни новини, № 206, 19 окт. 1989, с. 6.

640. Един забравен изкоп // Вечерни новини, № 256, 29 дек. 1989, с. 4.

641. Молодая столица древнего государства // Софийские новости, № 14 (574), 5 апр. 1989, с. 6.

642. Най-старата сграда – най-после достъпна // Вечерни новини, XXXIX, № 216, 2 ноем. 1989, с. 4.

643. Ние в огледалото на наследството // Вечерни новини, XXXIX, № 196, 5 окт. 1989, с. 4.

644. Обещаната градина // Вечерни новини, № 225, 16 ноем. 1989, с. 4.

645. Покана за представление // Вечерни новини, № 236, 30 ноем. 1989, с. 4.

646. Халите – спомен за стара София // Народна култура, № 15, 7 апр. 1989, с. 2.

647. Die iunge Metropole eines alten Staates // Sofioter Nachrichten, № 14, 15 apr. 1989, p. 6.

648. La jeune capitale d'un vieil Etat. Pourquoi Pliska, Preslav et Tarnovo ont cédé leur place // Nouvelles de Sofia, № 14 (118), 5 avril 1989, p. 6.

649. La joven capital de un Estado antiguo // Noticias de Sofia, № 14 (118), 5 abril 1989, p. 6.

650. Successor to Pliska, Preslav and Turnovo // Sofia News, XIX, № 14 (118), 5 april 1989, p. 6.

1990

651. Бързай бавно! // Народна култура, № 3, 19 ян. 1990, с. 1.

652. Знак за Сердика, за Средец, за София // Вечерни новини, № 68, 6 апр. 1990, с. 4.

653. Изтръгнати от забрава... и поругани // Вечерни новини, № 8, 11 ян. 1990, с. 4.

654. Историята на една история // Вечерни новини, № 246, 15 ноем. 1990, с. 6.

655. Когато се строеше Партийният дом... // Вечерни новини, № 48, 9 март 1990, с. 4.
656. Когато София пропушила... // Вечерни новини, № 28, 9 февр. 1990, с. 4.
657. Кръстницата // Вечерни новини, № 58, 23 март 1990, с. 4.
658. Наследството – опора на нашето самочувствие // Софийски вести, № 44, 20 ноем. 1990, с. 8-9.
659. Отстъпете, столетия... // Вечерни новини, № 87, 4 май 1990, с. 4.
660. Повече подробности за Варна. Ще види ли бял свят музейната ѝ експозиция? // Дума, № 67, 1990, с. 4.
661. Сега да работим // Софийски вести, № 20, 7 юни 1990, с. 3.
662. Сердикийският булевартион // Вечерни новини, № 78, 20 апр. 1990, с. 4.
663. Срещата на строежа с археологията – как ще протече тя? // Вечерни новини, № 24, 2–3 февр. 1990, с. 3.
664. Фанатизмът срещу изкуството // Вечерни новини, № 18, 25 ян. 1990, с. 4.

1991

665. В ЦУМ не подозират, че са им взели мерника: [Интервю с Магдалина Станчева за НИМ] // Арт, № 2, 19–25 дек. 1991, с. 6.
666. Герой в забвение // Вести, № 4, 29 април 1991, с. 12.
667. Държавата ни преди Рим // Ехо, XXXIII, № 17, 14 юли 1991, с. 1, 3.
668. „Ехо“ пожелава на своите читатели и приятели: Честита, спорна, щастлива Нова година: [Интервю с М. Станчева и др.] // Ехо, № 31, 27 дек. 1991, с. 1.
669. Западната порта на Сердика – Средец // Музей'40, окт. 1991.
670. Общо световно наследство – идея и реализация // Ехо, XXXIII, № 12, 5 апр. 1991, с. 1, 3.
671. От манастира до музея (18 май – международен ден на музеите) // Вести, № 7, 20 май 1991, с. 12.
672. Под паметника на Ленин // Вечерни новини, XL, № 22, 31 ян. 1991, с. 8.
673. Софийските зими някога // Софийски вести, № 2, 1991, № 4, с. 12.

1992

674. Боянската църква // 5 & 5, № 8, 2–16 окт. 1992, с. 10.
675. Незаконно е всяко посегателство на исторически или културен паметник // Ехо, № 12, 12–25 юни 1992, с. 1.

676. Редниците // Музей'40, окт. 1992, с. 2.
677. Съкровищата под хотел „Шератон“ // Аз Буки, № 36 (72), 9–15 септ. 1992, с. 8.
678. Чуждо тяло – много изяло // Аз Буки, 3–9 юни 1992, № 22, с. 11.

1993

679. В годината на великата столица // Ехо, № 19, 15 септ. 1993, с. 7.
680. Какво остана под студената несъразмерна грамада Партиен дом // Подкрепа, III, № 293, 15 дек. 1993, с. 12-13.
681. Културният пейзаж // Ехо, № 14, 7 юли 1993, с. 6.

1994

682. Археологическите ценности правят България привлекателна : [Интервю с М. Станчева] // Македония, № 18, 10 май 1994, с. 6.
683. Влогът на Австралия : [В Световното културно и природно наследство] // Слово, № 71, 2 апр. 1994, с. 10.
684. Влогът на Аржентина и Бразилия // Слово, № 125, 11 юни 1994, с. 10.
685. Влогът на Великобритания и Северна Ирландия // Слово, № 111, 21 май 1994, с. 11.
686. Влогът на Етиопия // Слово, № 99, 7 май 1994, с. 10.
687. Влогът на Испания // Слово, № 83, 16 апр. 1994, с. 10.
688. Влогът на Съединените американски щати // Слово, № 63, 19 март 1994, с. 10.
689. Влогът на Франция // Слово, № 69, 26 март 1994, с. 10.
690. За „шума в залата“ // Слово, № 22, 27 ян. 1994, с. 4.
691. Как Славка Славова бе изключена от университета // Слово, № 29, 4 февр. 1994, с. 8.
692. Когато се сменяха обръщенията // Слово, № 116, 31 май 1994, с. 11.
693. Общината и културното наследство // Слово, № 6, 8 ян. 1994, с. 10.
694. При корените на ценностната ни система // Слово, № 128, 15 юни 1994, с. 10.
695. Тодор Павлов против класическото образование // Слово, № 24, 29 ян. 1994, с. 10.

1995

696. [ЛЕКЦИЯ на Магдалина Станчева, посветена на историята на София в

Столична библиотека...]. (Хроника) // Български писател, № 50, 12 дек. 1995.

697. Скулптурните паметници от Чеканчево // Ехо, № 15, 19 юли 1995, с. 7.

698. Слънчевият часовник от Лозен // Ехо, № 13, 21 юни 1995, с. 7.

1996

699. Гражданско сдружение „Св. София“ / Съавт. Елинка Бояджиева, Ясен Антов // Столица, № 3, 26 ян. 1996, с. 10.

700. Културното наследство тушира бездуховността: [Разговор с Магдалина Станчева] // Университетски дневник, Нов български университет, № 5, май – юни 1996, с. 5.

701. Следата на времето // Университетски дневник, Нов български университет, № 5, май – юни 1996, с. 4.

1998

702. Кой ще защити вековните традиции на София? // Земеделско знаме, № 22, 24 март 1998, с. 6.

2000

703. Замисълът: [Националният исторически музей] // Култура, XLIV, № 39, 6 окт. 2000, с. 9.

Участия в албуми, пътеводители, учебни помагала и др.

1955

704. Албум – София / Исторически увод и съставителство М. Станчева. – София: Наука и изкуство, 1955.

1957

705. Археологически паметници : паметници на средновековното изкуство // София: Водач за историческите и културните забележителности. – София, 1957, с. 35-47.

706. Исторически очерк за София до Освобождението, антични и средновековни паметници // Пътеводител за историческите и културни забележителности на София. – София, 1957.

707. Исторически увод: [до Освобождението] // София: Водач за историческите и културните забележителности. – София, 1957, с. 7-19.

1965

708. Най-ранни селища на мястото на нашата столица // Беседи за миналото на нашата столица. – София, 1965, с. 4-20.

709. Сердика през епохата на римското владичество // Беседи за миналото на нашата столица. – София, 1965, с. 11-27.

710. София през епохата на турското владичество до Възраждането // Беседи за миналото на нашата столица. – София, 1965, с. 35-43.

711. София през епохата на феодализма до падането под турска власт // Беседи за миналото на нашата столица. – София, 1965, с. 28-34.

1967

712. Исторически увод / М. Станчева, В. Попов // Албум София. – София: Наука и изкуство, 1967.

713. Кратък исторически очерк за София [към коментарна карта на София]. – София: Геопланпроект, 1967.

1968

714. Исторически увод / М. Станчева // Албум София. – София: Наука и изкуство, 1968.

1971

715. Предговор към албум за София / Магдалина Станчева. – София: Фотоиздат, 1971.

1975

716. Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIV–XVI s. // Verre médiéval aux Balkans (V–XV s.). – Belgrade, 1975, p. 157-166.

1981

717. Bulgarian monuments in the List of World cultural and natural heritage // UNESCO. National Commission of the PR of Bulgaria for UNESCO. – Sofia, 1981, p. 19-21.

1984

718. Въпроси на реставрацията и консервацията: Уч. помагало [за студентите от ВИИИ Н. Павлович]: [Ч. 1] / Магдалина Станчева и др.; Под общ. ред. на Л. Прашков. – София: Наука и изкуство, 1984.

719. Skarby sredniowiecznej Sofii. Kolekcja Muzeum historii Sofii w salach Muzeum historycznego m. Stolecznego Warszawy Rynek Starego Miasta 42, 30. V. – 24. VI. 1984. – София, 1984, 12 с.

1986

720. Bulgaria and the World Heritage Convention UNESCO // UNESCO. National Comission of the PR of Bulgaria for UNESCO. – Sofia, 1986, p. 21-22.

1989

721. Вклад Болгарии в мировое культурное наследие: [Култ. паметници, защитени от ЮНЕСКО] / Магдалина Станчева и др. – София: Техника, 1989.

722. Sofia – eternal centre of human gatherings // Световна филателна изложба Bulgaria' 89, Sofia, May 22 – 31, 1989: Bulletin 3. – Sofia, 1989, p. 18-22.

III. Ст.н.с. Магдалина Станчева като съставител, редактор и преводач

1956

723. Музеи и паметници на културата / Ред. кол. Магдалина Станчева и др. – София: Комитета по културата и изкуството, 1956.

1959

724. София: [Албум] / Състав. Магдалина Станчева, Виолета Помадова, Симеон Игнатиевски. – София: Наука и изкуство, 1959.

1964

725. Календар – албум „Старо изкуство в България“ / Рец. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, IV, 1964, № 1, с. 44-45.

1965

726. Известия на Народния музей – Варна, №1 (XVI) / Рец. М. Станчева // Музеи и паметници на културата, V, 1965, № 4, с. 49-50.

727. Известия на Окръжния музей – Велико Търново, № 2, 1964 / Рец. М. Станчева // Музеи и паметници на културата, V, 1965, № 3, с. 42-44.

1968

728. София : Справочник на туриста / Ред. Магдалина Станчева. – София, Наука и изкуство, 1968.

1971

729. Аве, Йоаким. Музеите на ГДР и марксистко-ленинското образование и възпитание на студентите / Прев. М. Станчева // Музеи и паметници на културата, XI, 1971, № 4, с. 63-65.

730. Известия на българските музеи : Т. 1 : 1969 – / Ред. кол. М. Станчева и др. – София, Наука и изкуство, 1971.

731. Корек, Йозеф. Мисли върху развитието на унгарското музейно дело / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XI, 1971, № 4, с. 66-69.

1972

732. Жигулски, Казимир. Музеят и възрастните / Прев. М. Станчева // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 3, с. 31-37.

733. Паркър Харис С. Подготовка на музейния персонал, занимаващ се с възпитателна работа / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 1, с. 46-48.

734. Фавиер, Жан. Музеят – център на културно оживление / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 1, с. 41-46.

735. Хубендик, Б. Музеят и околната среда / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XII, 1972, № 3, с. 37-41.

1973

736. Мосни, Грете. Функции и цел на музея / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XIII, 1973, № 1, с. 38-42.

1974

737. Мотрошилова, Н. В. Музеят и бъдещето / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XIV, 1974, № 4, с. 9-16.

1976

738. Сердика - Средец - София : [Сборник статии]: Т. 1–3 = Serdica – Sredez – Sofia: Vol. 1–3 / Ред. кол. Магдалина Станчева и др. – София: ОФ, 1976–1997.

739. Фьорстер, Рудолф. Институтът и музеят на Дрезден и неговата научна работа / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XVI, 1976, № 3, с. 65-67.

740. Хербт, Волфганг. Научноизследователската работа в археологическите и историческите музеи / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XVI, 1976, № 2, с. 64-66.

1977

741. Йелинек, Ян. ИКОМ и развитието на международните контакти на музеите / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XVII, 1977, № 3, с. 34-38.

1978

742. Босе, Амаленду. Защитата на културното наследство и природната среда – на международно равнище / Прев. М. Станчева // Музеи и паметници на културата, XVIII, 1978, № 2, с. 37-43.

743. Пиотровский, Борис. Международните изложби – забележително явление на съвременността / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XVIII, 1978, № 2, с. 33-37.

1979

744. История на България: В 14 т. / Авт. кол. М Станчева и др.; Глав. ред. Д. Косев и др. – София: БАН, 1979.

745. София – музеен град: [Бележити творби от 11 музея: Албум] / Състав. Магдалина Станчева, Иван Кисъев. – София : Български художник, 1979.

1980

746. София – древна и млада: Сборник [статии] / Състав. Магдалина Станчева и др. – София: Народна младеж, 1980.

1985

747. Вацов, Спас. София – град с много голяма важност / Прев. Магдалина Станчева // Музеи и паметници на културата, XXV, 1985, № 12, с. 5-7.

1989

748. Сердика: Археол. материали и проучвания: Т. 2 / Ред. кол. Велизар Велков, Т. Иванов, М. Станчева; Предг. Магдалина Станчева. – София: БАН, 1989.

749. The Bulgarian contribution to the world cultural heritage: [Културни паметници, защитени от ЮНЕСКО] / Dafina Vasileva et al.; Ed. by Magdalina Stancheva. – Sofia: Technika, 1989.

1994

750. Мелник: [Изследване]: Т. 2. Манастир „Св. Богородица Спелеотиса“ / Виолета Нешева и др.; Състав. Виолета Нешева; Отг. ред. Магдалина Станчева и др. – София: БАН, 1994.

Бележка: При някои от описанията липсват пълни библиографски данни поради невъзможността да се открие и работи *de visu* с оригиналния документ.

КАК СЕ ОТНАСЯМЕ КЪМ СТАРИНИТЕ?

Тома Томов / Toma Tomov

How Do We Treat the Antiquities?

The traces of the past are all around us. In open landscapes, in forest glades and in the middle of cities. Ancient remains and other cultural relics tell stories about the people who lived before us and reveal how today's society evolved. Some of them are highly visible, whilst others are hidden and only revealed through accidental discovery or archaeological excavation. They are unique and cannot be replaced once lost. They are often fragile and, even though they may have survived for millennia, can be completely destroyed by a single event or by years of cumulative damage. Even small ceramic fragments have scientific importance since they can help archaeologists date the layers or reconstruct the layout of the city. When they are moved from their context, this becomes nearly impossible.

The aim of this paper is to present our attitude to the so-called „gifts of the past“, i.e. ancient remains from various periods. In present days and in spite of repeated warnings by archaeologists, it is fashionable, to transform them into a building site or include within the new building structures. Unfortunately, this „technique“ directly caused major damage to many ancient remains and cultural relics of the Bulgarian capital, like the Amphitheatre of Serdica, the main street of the ancient city and his medieval walls and gates. In spite of public discontent the damage to Sofia's archaeological sites remains. The Bulgarian „responsible factors“ acted with deliberate disregard for the cultural heritage.

Преди да започна това, което ще споделя, бих желал да се обърна специално към г-жа Станчева. Идвайки насам, така се случи, че я срещнах, изразих на глас това, което всички ние мислим – На многая лета!

Но другото, което искам да ѝ кажа, е, че първата ми среща с археологията беше с една нейна книжка „*Среци с археологията*“. Твърде малък бях тогава, но книжката беше много интересна, още си я пазя в библиотеката и си я прелиствам. Ако имаше продължение на тези книжки или на подобни, нямаше да ви изнасям аналогичен за отношението ни към старините. И това, което ще допълня, макар и с толкова голямо закъснение, е: „Благодаря Ви, че написяхте тази книга!“ „*Среци с археологията*“ е издадена отдавна, но тя е изключително актуална.

И сега вече минавам към същината на онова, което бих искал да споделя и към което мисля, че нито един от вас не би могъл да остане равнодушен. Как се отнасяме със старините?

Обикновено всеки има някакво обяснение, всеки има свое разбиране за това, но пристъпвайки към един такъв въпрос, първо ще ви дам отговора, който се изразява с няколко думи – ние се отнасяме зле. И това е най-малкото, което може да се заяви. Мога да използвам и по-тежки думи.

Откъде идва това негативно отношение към старините? Вярно е, че ние сме една от малкото страни в Европа, която имам богато културно наследство. Но също така е вярно, че, разполагайки със същото, ние се отнасяме пренебрежително към него. Какво трябва да направи един човек, за да защити това, което съдбата му е предоставила, да го има, да му се радва и да се поучава от него? Ще използвам думите на нашия президент, също историк, който казва така: „Културно-историческото ни наследство е национален ресурс, който е невъзстановим. С всяка загуба на част от него ние губим и част от нашата идентичност, част от себе си.“ Ние сме съгласни, но какво от това? Следвали, че всички онези, които отговарят по някакъв начин за това наследство, се грижат съответно. И другото, което казва нашият уважаван президент: „Наш дълг като граждани и като общественици е да посочим проблемите в тази област и да предприемем стъпки за тяхното решаване.“ Тук е голямата болка, защото ние предприемаме стъпки, но обикновено те са във вреда на онова, което ние откриваме и което съдбата ни го поднася. Имаме и Закон за паметниците на културата – може и да е лош, но както казват древните римляни, „той трябва да се спазва“.

Има много неща, които ние бихме искали да променим в него, но, за съжаление, не го правим. Най-лошото от всичко обаче е, че ние не го спазваме.

За съжаление, аз неслучайно започнах с тази книжка и казах, че ако имаме такива писани книги, ние нямаше да се чудим защо, когато излезем на улицата или отидем в някое училище и питаме какво е Сердика, ще ви отвърнат шоколадови бонбони, бивша млекоцентрала или нещо друго. А Сердика не е хотел, нито кино, не е сладкарница – това е нашият град, в който ние живеем.

Но, за съжаление, ще си позволя да заявя, че ние не го познаваме. Известна ни е една малка част от него, всички ние виждаме онези старини, които бяха спасени не без усилията на г-жа Станчева, виждаме ги и казваме, че „вероятно те са ни достатъчни, а всичко онова, което се разкрива в последните години, ние, за съжаление, не желаем да опазим. По повод откриването на амфитеатъра на Сердика се води един доста голям дебат в Столична община и там един от съветниците, д-р Бориславов, с когото сме състуденти, заявява, че вероятно е дошло времето, в което ние трябва да се погрижим за онези подаръци, които съдбата щастливо ни поднася.

Но за даровете, за които, в отличие от други страни, ние не полагаме големи усилия при откриване, идва времето, в което те излизат на бял свят, и само поради факта, че това става даром, се отнасяме с тях по един брута-

лен начин. Всички казваме, и по-рано са казвали, че в София са изчезнали обектите, които биха могли да привличат туристи и да направят нашия град по-привлекателен.

В последно време обаче ние открихме множество такива обекти, които биха могли да сторят това, но не можахме да се справим с една сериозна задача, изключително трудна за решаване. Ако земята е съхранила археологически обект, двойно по-трудно е да решим какво да го правим и в такъв случай, понеже сме си в България и сме в Сердика, по някой път по-добре изобщо би било той да не бъде откриван, изобщо съдбата да не ни го дава, защото ние не можем да го опазим. Това е тъжната констатация и стигаме до нещо, което винаги е будело почуда при обсъждане със студенти, по един и същи въпрос – защо да отиваме до Рим, като си имаме старини в Сердика?

Вярно е, ние си имаме и то невероятни древни паметници, много по-интересни, но, за съжаление, са скрити и недостъпни за нас. Всички ние познаваме афиша, онзи, който беше открит през 1920 г., който предизвиква полемика има ли амфитеатър, няма ли и тогава, когато съдбата ни го поднесе, какво направихме с него.

Ами първо започнахме по нашенски да се чудим как да излезем от едно такова тежко положение, защото няма какво да се заблуждаваме, в един град, който е жив, е много трудно могат да се намерят бързи и адекватни отговори. Вярно е, това откритие беше обяснено или обявено като уникално за нашата географска ширина. Открихме нещо, което според думите на разкрилите го археолози и впоследствие, провели спасителни разкопки, е третият амфитеатър, който се открива на територията на България. Другите два са открити край Девня, Пловдив и Хисар, но всъщност този, който е в Сердика, е най-големият.

За науката са известни 77 амфитеатъра. Естествено, всички имаме желание да се сравняваме с римския Колизеум, но нашият има какво да покаже в това отношение, защото той е едновременно и театър, и амфитеатър. Откри се

една малка част по щастлива случайност, етап от строителството на един от поредните хотели в София и, слава Богу, намериха се мъдри хора, които се погрижиха старините да бъдат проучени, въпреки твърденията на собственици и инвеститори, за двукрат-

Снимка 1. Афишът с мечката

но оскъпяване на строежа. В края на краищата се стигна до решение, очаквано в страна като България. Когато попитали радио Ереван възможно ли е върху археологически паметник да бъде построена обществена сграда, радиото е казало следното: „Възможно е, ако паметникът се намира в София.“ Така ние всички ще се гордеем, и без да обидя нито един архитект, сложно е за възприемане т. нар. „вписване“ на археологически паметник в съответната сграда.

Но какво от това, като го впишем? Мога да ви дам много паралели за същото – наистина то се прави, наистина е полезно, но то се извършва, когато няма друга възможност, когато и сградите, и самата планировка на града диктуват подобно решение. Когато има възможност за нещо по-разумно, да се намеси държавата, която много добре знае къде се простират границите на древна Сердика и то при положение, че земите са частни, особено в този парцел.

Но всички сме наясно, че там е Сердика, че винаги може да се намери адекватно решение и вместо да строим хотел отгоре и да вписваме вътре старини, бихме могли да направим другото, за което вече е късно – да разчистим целия парцел и да не си говорим напразно, вижте афиша, за който говорих по-горе, уникален, предизвикваш въпроса „Имаме ли амфитеатър или не?“ и нашия отговор – „Имаме!“.

Това са няколко снимки от разкопките или по-скоро от строежа на този хотел „Арена ди Сердика“, но това е т. нар. „вписване“ на старините във фойето, което се води като приземие или подземие на хотела. Някой ще каже, че „това е чудесно!“. На снимка 2 се разиграва двубой, но ако се вгледаме повнимателно, разбираме, че той няма нищо общо с римските гладиатори, това е една пародия.

Но бих искал да ви покажа други няколко снимки. Не мога да не си послужа с думите на един от най-големите византолози сър Стивън Рънсимън, който казва: „Какво удоволствие можеш да изпиташ, пиейки си кафето и наблюдавайки една уникална старина.“

Снимка 2. „Гладиаторски“ бой

Дори и да се влезе там, според твърденията от хотела, че е осигурен достъп, че е остъклена част от старините, за да се наблюдават отвън, че има екскурзовод от 10 до 16 ч., показващ всичко това с гордост, трябва да се минава или по-скоро слаломира между наредените масички. Няма да изпитате онова, което бихте могли да изпитате, ако влезете, да речем, в римския Колизеум, ако отидете до Помпей и се разходите по централната улица. Настроението е друго, защото в която и да е сграда да влезете, където се намират старини, които са експонирани по този начин, вие винаги ще изпитвате неприятното усещане от забързаността и от погледите на онези, които обслужват хотела, които винаги искат вие бързо да напуснете мястото. И в случая тези старини стават старини на хотела, те зависят от него, прекрасно са експонирани, но защо не се експонира всичко, което би могло да се намери в този участък, а той не е никак малък.

Вярно е, че д-р Бориславов връчи на изпълнителния директор или на мениджъра на хотела приза, че той е спасил старините, но това стана след дълги дебати и в края на краищата се стигна до едно изкривяване на положението или изобщо на решението за запазването на тези старини. Идеята да се освободи всичко в този участък, да се разкрие частта на амфитеатъра, която показва, че ние сме буквално на няколко метра от него, не се осъществи и в момента разполагаме с един фрагмент, който експонираме, затворен в стъклената си клетка, макар прекрасно да знаем какво се крие под основите на хотела, под основите на „Гъоте институт“, под основите на сградата на НЕК.

Историята с „Гъоте институт“ е още по-трагична. Да, вярно е, че това е паметник на културата, но нима не може паметник на културата да бъде пренесен, както във света го правят? Или сградата на НЕК, която геройски абдикира и създаде маса проблеми точно по отношение на този сердикийски амфитеатър.

Или пък когато започнаха да разширяват сградата на ДСК, за съжаление, не мога да ви покажа тази снимка, тъй като е с изключително лошо качество,

но там много ясно се забелязват още старини или още части от амфитеатъра, върху които здраво се строи и се излива бетон.

Нещата са загубени по същия начин, когато фирмата „Ащром“ построи сградата на английското консулство. Оправданието на англичаните е, че „ние сме я взели под наем, други са я строили“, но онези другите, които я строиха, разрушиха всичко с едно извинение: „Ние не знаехме, че това са старини. Мислехме, че е турски конак, тъй като по стари карти тук има турски ханове.“ Едно невинно извинение, но сградата беше построена и ние загубихме още един участък от този подарък на съдбата. Какво можехме да направим?

Давам ви един пример с римския театър в Триест. Същият случай, но там постъпиха по друг начин. Успяха да се преборят с интересите на един или друг и успяха да направят това, което можехме да извършим, но не успяхме. И не поради невъзможност, а защото не искахме. И в момента, ако вие отидете до Триест, ще видите амфитеатър, а ако си останем тук в Сердика или дойде някой, който иска да види нашите старини, ще му покажем стъклената витрина, което е жалко.

И от цялата работа има нещо хубаво в този случай, тъй като проблемът с римския амфитеатър занимаваше доста млади хора в Интернет пространство, нещо, което е хубаво, защото, в края на краищата, това впечатление, което имах, че те не се интересуват, не знаят историята и мислят Сердика за сладкарница и кино, се оказа не съвсем вярно. Мнозина млади хора, любители на историята, които не я превръщат в занаят, живо се интересуваха точно от тези проблеми и знаейки, че тяхната дискусия е обречена, че по стар български обичай ние няма да стигнем до разумното разрешаване на въпроса, един от тях накрая на дългите дискусии, на яростните му писма до различни институции, завършва така: „Дано бял ден да не види този инвеститор, който построи хотела „Арена ди Сердика“, дано хотелът му също да не види бял ден и да му се наложи да затвори. Пожелавам му фалит през 2010 г.“

Колкото и да не прилично да се изпращат такива пожелания, в случая той е прав. Защото ние винаги постъпваме така – първо рушим, а после съжаляваме

и казваме „Ех, какво можехме да направим!“ или откъде идва това наше дълбоко вкоренено отношение лековато да се отнасяме към нашите старини. Първо,

Под стъклен похлупак

защото ние имаме много, а сега вече имаме малко. Второ, защото ние никога не мислим нещата в развитие. Ние винаги гледаме на парче. Открили сме амфитеатър – какво ще правим с амфитеатъра? Не е само амфитеатъра, около него има множество други неща, които са взаимно свързани и които се наричат с едно единствено название – старата антична Сердика или изобщо старините на Сердика.

Множество предложения и решения дойдоха след това, когато вече беше късно. Решението да се разчисти всичко беше бързо изоставено и забравено, но след това се появи нещо интересно, взе се решение за извършването на една голямо експониране на стария център на Сердика. Ще ви го покажа като идеен проект, красиво е, но имам големи съмнения, да не кажа, че съм песимист в това отношение, защото това означава експониране на едни неща, но разрушаване на други.

И понеже вървим в този ред на мисли, знаейки с какво разполагаме, но незнаейки как да го съхраняваме, ние се опитахме да превърнем центъра на София в особена зона и да го обявим за паметник на ЮНЕСКО. И се провалихме. Имаше такова решение от 2008 г. – Програма за подготовка за номиниране на историческия център на София за световно културно наследство. Но ние претърпяхме провал в това начинание, защото ни се дося да изпреварим всичко, искахме веднага да стигнем до това, което са направили в Триест, мигновено да привлечем туристи, без да сме свършили нищо, и не сполучихме, защото всичко, което трябваше да предприемем, не го изпълнихме, дори престъпихме и собствените си закони.

А сега няколко думи за грижите, които полагаме за откритите отдавна обектите. На първо място Източната порта, която е дълбоко свързана с нашия юбиляр, г-жа Магдалина Станчева. Само един пример ще ви дам – там, където преди години имаше експозиция, там, където имаше истински лапидариум или музей на открито, имаше красиво медно пано по миниатюра от Манасиевата хроника – Крум влиза в Сердика и, по-скоро, гражданите му поднасят ключовете на Сердика. Вместо него сега на това място има един „красив“ антикварен магазин. Ако някой, воден от любопитство, иска да види триъгълната кула, ще прочете надпис „тоалетна“ на северната страна на магазина.

„Антикварният“ магазин с останките от южната кула и надпис WC между тях

В другите части, където имаше експозиции и макет на Сердика, където имаше и тракийска колесница и надпис не от тази, а от Северната порта, пожелаващ „на добър час“ на влизащите и излизащите, в момента положението е трагично. Но най-трагично е с онази част от улицата, която влиза през крепостната порта и която е запазила автентичната си настилка и до ден днешен и която показва, че римляните са били велики майстори на този вид настилки, но не са предвидили само едно единствено нещо. Не са предвидили, че следващите поколения след тях ще носят обувки, които така излъскаха плочите, че може да се огледате в тях. Но дори и така осакатен, старината в този подлез все пак е запазена. Там може да заведете някой и да му разкажете историята на София, дори има и план, но не мога да кажа същото за Западната порта.

Дълго време ние строихме метрото, най-накрая пуснахме станция „Сердика“. Когато, надявам се, всички вие, както и аз, сме очаквали да видим нещо друго, изненадващо при първото ми влизане в тази метростанция видях нескъпопосани очертания върху плочки и пана, липса на експонати. С това още веднъж се потвърди, че нищо не се е променило у нас, в начина на мислене на онези, от които зависи тази работа. Западната крепостна порта, която при нейното откриване най-накрая разбули една легенда, не заслужава подобно отношение.

На всички е известна историята за бан Лука, за предателството и т.н. от 1382 г., но Западната крепостна порта и нейното откриване доказат, че градът е превзет с пристъп. Не го експонирахме, оставихме го в храсталаците, днес имаме католически храм, но храсталакът си стои. Преди 10 години, за съжаление, в една черно-бяла снимка, която направих, се вижда гениалното откритие при строителството на метростанцията. От Метрополитена казваха „Ние ще се погрижим за всичко, не мислете за старините, имаме гениален проект“, но нищо от това не се реализира. Та тази част от крепостната стена при Запад-

ната порта беше консервирана чрез асфалтиране.

И в момента, ако се отидете там и се промъкнете през бурени, преборете се с бездомните кучета, сред

Метростанция „Сердика“ с маркировка на старините

гъсталака ще откриете все още нещастните следи, които са останали съвсем малко от тази величествена Западна порта. Но ако влезете в метростанцията, където очаквахме други неща, ще видите нещо, което ще ви създаде много големи проблеми, т.е. ще постави на изпитание вашето въображение и мисъл.

Кое е крепостната стена – червеното или жълтото, кои от тези подови плочки показват основи на сграда или поне маркират големината на стената и кулата? Нищо подобно – да, имате афиш, надпис, който ви разказва историята на София, но при положение, че вие сте имали възможност да експонирате автентични неща, кому служи този афиш или подобни мозайки.

По същия начин стои въпросът и с кръглата североизточна кула – при един от изворите на банята, там, където отиваме да си наливаме вода и забравяме, че в онова оградено пространство с извора или каптажа на извора също имаме кула и крепостна порта, дори имаме един релеф върху калкана на сградата, който насочва към тях. Но и там има други апетити – в скоро време и това ще приключи и ще изчезне.

И последното нещо, което е също трагично. Някога в магазин „София“ имаше експонирана част от Сердика, от нейната крепостна стена и когато вие влязахте в магазина и слизахте в приземието, вие можехте спокойно да наблюдавате и да докоснете тези старини, те бяха експонирани. Не говоря за Халите, които в днешно време са класически пример за това как не бива да се прави реставрация, защото личи четката на художника, който си доизмисля разни работи.

Но в бившия магазин „София“, сега „Рока – всичко за банята“, няма да ви посрещнат с добро око – аз си изпатих, не можах да стигна до долу и се разделих с желанието да ви покажа една снимка от днешното състояние на тези останки. Наистина ние имаме проекти, тези два проекта от долу, под нивото на улицата, ще покрием т. нар. ларго със стъклен похлупак и ще покажем централната антична улица, но снимките по време на строежа на метростанцията говорят друго. Последната идея, последният гениален проект е за възстановяване на Западната порта. Как ще я възстановите, моля, като нея я няма вече?

Но това, което е шокиращо и което по някакъв начин показва, че отново нищо няма да се направи, нещо, което много обичаме е „ще“. Ние ще го напра-

Ребусът – крепостната стена на Сердика

вим. Има ли „ще“ в подобно отношение към старина, вярвайте – никога нищо няма да се случи. И няма да се случи, докато не се научим да обикаляме този град, не научим неговата история, защото ние не я познаваме, ние познаваме отчасти нещо, което се поднася, когато на нас ни е изгодно, което се поднася по повод на някое честване, годишнина или празник.

Или казано с други думи, историята е далеч от нас, ние трябва да я научим и разберем, трябва да проумеем и друго нещо – как този град, стария, е въздействал на своите жители тогава, как ще ни въздейства днес, как е въздействал на миналото ни, на нашата история, за да оценим какво е неговото истинско място в днешния ни живот – да бъде любимо място за разходка или туризъм.

И когато проумеем това, ще се научим да го пазим, ще изпитваме гордост да го показваме, но не вписано някъде или показвано само в някакъв проект. Тогава ще можем не само да си извадим поука, но и ще вземаме правилни решения, когато става въпрос за нашите старини.

Какво трябва да направим? Да се поучим и да обърнем лице към онова нещо, което ние наричаме Сердика–Средец–София, защото онова, което не сме разбрали и не сме оценили, това е силуетът на този град, но той не бива да е такъв, какъвто вие виждате на последните две картинки. Няма по-лошо от това да видите една старина, поставена под похлупак.

ЗАКОН, ОБЩЕСТВО, ПАМЕТНИЦИ

Петър Балабанов / Petar Balabanov

Law, Society, Monuments

The attitude of society towards historical heritage can usually be assessed by its legal standards.

Adopted in 2009, the new Cultural Heritage Law carried the ambition to create a legal basis for implementation of advanced rules and regulations protecting historical heritage. The new legislation though is far from perfect. It reflects the controversial attitude of our society towards historical heritage, which does not gravitate around any common understanding of value and social responsibility.

We will consider here only several texts dealing with the fate of archaeological and architectural monuments.

We have to say that in the recent years, in many cases state and legal institutions promote the destruction of historical monuments, despite the existence of a law that prohibits this.

Unfortunately, during the preparation of the new law, necessary rules and stages of the procedure have been neglected and experts' advice has been ignored. Instead of starting with determining the purpose and scope of the legal texts, the latter were oriented towards solving immediate problems. This led to a number of quality gaps and inconsistencies in the newly adopted document.

It does not specify the entity responsible for its implementation.

It does not ensure the resource base for the operations in this area. For example, the parliament is obliged to vote every year on a budget for archaeological excavations, but it is unclear who should prepare the application and assessment required.

Even worse is the fact that the new law does not guarantee the provision of conservation and restoration work, which is considerably more expensive than research.

It is particularly alarming that it precludes experts and scientists from influencing the decision making process.

An essential weakness is that the rights related to ownership and disposition of cultural heritage monuments are only vaguely formulated.

The mentioned weaknesses are only a small fraction of the problem texts in the new law. In the recent years, a large number of projects were implemented in Bulgaria that meet the European standards for protection of historical heritage. Therefore, apparently paradoxically, it is the under-

standing and actions of people who apply the law that is crucial for the final results. We can only hope that in the near future, public efforts will ensure a better fate for the cultural heritage monuments in the country, regardless of the weaknesses of the new law.

Реалното отношение на обществото и неговите структури към историческото наследство могат да бъдат оценени по няколко начина. Един от най-показателните критерии е състоянието на законовите норми в тази област. България може да се гордее, че страната ни още в края на XIX в. е била сред пионерите в разработването на закони и правила за охрана и опазване на старините и е допринесла в немалка степен за прогреса в тази област.

Приетият през пролетта на 2009 г. нов закон за културните ценности имахме амбицията да създаде юридическа база за издигане на съвременно равнище на правилата и обществените отношения, свързани с опазване на историческото наследство. Яростните спорове в хода на неговата подготовка и приемане, критиките, изнесени *post-factum*, отмяната на текстове от Конституционния съд на Република България, както и предложените напоследък промени показват, че новата законодателна уредба е далеч от съвършенство. Независимо от това тя е факт, с който трябва да се съобразяват всички институции – държавни и обществени – както и обикновените граждани. Тя отразява противоречивото реално отношение на обществото у нас към изключително богатия масив от исторически паметници, запазени на територията на страната ни, което не еднозначно и не гравитира около установени разбирания за ценност и социална отговорност.

Подробен анализ на достоинства и недостатъците на новия закон би отнел много време и място, тъй като той засяга огромен брой дейности, проблеми и обществени отношения. Тук ще се спрем само на някои от неговите текстове, които имат значение предимно за съдбата на археологическите и архитектурните паметници, запазени в живите градски центрове у нас.

Преди всичко обаче е необходимо да се направи едно важно уточнение. В България през последното столетие законите и нормативните документи, засягащи старините, винаги са имали по-скоро пожелателно, отколкото императивно значение. За огромния брой нарушения на стария ЗПКМ преди 1989 г. може би най-компетентна сред нас е г-жа М. Станчева. Ситуацията не се промени, дори се влоши чувствително след 1990 г.

Ще припомним само няколко примера от близката история.

Когато през 1996 г. непосредствено до сградата на Народното събрание бяха разкрити останки от интересна късноантична гробница, народните представители решиха, че е по-евтино и целесъобразно да прокарат канализацията на тоалетните си, без да се съобразят с ценния паметник. През същата година сградата на старото софийско кметство бе взривена със съучастие на

кмета на София, тогавашното ръководство на НИПК и Главната прокуратура. Няколко години по-късно античният форум в центъра на Пловдив бе реституиран и препродаден със съгласието на съдебните органи, ръководството на Община Пловдив и одобрението на експертни звена към Министерството на културата. Огромният брой подобни факти е достатъчно доказателство за това, че не несъвършенствата на стария закон, а тоталното беззаконие в действията и абсолютната безотговорност на всички видове и равнища на власт в България са в основата на днешните проблеми по опазването и социализирането на историческото наследство.

Дори през последните няколко години не са един или два случаите, когато държавни и правни институции тихомълком или открито съдействат за съсипването или заличаването на исторически паметници – за експертите не са тайна разрушените обекти при строителството на новите магистрали, практическото унищожаване на различни старини в Созопол и Несебър, Силистра и Пловдив, както и в редица други градове в страната. Емблематична илюстрация на съвременното положение е знаменитата реплика по телевизията на бащата на кмета на Община Девня: „Кой ще ми каже на мене, че тук има римски амфитеатър? Тук е моят обор!“

Тази ситуация се дължи на голям брой фактори. Нелицеприятната реалност сериозно подкопава вярата, че проблемите, свързани с опазването и социализирането на историческите паметници у нас, могат да се решат преди всичко чрез приемането на един съвременен закон. Дори и при подготовката на такъв документ обаче, както при всяка специализирана дейност, е необходимо да се спазват определени правила, които, за съжаление, и при последните редакции на законовите текстове бяха пренебрегнати.

През последните двадесет години у нас бяха създадени и придвижени до различна степен на приемане няколко законопроекта, които имаха амбициозната цел да издигнат на съвременно равнище уреждането на проблемите в областта на културното наследство. Общо за всички тях бе едно обстоятелство. Само през 90-те години на миналия век в редица европейски държави като Полша, Македония, Румъния бяха разработени с помощта на експерти от различни страни на ЕС нови закони в тази област, които отговарят достатъчно адекватно на най-новите тенденции и виждания за мястото и ролята на културното наследство в живота на съвременните общества. Вместо да се последва този пример или поне като база на разработването на наши законодателни решения да се вземат именно тези модели, малки родни лобистки групички се опитваха да измислят нещо хем „съременно“, хем „чисто българско“, хем удобно като инструмент за реализирането на техните частни интереси. Всъщност именно по този начин бе създаден и сегашният Закон за културните ценности. Той не е резултат от инициатива на административната власт, не е обсъден наистина демократично в професионалните среди, осъден е като много слаб от

експерти в ръководните органи на ЕС и бе приет по един криминален начин – без последните му текстове да бъдат официално гласувани в пленарна зала от Народното събрание.

При подготовката на този документ бе пренебрегнато разбирането, че всеки закон е само средство, с помощта на което се решават определени социално значими проблеми. В цивилизования свят е прието първо да се определят техният обхват и тяхната същност, да се формулират целите на решенията в съответната област, да се разработят принципите и механизмите за тяхното постигане и едва тогава да се пристъпи към законотворчество. Процесът на подготовка и прокарване на новия закон бе точно обратната – анонимна група подготви цялостно законопроект, след което той бе наложен почти силово, като практически всички принципни възражения от страна на експертните институти и обществените структури бяха пренебрегнати.

От десетилетия българските специалисти в тази област пледират за приемане на национална стратегия и за определяне на ясни критерии в отношенията между държава, обществени структури и граждани. Диалогът в това направление обаче дори не е започнал. Липсата на осъзнати и приети от обществеността стратегически цели обрича всички опити за решаване на проблемите „на парче“ по-скоро да създават нови проблеми, отколкото да защитават обществения интерес. Поради тази причина наличието на нов закон по никакъв начин не може да запълни липсата на осъзната дългосрочна стратегия и ясна, последователна държавна политика.

Именно това обстоятелство, пренебрегнато от неговите автори, стои в основата на редица капитални недоразумения и противоречия, които откриваме в окончателния му вариант. Нека отбележим някои от най-съществените сред тях.

Сред най-важните изисквания към един закон е императивното определяне на СУБЕКТА, който ще отговаря за прилагането му. Сериозно недоумение буди определянето в закона на ДВА СУБЕКТА, които ще реализират неговите изисквания.

Чл. 4. *Държавната политика по опазване на културното наследство се провежда от министъра на културата във взаимодействие със съответните компетентни държавни и общински органи, Светия синод на Българската православна църква и централните ръководства на другите регистрирани вероизповедания, и със съдействието на гражданското общество.*

Чл. 12. (1) *Държавната политика в областта на културното наследство се ръководи и осъществява от Министерския съвет.*

(2) *Министерският съвет приема стратегия за управление и опазване на културното наследство и план за действие за срок 7 години по предложение на министъра на културата след широко обществено обсъждане с участието на заинтересовани научни, културни и неправителствени организации.*

...

На пръв поглед „небрежното“ дублиране на функциите на Министерския съвет и на министъра на културата в общите текстове поставя ред въпроси. Например според закона за бюджета субсидията на всяко министерство зависи и от това колко закона то трябва да изпълнява. Пита се кой следва да получи средствата, необходими за осигуряване на предвидените в настоящия закон дейности?

Патетичният тон на ал. 2 от чл. 12 се обезценява напълно от дребното обстоятелство, че в текста не е предвиден СРОК за подготовка на стратегията за управление и опазване на културното наследство. Това дава възможност процедурата по подготовката и приемането ѝ да се точи безкрайно дълго във времето, нещо характерно за подобни случаи в други области на живота.

Примери за подобно размиване на отговорностите и „увисването“ им между институциите – сигурен знак, че законовите текстове от императив са превърнати в обещание без покритие, ни дават и други текстове на закона, като например:

Чл. 181. (1) *Държавата осигурява трайно обозначаване на недвижимите културни ценности, вписани в Списъка на световното наследство, с идентификационни табели, носещи емблемата на световното наследство.*

Остава дълбоко неясно КОЙ държавен орган все пак отговаря за изпълнението на задачата, още повече, че тази дейност изисква финансиране.

В съвременния свят поддържането и управлението на културните ценности (включително архитектурните обекти в градска среда) е решено по различен начин, при спазването на определени критерии. Сред тях най-важни са върховенството на държавата, осигурено чрез контролните функции на експертни организации и институти; гарантирането на финансови ресурси от различен произход; ясното разпределяне на отговорностите на публичната администрация, частните собственици и неправителствените организации. За съжаление, в новия закон е вмъкнат в последния момент само един текст, който показва по-скоро дълбоко неразбиране на проблемите, отколкото опит те да бъдат решени:

Чл. 11. (1) *Националната система по опазване на културното наследство включва държавните и общинските органи за управление и контрол на дейностите по опазване на културното наследство, музеите, културните организации по смисъла на Закона за закрила и развитие на културата, както и Светия синод на Българската православна църква и централните ръководства на другите регистрирани вероизповедания.*

(2) *Органите и организациите по ал. 1 осъществяват дейността си в сътрудничество с Българската академия на науките, висшите училища, творчески съюзи, професионални сдружения и други неправителствени организации.*

(3) Органите и организациите по ал. 1 и 2 осъществяват дейностите в съответствие с целите на този закон и национална стратегия за културното наследство, приета от Министерския съвет.

Изброяването на кръга от институции не включва частните собственици на имоти, паметници на културното наследство. Остава неясно дали организации, които не са регистрирани по ЗЗРК, могат да имат някакво участие в неговото опазване. Истинският проблем обаче е в това, че никъде другаде в текстовете на настоящия закон не е предвидено по какъв начин се осъществяват сътрудничеството и взаимодействието между публичния, неправителствения и частния сектор. Единственото изключение е предвиденият експертен съвет към министъра на културата. Във формата, предвидена в закона обаче, той е много тесен по своя състав и има само съвещателни функции. Така на практика вместо децентрализация на управлението и налагане на експертното начало като водещо при изработването на управленски решения, дейността ще се ръководи на принципа на свръхцентрализация и на практическо изключване на институциите от неправителствения сектор от възможността да вземат равноправно участие в нея.

Особено безпокойство предизвиква обстоятелството, че по отношение на финансирането на дейности текстовете на настоящия закон са също така неопределени. Добър пример е разминаването между следните текстове:

Чл. 148. *(1) Теренните проучвания на археологически ценности се извършват с разрешение на министъра на културата въз основа на експертно становище на Съвета за теренни проучвания.*

(2) Когато теренните проучвания са спасителни, разрешението за тях се издава от председателя на Съвета за теренни проучвания. За издаденото разрешение председателят незабавно уведомява министъра на културата.

...

(4) Средства за извършване на редовни и спасителни теренни археологически проучвания се предвиждат ежегодно със закона за държавния бюджет на Република България.

(5) Средствата за спасителни теренни проучвания до пълното проучване на терена се предоставят от възложителя, във връзка с чиято инвестиционна инициатива се извършва спасителното проучване.

Опитът с един текст да се решат наведнъж няколко проблема от качествено различно естество е довел до редица абсурди и нови проблеми. Преди всичко в другите текстове на закона е определено, че археологическите разкопки и проучвания се провеждат върху ОБЕКТИ (като например в чл. 151, т.1), а не върху ЦЕННОСТИ. Следователно, тълкувано формално, министърът на културата няма основания да иска контрол над издаването на разрешения за теренни проучвания и разкопки.

Остава неясно дали разрешенията за спасителни проучвания и археологически разкопки, които издава председателят на съвета за теренни проучвания (чл. 148, ал. 2), трябва да бъдат одобрени или преподписани от министъра на културата, или пък уведомяването му е просто „за сведение“. От гледна точка на практиката над три четвърти от дейността на терен на българските археолози влиза в рамките на изискванията за определянето на разкопките като „спасителни“.

Ако тези административно-бюрокраични лабиринти все пак могат да бъдат решени чрез вътрешноведомствени споразумения и подзаконови актове, последните две алинеи поставят серия неразрешими проблеми.

Преди всичко, за да може НС да гласува ежегодно бюджет за редовни и спасителни археологически разкопки (ал. 4), някой трябва да даде ОЦЕНКА за размера на необходимите средства. От друга страна, гласуваните суми очевидно трябва да се превеждат към годишната държавна субсидия на конкретна ИНСТИТУЦИЯ. Такава очевидно не може да бъде Министерството на културата, което не разполага със специалисти и възможности да се разпорежда с подобни парични средства и да контролира тяхното изразходване. По редица причини не може да бъде и НАИМ при БАН, както и институтът, доскоро познат като НИПК, а след най-последните промени в закона – като НИИИ. Така текстът се превръща в заявка за добри намерения без никакво покритие. Той просто не може да бъде реализиран, още повече, че влиза в непримиримо противоречие с текста на следващата алинея. Според него (ал. 5) средствата за спасителни разкопки до пълното проучване на терена се предоставят не от НС, а от „възложителя“, каквото и да се има предвид под този термин. Неизбежно възникват няколко въпроса към правата и отговорностите на този смътен образ. Ако той е държавен орган или фирма, очевидно става дума за средства от държавния бюджет, ако е частна фирма или лице – за частни. В първия случай остава дълбоко неясно КОЙ определя размера на средствата, необходими за финансиране на проучванията. Остава неясно и какво точно се подразбира под „пълно проучване на терена“ – дали става дума за терена, на който е разположен археологическият обект, или само за терена, на който ще се развива строителна дейност. Практиката показва, че особено в градовете проучванията на археологически обект в неговата цялост е изключителна рядкост именно заради волунтаристичните оценки на инвеститорите при тълкуването на това понятие. Така, вместо да разрешат един от най-болезнените въпроси за дейността на българските археолози, текстовете на закона го заплитат още повече.

Най-страшното обаче е друго обстоятелство. Световната (а и българската) практика отдавна е доказала, че за ОПАЗВАНЕТО на архитектурните паметници, разкрити от археолозите, са необходими от три до двадесет пъти (нерядко – и до хиляди пъти) повече средства, отколкото за самите

разкопки. Никъде в новия закон не може да се намери дори идея КОЙ е отговорен за осигуряването и владянето на тези средства. Тази – между другото наследена от стария закон безотговорност – личи и в други текстове, като например:

Чл. 161. (1) *Осъществяването на инвестиционни проекти на физически и юридически лица в територии, за които има данни за наличие на археологически обекти, задължително се предхожда от предварителни археологически проучвания, с които се установява дали те няма да бъдат засегнати или нарушени. На археологическите обекти, разкрити при тези проучвания, се провеждат спасителни разкопки преди началото на строителните работи.*

(2) *В процеса на строителните дейности се провежда наблюдение от археолози. В случай на откриване на археологически обекти се прилагат чл. 148 и 160.*

Всички големи български градове ни дават примери за професионално разкрити археологически обекти (особено ярък пример е търговският квартал на стария град в центъра на София или Небеттепе в Пловдив), практически изоставени на произвола на съдбата. За съжаление, новият закон с нищо не помага за тяхното опазване и социализиране. Опитът да се внесе някаква яснота е валиден само по отношение на БПЦ и другите регистрирани вероизповедания. За съжаление, и той е половинчат и аморфен.

Чл. 13. (1) *Светият синод на Българската православна църква и централните ръководства на другите регистрирани вероизповедания могат да правят предложение до министъра на културата за регистриране на културни ценности, които са от значение за Българската православна църква и другите регистрирани вероизповедания в съответствие с разпоредбите на този закон.*

(2) *Органите по ал. 1 след съгласуване с министъра на културата приемат правила за управляването от тях културни ценности и създават органи за управлението им в съответствие с режимите за тяхното опазване.*

(3) *Ежегодно до 30 юни Светият синод на Българската православна църква и централните ръководства на другите регистрирани вероизповедания представят на министъра на културата доклад за дейността си по опазване на културните ценности за предходната година.*

От текста не става ясно КОЙ изготвя и контролира адекватността на правилата по ал. 2: самите църкви или друга институция. В религиозните институции липсват експертни звена, които могат да осъществят контрол върху състоянието на притежаваните от тях паметници. По-тревожното е, че от текста не става ясно ЗА ЧИЯ СМЕТКА ще бъдат извършвани дейностите, свързани с опазването и поддържането на тази категория паметници. Така от чисто формална гледна точка законът не осигурява необходимия контрол върху съдбата им.

Да си представим, че в ротондата „Св. Георги“ продължат да се палят свещи, каквато бе доскоро практиката. Може ли държавата да я ренационализира? По текстовете на този закон – не може. Подобен пропуск в текстовете на закона е липсата на механизъм за уреждане на отношенията между частните собственици на имоти, в които влизат археологически обекти, и държавата. Дефинитивното разширяване на публичната държавна собственост върху всички археологически обекти не е съпроводено с необходимите уточнения за отговорностите на държавата и неправителствени структури спрямо тях, както се вижда от съответния текст.

Чл. 146. (1) *Археологически обекти са всички движими и недвижими материални следи от човешка дейност от минали епохи, намиращи се в земните пластове, на тяхната повърхност, на сушата и под вода, за които източници на информация са теренните проучвания.*

(2) *Обектите по ал. 1 са публична държавна собственост.*

(3) *Недвижимите и движимите археологически обекти имат статут на културни ценности с категория съответно национално значение или национално богатство до установяването им като такива по реда на този закон.*

...

Декларацията предизвиква ред въпроси, на които законът не отговаря:

– Защо в по-нататъшните текстове обстойно се разглеждат случаите, при които за движимите археологически паметници (в противоречие с ал. 3) се приема, че МОГАТ да бъдат частна собственост?

– Каква ще бъде съдбата на археологическите обекти, като църквите „Св. Георги“ и „Св. София“ в центъра на столицата, които са признати за СОБСТВЕНОСТ на БПЦ, независимо от това, че са археологически паметници?

– Как се разпределят правата и отговорностите на държавните институции и фактическите собственици или ползватели на имотите за опазването и стопанисването на тези паметници?

Всъщност, както става ясно от други текстове, според този закон държавата, без да се отказва от правото си на собственост и монополен контрол върху допеснатата частна собственост върху паметници на историческото наследство, прехвърля върху техните фактически ползватели основната част от финансовите разходи по тяхното поддържане. Показателно е сравнението между правата и отговорностите в тази област в следните текстове:

Чл. 70. *Собствениците, концесионерите и ползвателите на недвижими културни ценности имат право:*

1. *на консултации, експертни съвети и препоръки от компетентните органи за опазването на културната ценност;*

2. *да реализират приходи от входни билети, рекламни материали, както и от възпроизвеждане на културната ценност във фотографско, компютърно, видео- и друго изображение при условията и по реда на този закон;*

3. да кандидатстват за подпомагане по програми, финансово осигурени от държавния, общинския бюджет или от други източници, за извършване на аварийни, укрепителни, консервационни и реставрационни работи, необходими за опазване на културната ценност;

4. да събират и получават доброволни парични и други помощи и дарения от отделни лица и институции.

Чл. 71. (1) Собствениците, концесионерите и ползвателите на недвижими културни ценности са длъжни да:

1. полагат необходимите грижи за тяхното опазване, съхранение и поддържане в добро състояние при спазване на разпоредбите на този закон и актовете по прилагането му;

2. уведомяват незабавно НИОНКЦ, регионалните инспекторати по опазване на културното наследство и общинските органи за настъпили увреждания по тях или за действия спрямо тях в нарушение на този закон;

3. съгласуват с НИОНКЦ проектите по чл. 80, ал. 3 и чл. 83, ал. 1;

4. предоставят необходимите документи и да осигуряват достъп и съдействие на компетентните органи при осъществяване на правомощията им, посочени в закона;

5. предоставят публичен достъп, когато ползването на недвижимата културна ценност е свързано с експозиционна дейност;

6. предоставят безплатен публичен достъп до недвижимата културна ценност за целите на научноизследователската дейност, при условие че не се пречи на нормалното ѝ ползване и не се увреждат законните интереси на собственика, концесионера или ползвателя.

(2) Собствениците, концесионерите и ползвателите на недвижим имот, в който се намира експонирана недвижима археологическа ценност, са длъжни да осигуряват правото на публичен достъп, да изпълняват предписанията за нейното опазване, както и да осигуряват достъп на компетентните органи за инспектиране и мониторинг на физическото ѝ опазване и представяне.

Задължения за собствениците за полагане на необходимите грижи с оглед на опазването на принадлежащите им паметници в състояние, адекватно на обществен интерес, който те представляват, има в почти всички съвременни законодателства. В европейските държави обаче законодателствата предвиждат различни, но много съществени компенсаторни механизми за собствениците – от освобождаването от данъци и такси, до поемане на определен дял от разходите от административните власти. В този си вид текстът не само не гарантира опазването на паметниците, но напротив – стимулира техните собственици да търсят начин за физическото им унищожаване, каквито примери, за съжаление, могат да бъдат изброени с десетки. С особена сила констатацията важи за архитектурните паметници от Възраждането и по-ново

време. Само в центъра на София през последните двадесет години няколко десетки сгради, обявени за паметници на културата, бяха нарочно изоставени от собствениците им, докато рухнаха физически. След това, отново по законен ред, терените бяха разчистени, за да се построи нещо качествено друго.

Още по-тревожно е, че по отношение на държавата и общинските власти законът не предвижда никакви задължения и отговорности. Показателен е примерът с участъка от крепостната стена на антична Сердика, който се намира в мазето на Министерството на културата и никога не е бил достъпен за публични посещения, без изгледи ситуацията да се промени в обозримо бъдеще. Не по-малко скандални са действията на Община Пловдив спрямо основните археологически паметници в града – Античния форум и Небеттепе. И според новия закон държавната и общинската администрация, за разлика от частните собственици, не носят никаква отговорност за причинени поради тяхното бездействие или престъпни действия щети върху културното наследство.

Сред слабостите на новия закон е системното подценяване и изтласкване на експертното начало в дейностите, свързани с опазване и социализиране на културното наследство. Особено опасен е случаят с отново неясно формулираните изисквания към архитектите, подготвящи проекти в тази област. Можем да припомним, че едва ли би се намерил сериозен експерт, който да одобри издигането на бутафорната крепостна стена в Созопол или намеренията за строеж на делфинариум в Стария Несебър. Налагането на подобни непрофесионални и влизащи в разрез с всички международно приети критерии и норми стана възможно именно поради съзнателното дезавуиране на специализираните органи и специалистите в тази област. Според цитираните по-долу текстове ролята на експертите в областта на архитектурното наследство изобщо изчезва.

Чл. 164. (1) Дейностите по консервация и реставрация се осъществяват от лица или под непосредственото ръководство на лица, вписани в регистъра по чл. 165.

(2) В регистъра по ал. 1 се вписват лица, които притежават образователно-квалификационна степен „магистър“ по:

1. специалност в съответната област на консервация и реставрация и имат две години професионална практика;

2. друга специалност, със специализация в съответната област на консервация и реставрация и имат две години професионална практика в същата област.

(3) Лица, които не отговарят на изискването за професионална практика, могат да осъществяват дейности по консервация и реставрация само под непосредственото ръководство на лицата по ал. 1.

(4) Консервация и реставрация в музеите, висшите училища, научните и културните организации и институции, както и самостоятелно от лицата, вписани в регистъра по ал. 1, се извършва само при наличие на необходимите материални условия за съответната дейност, определени с наредбата по чл. 165, ал. 1.

Чл. 165. (1) В Министерството на културата се създава и поддържа публичен регистър на лицата, които имат право да извършват дейности по консервация и реставрация в съответната област при условия и по ред, определени с наредба на министъра на културата.

(2) При подаване на искане за регистрация се прилагат и документи относно обстоятелствата по чл. 164, ал. 2, определени с наредбата по ал. 1.

(3) В 14-дневен срок от получаване на искането министърът на културата или оправомощено от него длъжностно лице разпорежда вписване в регистъра или отказва да извърши регистрация, ако лицето не отговаря на условията по чл. 164, ал. 2. На вписаното в регистъра лице се издава удостоверение за регистрация.

...

Чл. 169. (1) Проектите за консервация и реставрация на единични или групови архитектурни обекти - недвижими културни ценности, се изготвят от проектанти по чл. 230, ал. 1 от Закона за устройство на територията, които отговарят на изискванията по чл. 164.

(2) Проектите за консервация и реставрация на археологически обекти се изготвят от лицата по ал. 1 и при задължителното участие на лицата, получили разрешение за извършване на археологически проучвания.

(3) Проектите за консервация и реставрация на художествените културни ценности, културния ландшафт и природните културни ценности задължително се изготвят от лица, регистрирани за съответната консервационно-реставрационна дейност.

(4) Изпълнението на проектите по ал. 1 и 2 се извършва по реда на Закона за устройство на територията.

Никъде в света правото за извършване на консервационни и реставрационни дейности не се дава пряко от администрацията. Логично е министърът или назначеното от него лице да нямат необходимите професионални познания, за да могат само по документи да определят кога един кандидат за получаване на лиценз притежава необходимото образование и качества. Това отваря широко вратите за навлизане в тази дейност на слабо подготвени или случайни хора. Още по-висока степен на неопределеност е приложена към проектантите на дейности върху недвижимите културни ценности. Никъде в ЗУТ, включително в цитирания текст, не са предвидени никакви специални изисквания към архитектите, които се занимават с проектиране в тази област. Това отваря вратите на всеки архитект, включително току-що получил дип-

лома, да изготвя проекти за консервация, реставрация и социализиране на паметниците. Именно криворазбраната необходимост от „либерализация“ на проектантската дейност и нейната оцелка доведе през последните десетилетия до такива издевателства над недвижимите културни ценности като построяването на хотел на мястото на старото софийско кметство, проектирането на явно неподходяща сграда на мястото на градинката до Руската църква в София и продължаващия натиск за изграждане на делфинариум в Стария град на Несебър. Списъкът може да бъде продължен с десетки примери само от последните години. Наслагването на отделните случаи очертава практическата политика на държавата в областта на културното наследство, която качествено се различава както от общоприетите норми в държавите от ЕС, така и от изискванията, залегнали в съвременните законодателства на всички съседни на България страни.

Изброените слабости на новия закон за културните ценности са само малка част от проблемните текстове в него. Логично възниква въпросът: може ли той да изпълни ролята на полезен инструмент при решаването на сериозните проблеми, свързани с тяхното опазване, съхраняване и социализиране. За да отговорим на този въпрос, отново трябва да направим кратък исторически екскурс. Независимо от слабостите на стария закон, в България през последните двадесет години бяха реализирани и немалък брой проекти, които отговарят на европейските стандарти. Сред тях можем да посочим оформянето на римските мозайки в подлеза под „Небеттепе“ в Пловдив или на участъка от Античния амфитеатър под хотел „Арена ди Сердика“ в София, Аладжа манастир край Варна, оформянето на антични обекти в Стара Загора и Хисаря или на базиликата в град Сандански. Много добри резултати бяха постигнати с реставрацията и пригаждането на къщи от Възраждането в Стария Пловдив, центъра на Златоград, Доходното здание в Русе. Следователно решаващо за крайните резултати – поне в България това парадоксално правило е изключително важно – са не толкова качеството и смисълът на юридическите текстове, а разбиранията и действията на хората, които ги прилагат. Остава ни да вярваме, че в близка перспектива благодарение на обществените усилия паметниците на културното наследство у нас ще имат по-добра съдба, отколкото е тя в момента, независимо от слабостите на новия закон за културните ценности.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ МЕСТА НА ПАМЕТТА – БИБЛИОТЕКИ, АРХИВИ, МУЗЕИ: ПОЛЕТА НА ИНТЕГРАТИВНИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СЪВРЕМЕННОТО ИНФОРМАЦИОННО ОБЩЕСТВО

Татяна Янакиева / Tatyana Yanakieva

Cultural-historic Points – Libraries, Archives, Museums: Interaction Fields in the Contemporary Information Society

The virtual convergence of institutions of memory (libraries, archives, museums) in the XXI century as well as their activities on the digitalization of their collections arose from practical problems and increasingly required turning to the theory of the concept of „communication of memory“ as a conceptual basis of a new interdisciplinary field. Within this theoretical framework the question of bibliographic control is intertwined in a number of aspects of the theme. In this paper the emphasis is on the role of bibliographic control in the organization process (planning of initiatives, selection of documents, guaranteeing of access), as well as participation of bibliographic control in the management of digital collections – metadata, the creation of bibliographic record and standards.

The comparative analysis of cataloguing systems, based on internationally recognized and confirmed standards and MARC formats, as well as search systems in the networks, based on the „metadata“ is outlined by a number of specialists. The advantages of these systems are sought in the new Standard, named „Cataloguing Cultural Objects“ and in the „Guide to Describing Cultural Works and Their Images“.

The author of this paper put the emphasis on the necessity the Bulgarian culture heritage to be represented in the world digital libraries as European and World digital library.

Хилядолетната близост между библиотеки, музеи и архиви, които днес наричаме институции на паметта, е свързана с техните функции – **съхранение, опазване и достъп до** документалните свидетелства за човешката култура. Но в наши дни инерция набира една нова тенденция, която може да бъде означена като конвергенция. Тази конвергенция се осъществява не в реалното, а във виртуалното пространство. Процесът на виртуална конвергенция се основава на технологичните иновации, навлезли в нашия живот в

граничните години между двете хилядолетия, главно в областта на дигитализацията. Именно тя разкрива възможности за бърз и лесен достъп до културното наследство и до знанията, които то съдържа, без времеви и пространствени ограничения.

Дигитализацията на обектите на културата очертава нови изследователски полета за интегративни взаимодействия в изследванията и методите за опазване и осигуряване на достъп чрез мрежата LAM set (Libraries, archives, museums) за библиотеки, архиви, музеи. На международно ниво това бе отразено в програмния документ на ЮНЕСКО – *Memory of the World* (1992)¹, насочен към осъзнаване ценността на документалното наследство, стимулиране на международното сътрудничество за опазването и съхранението му чрез постиженията на съвременните технологии и осигуряване на универсален достъп до това наследство. Ключовите стратегии, набелязани в програмата *Memory of the World*, са свързани с:

- идентификация на документалното наследство – създаване на регистри на национално, регионално или интернационално ниво чрез разработване на съответни критерии за оценка;
- опазване чрез консервация и реставрация или презапис на съдържанието върху електронни носители;
- създаване на дигитални копия на обекти на културата при спазване на авторските права и другите международно възприети нормативни регулации;
- разработване на съвременни средства за отдалечен достъп до дигиталните ресурси в Интернет (електронни каталози и виртуални библиотеки), удобни за ползване от широк кръг потребители;
- архивиране на информацията за гарантиране на дълготраен достъп;
- финансиране, управление и маркетинг на дейностите за създаване и ползване на дигитални ресурси.

Ролята на библиографския контрол в LAM set

От гледна точка на библиотечно-информационните специалисти в тази теоретична рамка се очертават няколко интегративни полета на общи инициативи между библиотеки, музеи и архиви в областта на дигитализацията. Те са свързани основно с т. нар. **библиографски контрол**, който е вплетен в редица аспекти на темата:

¹ <http://www.unesco.org/webworld/mdm/>

Memory of the World: General Guidelines. Revised ed. / prepared by Ray Edmondson. – Paris: UNESCO, 2002. 72 p.

- в организацията на дигитализационния процес (планиране на инициативите, подбор на документите);
- в управлението на дигиталните колекции – създаване на стандарти за описание и идентификация на културните обекти в електронна среда (машиночетими формати за каталогизация и схеми за метаданни);
- в достъпа до ресурсите – способи за тяхното бързо откриване във виртуалното пространство

Проблемът за библиографския контрол и дигитализацията на научното и културно-историческото наследство изплува през последните две десетилетия. Връзката между тези две дейности бе най-напред ясно идентифицирана от Комисията за опазване и достъп до това наследство на САЩ². Контекстът, в който се изследва тази връзка, е свързан с тревогата от факта, че повече от 80 мил. тома в националните американски научни библиотеки, т. е. около 25% от библиотечното наследство на страната и над 2.5 милиарда страници от националните архиви са заплашени от изчезване поради хартията, на която са записани. Нетрайната и чуплива хартия, използвана през XX в., е огромна заплаха за културно-историческата памет и налага незабавни консервационни действия. Направените изследвания показват, че едва около 20–30% от крехките и чупливи хартиени документи могат да се съхранят чрез презапис. Тази ситуация изправя комисията пред мъчителната отговорност за избора на онези 20–30%, които трябва да бъдат съхранени, и което е още по-страшно, пред решението кои 70–80% трябва да бъдат обречени на изчезване.

В тази връзка Комисията отчита ролята, която големите библиотеки, музеи и архиви могат да изиграят за качеството на подбора, тъй като техните колекции са резултат на грижлива селекция, а разработените техники за библиографска информация могат успешно да бъдат използвани за разрешаване на критичната ситуация. На библиотекарите, съответно на архивистите и на кураторите в музеите, се възлага огромната отговорност да анализират фондовете си, да преценят ценността на колекциите си и да изготвят описи на онази част от сбирките, които незабавно трябва да се подложат на консервационни процедури, да се презапишат върху друг носител и да се организира тяхното дългосрочно съхранение.

Такива мащабни задачи не са по силите на една или няколко институции поради липсата на достатъчно финанси за решаването на подобни глобални проблеми. Очевидно създаването на консорциуми за споделяне на отговорностите в този процес е едно от възможните решения. Организирането на такива локални, регионални, национални и международни консорциуми ще

² Preserving the Literary Heritage: The Final Report of the Scholarly Advisory Committee on Modern Language and Literature of the Commission on Preservation and Access / J. Hillis Miller. – University of California, Irvine. – July, 1991. Hillis Miller Dept. of English & Comparative Literature.

гарантира избягване на дублирането при презапис на съдържанието. Така отделените за целта финанси ще могат да се използват по-ефективно и самият процес ще стане икономически по-изгоден. Контролът в консорциумите се реализира чрез своден каталог, който подпомага избягването на дублиража и който в крайна сметка операционализира целия процес.

Опазването на културното наследство през XXI в. се изправя пред нови предизвикателства – опазване и на дигиталните документи, което означава разработване на съответни стратегии за подбора и съхраняването им³. Този проблем е разискван в ЮНЕСКО и по решение на неговия Изпълнителен съвет се възлага на Европейската комисия за опазване и достъп да разработи специален доклад (март, 2002). Въз основа на този доклад Генералната конференция на ЮНЕСКО на 15-ти октомври 2003 приема **Харта за опазване на дигиталното наследство**. В хартата се призовават страните-членки на ЮНЕСКО да предприемат активни действия в тази посока и се отправя призив за определяне на институции, които да координират съхраняването в сътрудничество със създателите, издателите и разпространителите на дигитална информация.

Резюмирайки, можем да кажем, че библиографският контрол изпълнява двойна функция в процеса по опазване и съхраняване на научното и културно наследство – той е инструмент на подбора и инструмент за управление на презаписаните колекции⁴.

Описание на дигитални ресурси

Във виртуалното пространство съществуват голямо количество **електронни каталози**, достъпни онлайн (OPACS: Online Public Access Catalogues), в които са каталогизирани културни и научни обекти, притежание на библиотеки, музеи, галерии, архиви чрез международно признати и възприети стандарти и формати за запис. Чрез тези виртуални каталози много от културните институции улесняват достъпа до ценни дигитализирани експонати от колекциите си.

През последните десетилетия на XX в. именно библиотеките натрупаха най-голям опит в областта на каталогизацията чрез машиночетими формати (MARC - формати) за описание на разнообразните видове документи, които

³ Lusenet, Yiola de. *Preservation of Digital Heritage: Draft Discussion Paper for UNESCO*. – Amsterdam: European Commission on Preservation and Access, 2002. – <http://www.knaw.nl/ecpa/PUBL/unesco.html>. 16 окт. 2009.

Доклад на Европейската комисия за опазване и достъп, изработен по заръка на Изпълнителния съвет на ЮНЕСКО и разгледан от Съвета през март, 2002.

⁴ Dipchikova, Alexandra and Tatyana Yanakieva. *Bibliographic Control and Digitalization of the Cultural and Historical Heritage*. – In: *Globalization, Digitalization, Access and Preservation of Cultural heritage*. Papers from the Intern. Conf. Sofia, Bulgaria, 8–10 nov. 2006. – Sofia, 2007, p. 275-282.

притежават – книги, периодика, графически, музикални и нотни издания, карти, ръкописи, аудиовизуални и мултимедийни документи, електронни ресурси. Форматите засилиха процесите на интензивен обмен на библиографска информация в съвременния свят и дадоха силен тласък в кооперирането на библиотеките и създаването на библиотечните мрежи и консорциуми. Обменът на данни и информация, записана върху технически носители, както и осигуряването на достъпа до тях, се управлява от международен стандарт ISO 2709 и от т. нар. „комуникативни формати“ – световно разпространените UNIMARC и MARC 21, които служат и като комуникативни формати, и като формати за описание и каталогизация.

Напълно задоволително ли е описанието на дигиталните ресурси чрез машиночетими формати?

Очертават две различни гледни точки – на професионалистите и на ползвателите. За професионалистите комуникативните формати са перфектен инструмент за каталогизация и гарантират сигурен достъп до ресурси, релевантни на потребителските запитвания. За да се представят особеностите на разнообразните съвременни документи в машиночетимите комуникативни формати са създадени 10 основни блока за библиографска характеристика, а във всеки един от тях са предвидени 99 подразделения. Елементите за характеристика на описвания обект трябва да се поставят в онези полета и подполета, избрани от 999-те, които са необходими за идентификация и създаване на информационния образ на съответния тип документ. Що се отнася до подбора на дигиталните ресурси, представени в библиотечните онлайн каталози, то без съмнение той е резултат на целенасочен и внимателен подбор на документи със значителна културно-историческа стойност.

Другата гледна точка е на ползвателите. Главните възражения идват именно от техните среди. Структурата на машиночетимите записи е твърде сложна за разбиране от непрофесионалиста. Работата с нея и търсенето в базите от данни изисква специална подготовка и в много случаи – помощ от специалист-библиограф. За днешния „сърфист“ в глобалната мрежа е от значение да формулира няколко основни точки за достъп, чрез които да извърши търсене в мрежата. Той се нуждае от по-гъвкава и отворена система за търсене, която да не е обвързана със строгите правила на каталогизацията и на библиографските стандарти. И предпочита т. нар. търсещи машини, наричани у нас „**търсачки**“. Те са днес най-разпространеният инструмент за търсене, включително на дигитални ресурси. Търсачките представляват обширни бази от данни, съдържащи индексирани уебсайтове, в които се навигира чрез ключови думи, фраза, предмет, име на домейна и т. н. Създателите им са уеб-дизайнерите, а главната тяхна цел е бързият достъп. За съжаление, при търсачките не можем да говорим за качество на подбора или за пълнота на информацията.

Новият контекст, в който се поставя въпросът за библиографския контрол,

изисква той да гарантира достъпа до дигитални обекти, създадени в резултат от прилагането на различни стандарти и различни кодиращи практики. В институциите, свързани с културното наследство, в онлайн каталозите започва да се отдава предпочитание на описание и идентификация чрез т. нар. **метаданни** (данни за данните), по-прости, но по-гъвкави схеми за описание от традиционната каталожна практика.

Подкрепя за сближаване на методите за анализ и описание на документите, развивани от каталогизационните системи и чрез „метаданни“⁵, изказват редица специалисти. Като предимства на метаданните се изтъква фактът, че те обхващат голямо количество от новопоявилите се „некнижни документи“ – звукови, визуални, мултимедийни. Освен това те предлагат по-бързо издирване, по-евтини са и осигуряват не само идентификация на документа, но и неговия последващ анализ в самите системи за достъп. Критичният анализ⁶ на няколко основни модела за описание чрез мета-данни – „The Text Encoding Initiative (TEI) Header“, „The Encoded Archival Description (EAD)“, „Dublin Core Metadata Element Set (DCMES)“, „Core Categories for Visual Resources“, „Functional Requirements for Metadata Records“, направен в началото на XXI век, доказва, че основната част от съдържанието на тези мета-формати се опира на библиографска информация, а по-малка част – на управленски данни, подкрепящи употребата на ресурса.

Дискусиите очертават общо поле за действие на специалистите от институциите за паметта – съчетаване в едно на добрите практики за описание и идентификация. В резултат от сътрудничеството между международната Virtual Resources Association (VRA) и Американската библиотечна асоциация (ALA) през 2006 г. бе подготвен стандарт за описание на обекти на културата „Cataloguing Cultural Objects“ и ръководство за описание на културни обекти и техните образи „Cataloguing Cultural Objects: a Guide to Describing Cultural Works and Their Images – CCO“⁷. Това ръководство е предназначено за описание на обекти от областта на изкуството (живопис, скулптура, гравюри, ръкописи, фотографии, инсталации и др.), архитектурата, места на археологически разкопки, артефакти и други обекти, относящи се до материалната култура.

⁵ Bishoff, Liz, and William A. Garrison. *Metadata, Cataloging, Digitization and Retrieval: Who's Doing What to Whom: The Colorado Digitization Project Experience*. – Bicentennial Conference on Bibliographic Control for the New Millennium, November 15–17, 2000 (<http://www.loc.gov>); Lynch, Clifford. *The New Context for Bibliographic Control in the New Millennium*. – Bicentennial Conference on Bibliographic Control for the New Millennium, November 15–17, 2000 (<http://www.loc.gov>).

⁶ Caplan, Priscilla. *International Metadata Initiatives: Lessons in Bibliographic Control: A Blooming Garden, Traversed by Crosswalks, a Top a Steep and Rocky Road*. Bicentennial Conference on Bibliographic Control for the New Millennium, November 15–17, 2000 (<http://www.loc.gov>).

⁷ Coburn, Erin at al. *Cataloguing Cultural Objects Experience: Codifying Practice for the Cultural Heritage Community*. – <http://www.ifla.org/annual-conference/ifla75/index.htm>

Стандартът за каталогизация на културни обекти, приложим в съобществото на библиотеки и музеи, се основава на Categories for the Description of Works of Art (CDWA). Разработена е схема за метаданни CDWA Lite – XML схема за кодиране, която ще създаде възможност за изграждане на общи сводни каталози на музеите и библиотеките. По този начин ще се създаде възможност на институциите на паметта не само да се специализират за определени видове материали или за обслужване на определени общности, а ще се осигури една по-широка дигитална среда на търсене.

Тази схема взема под внимание критериите за търсене в съвременните дигитални библиотеки: място, време, тема, тип на обекта, учреждението, предоставило го в дигиталната колекция. В съответствие с тези потребителски нужди всеки обект, независимо дали е книга, картина, филм, архитектурен или археологически обект и т. н., се описва с помощта на стандартен набор от библиографски данни (или метаданни). Важно е какво в тази инфраструктура може да бъде споделено и разпределено между отделните участници в информационния обмен. Класификацията на съдържанието по критериите – място, време, тематика и тип на обекта, се извършва от библиотечни специалисти-каталогизатори, които работят по установените каталогизационни правила на някоя от широко използваните международни системи за каталогизация (UNIMARC, MARC 21) или схеми за метаданни от типа на The Dublin Core Standard за метаданни.

Ето един пример⁸ за приложение на схема с метаданни, използвана за описание на произведение на изобразителното изкуство – портрет на Алфонсо д'Авалос и неговия паж, нарисован от Тициано Вечелио, познат у нас като Тициан, притежание на галерията за изобразително изкуство към музея Пол Гети (Лос Анджелис):

CATALOGUING CULTURAL OBJECTS: A GUIDE TO DESCRIBING CULTURAL WORKS AND THEIR IMAGES – CCO	
Image Information	
Creator	Titian (Tiziano Vecellio) (Italian, about 1487 - 1576)
Culture	Italian
Title	Portrait of Alfonso d'Avalos, Marchese del Vasto, in Armor with a Page
Work Type	Paintings
Date	probably January - February 1533
Material	Oil on canvas
Measurements	Unframed: 110 x 80 cm (43 5/16 x 31 1/2 in.)
Repository	The J. Paul Getty Museum at the Getty Center
Related Item	http://www.getty.edu/art/gettyguide/artObjectDetails?artobj=252638
Subject	Commanding Officers
Collection	Alfonso d'Avalos, Marchese del Vasto
Source	The Image Gallery
Rights	Data from: J. Paul Getty Museum For permission to reproduce images for uses not covered by the Terms and Conditions, please contact Rights and Reproductions, Register's Office, The J. Paul Getty Museum http://www.getty.edu/legal/image_request.html
Download Size	1024,1024

Ето същата схема с метаданни, представена в XML:

Titian (Tiziano Vecellio) (Italian, about 1487-1576)	
<cdwalite:displayCreator>	Titian (Tiziano Vecellio) (Italian, about 1487 - 1576)</cdwalite:displayCreator>
<cdwalite:indexingCreatorSet>	
<cdwalite:nameCreatorSet>	<cdwalite:nameCreator type="personalName" termsource="ULAN" termsourceID="ulan500031075"> Titian </cdwalite:nameCreator>
<cdwalite:nameCreatorSet>	<cdwalite:nameCreator type="personalName" termsource="ULAN" termsourceID="ulan500031075"> Vecellio, Tiziano </cdwalite:nameCreator>
<cdwalite:nameCreatorSet>	
<cdwalite:nationalityCreator>	Italian</cdwalite:nationalityCreator>
<cdwalite:vitalDatesCreator>	<cdwalite:vitalDatesCreator birthdate="1487" deathdate="1576"> about 1487 - 1576 </cdwalite:vitalDatesCreator>
<cdwalite:genderCreator>	male </cdwalite:genderCreator>
<cdwalite:roleCreator>	<cdwalite:roleCreator termsource="AAT" termsourceID="aat300025136">painter </cdwalite:roleCreator>
<cdwalite:indexingCreatorSet>	
</cdwalite:indexingCreatorWrap>	

Достъп до дигитални ресурси: виртуални библиотеки

В „институциите на паметта“ на границата на двете хилядолетия отчетливо се изяснява стремеж за конвергенция и в информационната им политика, и в политиката им на достъп до културните ценности чрез подкрепа на мащабни международни проекти за дигитализация. Ще спомена проектите Bibliotheca Alexandrina, Project Gutenberg, Internet Archive, the Universal Library, Google Book Search, Open Content Alliance, Open Library, World Digital Library (WDL) и Europeana.

Специално внимание трябва да обърнем на **Europeana** (www.europeana.eu) и на World Digital Library (WDL – www.worlddigitallibrary.org), два независими проекта, но от които зависи бъдещето на дигитализацията.

Europeana, достъпна за публика от ноември 2008 г., е най-мащабният съвременен проект за дигитална библиотека. Той е дело на ЕС за цифровизиране, достъпност и съхраняване на европейското културно наследство и европейската наука. Над 1000 културни организации – библиотеки, архиви, музеи, аудиовизуални архиви и културни институции от цяла Европа, са предоставили в дигитална форма два милиона книги, карти, записи, фотографии, архивни документи, картини и филми. Националните библиотеки от цяла Европа предлагат печатни и ръкописни материали, включително преобразувани в дигитална форма книги, допринесли за разпространяването на нови идеи в света. Търсенето в Europeana може да се извършва на

⁸ Схемата е от посочения по-горе източник.

23 езика на страните-членки на ЕС. Счита се, че през 2009 г. Europeana ще удвои обема си. От България партньор на Europeana е библиотеката към Нов български университет. Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ също е подготвила значително по обем съдържание в дигитална форма, но то все още не е представено там. Достъп до сайта на Варненската регионална библиотека „Пенчо Славейков“ и нейните дигитални колекции дава Europeana Local⁹.

Световната дигитална библиотека (WDL) е част от програмата на Юнеско *Memory of the World* за диалог между народите и техните култури и за разширяване на културното съдържание в Интернет. От пролетта на 2009 г. тя е достъпна напълно безплатно и осигурява в дигитална форма съкровища от световното културно наследство на Америка, Европа, Азия, Африка, Австралия – ръкописи, ценни документи от национални архивни колекции, карти, редки и ценни издания, музикални партитури, звукозаписи, снимки, филми, архитектурни чертежи и др. Търсенето в съдържанието на сайта може да се извършва на основните езици на Юнеско – английски, арабски, испански, китайски, португалски, френски, руски. Първоизточниците (книги, карти, ръкописи и т. н.) са представени на оригиналния си език, а описанието им е преведено на споменатите езици в разработените огледални сайтове.

В WDL са включени 8 български документа, но не от колекцията на НБКМ или друга българска институция, а от колекцията на ранните български печатни книги в Конгресната библиотека (Collection Early Bulgarian Imprint Collection). Между описаните документи са: Етнографска карта на Балканския полуостров; Завещание за Габровското училище; Неделникът на Софроний; Рибният буквар Петър Берон; 5. Българските хайдути от Г. С. Раковски; 6. Габровското училище и неговите първи попечители; 7. Краткое политическое землеописание за обучение на българското младенчество на Неофит Бозвели и др.

Ето един пример за описание на български документи чрез схема за метаданни от типа Dublin Core в огледалния сайт на руски език в WDL. Оригиналното заглавие на документа и на издателските данни са представени в транскрипция, а всички останали характеристики са преведени на руски, което дава възможност на ползвателя, който ползва този език, да направи качествено търсене:

⁹ Димчева Кристина и Емил Демирев. „Другият живот“ на старата варненска периодика – визия за бъдещето. *Опит, проблеми, решения при дигитализацията на старата варненска периодика като част от „Europeana“*. – <http://www.bing.com/search?q=Europeana+Local+public+library+Varna&form=QBRE&filt=all>

ОПИСАНИЕ ЧРЕЗ СХЕМА ЗА МЕТАДАНИИ, НАРЕЧЕНА „ДЪБЛИНСКО ЯДРО“ (КОНГРЕСНАТА БИБЛИОТЕКА, WDL)

Название	Краткая политическая география для обучения болгарской молодежи
Описание	Книга "Краткая политическая география для обучения болгарской молодежи" является первым учебником географии мира, изданным на болгарском языке. Он вышел в свет в Крагуеваце, Сербия, при финансовой поддержке Сербского графа Милоша Обреновича.
Автор	Неофит, Архимандрит (1780?-1848)
Дата создания	1835
Информация об издании	U Knezhsko-Serbskoj Typografii, Крагуевац, Сербия
Язык	Болгарский язык
Название на языке оригинала	Kratkoe politicheskoe zemleopisanie za obuchenie na bolgarskoto mladenchestvo.
Место	Европа > България
Время	1800 н.э. - 1849 н.э.
Тема	История и география > География и путешествия
Дополнительное ключевое слово	География ; Учебники
Тип объекта	Книги
Физическое описание	91 страница; 20 см
Коллекция	Коллекция ранних болгарских изданий
Учреждение	Библиотека Конгресса

WDL е нов тип цифрова библиотека, която ще се изгражда като световна мрежа за производство, имплантиране на дигитален ресурс, каталогизация и превод на съдържанието. Чрез нея в проекта могат да участват както развити в технологично отношение партньори, така и по-изостанали, които ще се възползват от цифровите технологии на основните партньори – ЮНЕСКО и Конгресната библиотека. Те са разработили Устав на WDL, в който се регламентира структурата на управлението, начини на финансиране, политиката по отношение на интелектуалната собственост, техническата поддръжка на основните огледални сайтове и т. н.

Присъствие (или отсъствие?) на България от световните дигитални библиотеки?

Отговорът на този въпрос изисква да се хвърли поглед към състоянието на дигитализацията в България. Това е обширна тема, по която може да се говори много, но все още не е направено достатъчно. Дигитализацията на националното писмено културно наследство е намерила отражение в правителствен документ, какъвто е „Концепция за развитието на българската култура“. Предвижда се разработването на две национални програми – „Национална програма за цялостно картотекиране и описване на ръкописно-документал-

ното наследство на територията на България“ и „Национална програма за дигитализация на ръкописно-документалното наследство“.

Преглед на всички инициативи в тази област не е цел на тази публикация, но все пак трябва да се отбележи, че общата картина оставя впечатление за недостатъчна съгласуваност на действията. Отделни културни институции работят по проекти, които се подкрепят финансово от бюджета, от ЕС или други донори. Някои от тях, като например Народната библиотека¹⁰, формулират ясно своята политика в този сектор и определят критериите си за подбор на обектите за дигитализация. В дигиталната библиотека на сайта на НБКМ, основана на системата DocuWare, са качени 4000 дигитални копия – снимки, ръкописи, архивни документи и др., достъпни свободно за ползвателите. Работи се по проект за създаване на дигитален център и през 2009 г. са натрупани вече 79 400 файла с общ обем 750GB. Библиотеката към БАН¹¹ предприема инициативи за дигитализация на ценни свои колекции. Особено активен е Институтът по математика и информатика, където бе открита технологична линия за дигитализация в рамките на проекта „Трансфер на знания в областта на дигитализацията на културното и научно наследство на България“. Наред с тези по-мощни начинания вече са осъществени и някои по-малки проекти¹² за представяне на издания във виртуалното пространство. Можем да посочим тук българо-американския проект „Repertory of Medieval Bulgarian Literature and Letters“ с ръководители А. Милтенова и Д. Бирнбаум, проекта за виртуална библиотека „Bibliotheca Slavica“ на Университетската библиотека и на Факултета по славянски филологии към Софийския университет и други по-малки регионални инициативи. През 2009 г. са утвърдени нови проекти за дигитализация.

Както библиотеките, така и музеите в България¹³ също пристъпват към дигитализация на ценни експонати от своите музейни колекции. Основната им цел е чрез виртуална експозиция в мрежата да информират широк кръг от ценители за културните ценности, които притежават, да осигурят бърз дос-

¹⁰ Христова, Боряна и Анета Дончева. *Националната библиотека и опазването на културното книжовно наследство*. – http://www.lib.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=333&Itemid=112

¹¹ Анева, Сабина и Мария Аргирова-Герасимова. *Централната библиотека на Българската академия на науките. Съвременна стратегия*. // http://www.lib.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=333&Itemid=112

¹² Dipchikova, Alexandra and Tatyana Yanakieva. Цит. съч.

¹³ Повече по този въпрос вж. в публикация на Симеон Недков „Дигитализация на културното наследство“, поместена в сборника „Пътят към книгите и информацията“ (София, дек. 2009 г., с. 387-395). Статията излезе след написването и представянето на моя доклад. Въпреки оптимистичния тон представената картина за дигитализация на съдържанието в българските музеи, архиви и библиотеки потвърждава изказаните от мен опасения, че дейностите остават в рамките на съответни институции.

търп до изображенията им в подкрепа на изследователската и образователната политика, но заедно с това да гарантират и защита на експонатите от недобросъвестни посегателства и нелегален трафик на ценни музейни експонати. Не са малко и инициативите за дигитализация на архивите¹⁴. И тук на преден план изпъкват дейности, свързани с опазване и съхраняване, с уточняване на критерии за подбор на ценни архивни материали, които да бъдат дигитализирани. През 2008 г. започва реалното изграждане на дигитален архив в рамките на институционална, централизирана провеждана политика в Държавната агенция „Архиви“ (ДАА). Съвместно с ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград ДАА подготвя пилотен проект „Научно-информационен комплекс „Дигитални архиви“, финансиран от МОН, който включва следните етапи: подбор на документи, създаване на дигитални обекти и кодирането им чрез метаданни, контрол на качеството, съхранение и използване на дигитални обекти. Това е експериментален период на натрупване на неголяма база от дигитални обекти с цел да се прецизират методически и стратегически принципи и изисквания и набилязване на практически решения.

От всичко казано дотук може да се направи изводът, че у нас дейностите по дигитализация остават затворени предимно в институционалните рамки на библиотеките, архивите и музеите. Усеща се липсата на по-широка организационна програма, която да отчита глобалните тенденции и да е насочена към създаване на една обща интегрирана **LAM set** с участието на всички културни институции. От съществено значение за изграждането на такава мрежа е прилагането на съвременни стандарти за идентификация и описание на културните обекти, които позволяват създаване на дигитален ресурс на съвременно ниво и възможност българското културно наследство да бъде представено във формати, с които работят споменатите вече световни дигитални библиотеки. В последните години редица български паметници, притежание на чужди библиотеки, музеи и архиви, вече бяха представени в съвременното глобално дигитално пространство. Тази информация също трябва да стане достъпна и да бъде взета под внимание при изграждането на националната стратегия. Тя ще позволи да се избягва дублирането, ще пести финансови средства и професионални усилия.

Изказаните по-горе съображения ни карат да зададем въпроса – каква трябва да бъде политиката за достъп до българското културно наследство? Дигитализацията не е само средство за опазване, съхранение и превенция на културното наследство. Тя е мощно средство за неговата културна реклама. Ако искаме българското културно наследство да стане наистина широко

¹⁴ *Отчет за дейността на Държавната агенция „Архиви“ през 2008 г.* – <http://www.archives.government.bg/images/1244814879.pdf>

известно в света, да го представим на съвременния глобален потребител и да го превърнем в международно значим информационен ресурс, то трябва да търсим излаз в световните дигитални библиотеки, които протягат ръка за партньорство и предлагат друго ниво на цифровизация.

Ще завърша моето изложение с думите на Клифърд Линч, един от привържениците на конвергенцията между институциите на паметта. Той предрича появата на нова интердисциплинарна област, чиято концептуална основа е изградена върху теоретичната рефлексия на понятието *communication of memory*, и заявява: „... навлизаме в нов свят, където дигиталното ще доминира и където ще се използват не само локално действащи системи. Светът на информацията става глобален. В тези условия ние трябва да ... осъзнаем коя е нашата специфична ниша и да продължаваме да развиваме и усъвършенстваме уменията си, но не изолирано, а в сътрудничество с другите, и да разбираме променящия се контекст.“¹⁵

¹⁵ Lynch, Clifford. Цит. съч.

ГРАДСКИТЕ АРХИВИ В СРЕДНОВЕКОВНА ЕВРОПА

Андреана Нейкова / Andriana Neikova

The Urban Archives in Medieval Europe

The aim of the research is to trace back in comparative aspect the formation and the preservation of the urban archives in Europe during the Middle Ages which are organized as collections of documents of private, as well as of public importance. It is realized through historical analysis of basic bibliographic sources and documentary evidence, regarding the considered subject.

The indicated archives deserve special attention as the most dynamic changes in the political-social life, economy, religion, culture, education and the mentality of medieval society are connected with the stabilization and the development of the cities in Western Europe. These archives, which are related to the preserved traditions of urban culture and civilization of the late antique Rome in the region, begin to form after the XIII century as a result of the successful struggle of the urban citizens for liberation from the direct dependence of the local seignior and of the clergy. Different factors contribute to the process: the territorial and economical stability of the cities; the collective responsibility of the urban administrative authorities on the raising and spending of the funds from the urban treasury, as well as the governance of the city as a whole; the succession in the governance of the free cities, regulated through the principle of election of the administrative authorities and the magistrates; the awareness of the importance of the documents as declared right, political weapon and evidence for resolving disputes and conflicts during the Middle Ages.

The economical development of the medieval cities in Western Europe contributes to their transformation in trade-craft centers in contrast to the cities of Byzantium during the same period. More concretely, in Byzantium which also has claims for the heritage of the Roman Caesars other factors influence on the purposive formation of the urban archives and their preservation: enforcement of the internal destabilization and the reduction of trade due to significant territorial losses, including many cities as well; reforms that in practice abolish the existing local self-governance.

The cities on the territory of Byzantium finally lose their traditional autonomy during the ruling of Emperor Leo VI (886–912) when the legislative functions of the local senates are officially deprived. These

functions are assigned to official aristocracy, directly subordinated to the central administration.

The comparison made clearly shows the differences between the development, the organization and the governance of the medieval cities in the borders of the western Christian state model and the Eastern state model, represented by Byzantium. The urban archives in Western Europe that have survived and reached us reflect the genesis, the social structure and the activity of the administrative authorities through which the right of the separate local communities for self-governance is realized.

В системата на средновековните архиви в европейското политическо и културно пространство особено внимание заслужават градските архиви, доколкото с укрепването и развитието на градовете, особено в Западна Европа, са свързани най-динамичните промени в социално-политическия живот, икономиката, религията, културата, образованието и менталитета на средновековното общество. От друга страна, от средновековните архиви, достигнали до нас, най-добре запазени и значителни като обем са именно градските архиви в този регион, които започват да се формират през XIII в. в резултат от борбата на градските жители за правото им да се самоуправляват като относително обособени общности.

През ранното Средновековие понятието „Европа“ се отъждествява с политическото, териториалното и културното пространство на германо-романския свят. Градовете в споменатия регион са сравнително малко, но броят им започва да нараства още през периода X–XI в. В началния етап градовете функционират като военно-административни и религиозни центрове, в които се събират и разпределят основните хранителни запаси на жителите, за разлика от късноантичните полиси в границите на Римската империя и тяхното управление¹.

От историческа и географска гледна точка съдбата на предходните полиси е различна. След 476 г., когато на практика престава да съществува Западната Римска империя, на територията на нейните бивши провинции се появяват първите средновековни държавни образувания на германските племена – кралствата на бургундите, вестготите, остготите, франките и др. Сравнително най-дълготрайно и успешно сред тях е кралството на франките, създадено от Хлодвиг (482–511). При липса на силна държава в региона франките успяват да покорят останалите германски кралства и през 800 г. техният владетел

¹ Карапетянц, И. В. *Экономические архивы Западной Европы и США до начала XX века*. М. 1997, с. 69.

Карл Велики е коронясан от римския папа Лъв III (795–816) за „Император на Свещената Римска империя“. Официално обявеният съюз между Франкския кралски дом и Римската църква е израз на засилващите се претенции на папския теократизъм и Римската църква за господство в християнския свят въпреки несъгласието и съпротивата на Византия. На практика с титула на Карл Велики се възражда имперската традиция в региона, но във формата на Западноевропейския християнски средновековен държавен модел.

Що се отнася до Византия – Източната Римска империя, тя също претендира за наследството на късноантичния Рим. След краха на Западната Римска империя реформите при император Юстиниан I (527–565) засягат само източната половина на империята. Новата правна регламентация на императорския институт, съдържаща се в известния „*Codex Iustinianus*“, също се основава на принципите на господстващата християнска религия и нейните нравствени норми. Запазени са обаче и някои от предишните юридически формули относно правата и компетенциите на владетеля, които не противоречат на християнския канон. По-конкретно, властта на византийския император като пряк наследник на римските цезари е провъзгласена за абсолютна според формулата, възприета в римското право още през III в.: „Каквото принципът е постановил има сила на закон“ (*Quod principi placuit, legis habet vigorem*)². В духа на античната традиция императорът продължава да се възприема като законодател и олицетворение на закона. Неговата власт се простира върху всичко, в това число и върху официалната религия и нейния институт – християнската църква³. Според Източния християнски канон обаче „двете половини на Бога“ се представят от императора и патриарха. Ето защо за всяко императорско възшествие на престола в Константинопол се изисква според официалния протокол не само формално одобрение от Сената, но и благословия на патриарха.

Съставянето на посочения кодекс свидетелства за богатството на библиотеките и архивите във Византия през разглеждания период, в които се съхранявали използваните първоизточници.

Трябва да се отбележи, че в сравнение с прехода към средновековието в Западна Европа във Византия развитието на градовете, включително и организацията на административните им служби, както и техните функции, зависят и от някои други фактори. Още през VII–VIII в. предишните колони и роби са заменени от свободните селяни, организирани в земеделски общини⁴.

² Ангелов, Д. *История на Византия*. Т. I. Изд. „Наука и изкуство“. С., 1965, с. 51.

³ Караянопулос, Й. Е. *Политическата теория на византийците*. УИ „Св. Климент Охридски“. С., 1992, с. 17–20.

⁴ Визиранието промени са отразени в „Еклогата“ – „Земеделският закон“, създаден през първата половина на VIII в., чийто текст е запазен благодарение на по-късни преписи от XI в.

Търговията рязко се съкращава и вследствие от значителните териториални загуби, в това число и много градове. Неблагоприятно влияние оказва и засилващата се вътрешна дестабилизация.

Ще припомним, че след разделянето на Римската империя през 395 г. в източния ѝ дял попадат префектурите Изток и Илирик. Те се управляват съответно от „префекти претория“ (лат. *praefectus praetoriae*), които отговаряли също за съответната хазна и архив. В архива преобладават документи с фискален характер (лат. *fiscus* – държавно съкровище, а в пряк смисъл „сандък с пари“). По низходящ ред префектурите включват диоцези и провинции, начело с „викарии“ (лат. *vicarii*) и управители (лат. *praesides*). Административната раздробеност на империята изисквала огромни средства за издръжка на многобройния бюрократичен апарат и наемната войска. С административните реформи на император Юстиниан I не само се сливат някои от провинциите, но и се премахват службите на викариите и консулите. За последен път консули били назначени през 540 г., а в началото на VII в. се закрива и преторианската префектура.

Градовете на територията на Византия окончателно губят автономията си при император Лъв VI (886–912), когато официално са отнети законодателните функции на техните сенати.

Всички предишни функции на градското управление вече се възлагат на служебна аристокрация. С въвеждането на т. нар. темна система на местно равнище се назначава необходимият военен, съдебен и финансов апарат, подчинен на централните административни органи. При тези условия всяка тема се управлява от стратег. Той командва войсковата единица, разположена на нейна територия, и контролира дейността на местните протонотарии, хартуларии и претори. Протонотарият решава всички въпроси от компетенциите на предишното гражданско управление и отговаря за събиране на определените данъци. Хартуларият осигурява снабдяването на темната войска с оръжие и храни. Преторът изпълнява съдебни функции в рамките на предоставените му пълномощия.

Извършената коронация на Карл Велики засилва противоречията между Византия и Римската църква в борбата им за господство в християнския свят. Според тогавашната византийска политическа теория тя не е законна, тъй като папата нямал необходимите правомощия, а и владетелският престол в Константинопол бил зает по това време от императрица Ирина, майка на малолетния император. През 812 г. обаче Византия, която претърпяла тежко поражение от войските на Карл Велики, е принудена на направи отстъпка по спорния казус, приемайки той да бъде титулуван като „Император“, но не и като „Император на римляните“.

По силата на Вердюнския договор от 843 г. наследниците на Карл Велики разделят огромната му империя. Постепенно се очертават границите на бъде-

щите европейски средновековни монархии в Западна Европа, като едновременно се полагат основите на културното и стопанското единство на населяващите ги етноси, в частност и общностите в градовете. Още към края на X в. границите на тази зона се разширяват, включвайки редица нови центрове на Западната християнска цивилизация. Тогава са покръстени Полша, Унгария, Дания, Норвегия и Швеция, а германците насочват завоеванията си към земи по р. Елба. Най-урбанизирани са териториите и монархиите, през които са минавали основните сухопътни и водни търговски пътища – Италия, Франция, Северна Германия, Фландрия, Испания и Швейцария. Ето защо архивите на градската администрация в разглеждания регион най-пълно отразяват генезиса, социалната структура и дейността на административните органи в отделните средновековни градове с демократични форми на управление.

Както отбелязахме, стопанското развитие на средновековните градове в Западна Европа допринася за превръщането им в търговско-занаятчийски центрове, за разлика от градовете във Византия през същия период. В резултат сред градското население в отделните средновековни монархии доминират съсловията на занаятчиите и търговците. Успоредно в сферата на средновековната градска култура започва процесът на секуларизация. Антиклерикалните идеи и обществени нагласи засилват духа на хуманизма и рационализма, което стимулира формирането на светска интелигенция в градската среда в Западна Европа. Засилва се интересът на градските жители в региона към точните науки, техниката, пазарното стопанство, паричното обръщение, кредита, обвързан с новите форми на производство и принципи на разпределение. Издигат се редица нови градове като центрове на науката, образованието и културата, в които средновековната теология и схоластика вече нямат господстващо положение. Въз основа на осъзнатия си корпоративен интерес жителите им обединяват усилията си и започват борба за ограничаване властта на местните сеньори и дори за пълното ѝ премахване.

Най-често градовете получават подкрепа в тази насока от короната. Причината е, че отделните владетели били заинтересувани от техния стопански просперитет, включително и икономическата им експанзия във възможно най-широки географски граници. Чрез механизма на преките държавни данъци като основна привилегия на „свободните градове“ западноевропейските владетелите си осигуряват не само солидни приходи за собствената хазна, но и подкрепа срещу непокорните васали. По принцип обаче политиката им не застрашава съсловните интереси на аристокрацията като цяло и Римокатолическата църква.

* * *

Първите самоуправляващи се градове в Западна Европа се появяват в Италия още през IX–X в. В тях се възстановяват някои от традициите, при-

същи на Римо-византийските муниципии (лат. *municipium* – древноримска градска или селска община с право на самоуправление)⁵. В началото тези традиции са ограничени до данъчни и отчасти нотариални функции. Те могат да се проследят чак до VIII–X в. в някои градове, в които продължават да действат предишните „нотарии“ (градски съдилища) и „табулярии“ (градски архиви). Не е случайно, че в началния етап отделните средновековни градове в региона получават само частни привилегии, отнасящи се предимно до съдебни функции. С течение на времето жителите им започват да воюват за нови привилегии с цел пълното си освобождаване, макар и в границите на дадения град. За всяка привилегия, както и за потвърждаването ѝ при необходимост те получавали от страна на владетеля, местния сеньор или църквата официален акт – договор, грамота, указ, папска була, документ за придобиване на земи, извън пределите на града, и други, с които не само им се признавало постигнатото, но се създавали поводи за нови придобивки.

Особено голям е подемот на комуналното движение (лат. *communis* – „общ“, през фр. *communal* – „общински“)⁶ през периода XIII–XV в. в Англия, Франция и Германия. Налице е обаче голямо разнообразие във формите на придобитата самостоятелност и организация на съответното административно управление в различните градове. Най-често статутът на по-рано освободили се градове служи като образец на по-късно получилите право на самоуправление градове. Въз основа на предоставените им привилегии градовете регламентират статута си и чрез съставянето на собствени закони. В тях подробно се посочват правата и задълженията на даден град и жителите му, представя се организацията на органите на самоуправление с наименование на длъжностните лица в градската управа и техните компетенции, и др. Съвкупността от тези нормативи съставляват правния регламент на средновековното градско самоуправление като специализирана и обособена област, в която се съчетават принципи на римското и средновековното право.

Повечето градове от района на Прибалтика възприемат принципите, съдържащи се в т. нар. „Хамбургско“, „Любекско“ или „Рижско“ право, които им позволяват да се развиват, обединяват и действат максимално автономно, особено в областта на търговията. Техният пример е последван от жителите на града Амстердам, който през XVII в. се превръща в най-голямото пристанище на тогавашния свят⁷. За разлика от тях, владетелите в Централна

Европа предоставят привилегии на градовете си с цел да стимулират тяхното стопанско развитие чрез покровителството на нови занаяти и улесняване на търговския обмен.

В съответствие със степента на диференциация на функциите на административното управление в свободните градове се създадат специализирани органи с канцеларии към тях⁸. Независимо от различията, управлението на тези градове на практика е задължение на градския съвет. По традиция и регламент градските съветници (консули), произхождат от средите на имотните и знатните съсловия – т. нар. „нотабили“. Те на свой ред си избират кмет, титулуван различно („мер“, „бургмистер“, „майор“ и др.), на който се възлагат определени разпоредителни функции. Той управлявал с помощта на няколко упълномощени съветници, които се определят чрез жребий или се редуват. Градските съветници имат решаващ глас и при избора на ковчежника, който отговарял за общата градска хазна. В по-големите градове се избирал и действал градски съд, а в по-малките градове неговите функции се изпълнявали от местния градски съвет.

Документирането на дейността на посочените административни органи се осигурявала от дейността на канцелария, начело със секретар, който се титулувал различно – „градски нотариус“, „градски адвокат“ и др. С оглед на задълженията му, той трябвало да бъде с юридическо образование, а длъжността му е единствената платена в градската администрация. Той разполагал и с необходимите писари, които се назначавали на щат към ръководената от него канцелария.

Документите – юридически и административни актове, както и съответната стопанска документация – регламентират и гарантират имуществените права, социалния статус, привилегиите и задълженията на градските жители през разглеждания период. Те свидетелстват за делата и морала на градските съветници и магистрати. Чрез тях се осигурява попълването на градската хазна и се отчита изразходването на средствата от нея. Ето защо в повечето средновековни градове в Западна Европа още след XI в. едновременно със създаването на органите на градското самоуправление започват да се полагат системни грижи и за съответните архиви. В отделните архиви преобладават документи от вида на договори, официална кореспонденция, списъци на населението със сведения за неговия поминък, описи на поземлените владения, собственост на градските жители, със сградите върху тях, в това число и документи, потвърждаващи правата на църквата и на представители на аристокрацията за владееето на собственост в града или околностите му, данъчни списъци, квитанции и разписки за издължени

⁵ Милев, Ал., Б. Николов, Й. Братков. *Речник на чуждите думи в българския език*. VI преработено и допълнено издание с предговор към първото издание от акад. Вл. Георгиев. Изд. „Наука и изкуство“, С., 1978, с. 488.

⁶ Пос. съч., с. 360.

⁷ Брожтовская, Н. В., Б. С. Илизаров. *Архивное дело с древнейших времен до 1917 года*. Труды ВНИИДАД. Т. VIII, Ч. I. Развитие архивного дела с древнейших времен до наших дней. 1978, с. 153-155.

⁸ Нейкова, А. *Архиви и общество*, Софи Р. С., 2007, с. 131-132.

данъци от страна на гражданите, отчети за средствата по строителството или ремонтите на обществени сгради, култови и отбранителни съоръжения, а също и за изпълнението на задължителните повинности за градското население, и др.

За архива отговарял пряко секретарят, но към него имали определени задължения също и кметът, както и ковчежникът. За най-важните документи се полагали специални грижи. Те се събирали и съхранявали в отделен сандък, снабден с три различни ключалки. С ключове за тях разполагали съответно кметът, ковчежникът и секретарят. За да се прибере или извади документ, се налагало да присъстват и тримата. По този начин се гарантирало опазването на документите, отнасящи се до постъпленията и разходите за сметка на градската хазна, както и решенията на градските власти във връзка със строежа на обществени сгради – църкви, пазари, кметства, съюзни договори, официална кореспонденция и др.

От гледна точка на сигурността, най-ранните средновековни документи, свързани с градовете, които се създават в канцелариите на местните светски или духовни феодалы, представени от графове, барони или архиепископи, епископи и други, се съхранявали в манастири или в частни владения, заедно с парите и ценностите. От XII в. нататък във връзка с повсеместното строителство на общински сгради (палати), за градските архиви вече се предоставят отделни помещения в тях и се назначават специални служители – архивисти, които се грижели за подредбата и описанието на документите. Архивите се пазели в кулата или в подземията ѝ. Прозорците им задължително били с решетки, а вратите солидни и със здрави ключалки⁹.

През XIII в. в повечето градски канцеларии започват да се водят дневници – т. нар. „регистри“, които също се събират и предават в общия архив. Чрез регистрите се улеснява дейността на съответната администрация и едновременно се осигурява опазването на най-важната за тогавашното управление и социални дейности документна информация. От този вид са митническите книги във връзка със събирането на мита и такси за доставените стоки в града, както и актовете книги на съда с протоколи за разглежданите дела и решенията по тях, и др.

До създаването на печатарската машина на Гутенберг през XV в. документите, както и книгите, са само ръкописни. Формата на официалните актове – юридически и административни, е предимно свитъчна. Основният писмоумен материал през разглеждания период е пергаментът, а през XIII в. започва да се използва и хартия. Именно производството на сравнително поевтината и в значителни количества средновековна хартия, включително и

като търговски артикул, позволява повсеместното въвеждане на регистрите в канцелариите на градската администрация.

Условията за съхраняване на самите документи в архивните помещения по места често са неблагоприятни. Влагата и небрежното отношение на служителите, а често пожарите и въоръжените конфликти, са причина за безвъзвратното унищожаване и разграбване на средновековните градски архиви. Въпреки това значителна част от документите са съхранени благодарение на посочените по-горе регистри, които всъщност са копийни книги. В тях по реда на получаването или изпращането се записвал текстът на различните документи – кореспонденция, договори, данъчни списъци, документи за притежаване на собственост, квитанции за платени данъци и т. н. По-късно регистрите започват да се водят и според вида на основните административни и стопански документи, свързани с дейността на градските административни органи.

* * *

В заключение: За формирането и опазването на архивите на градската администрация през средновековието в Западна Европа допринася най-напред териториалната и стопанската стабилност на съответните „свободни градове“ въпреки липсата на силна държава в региона през началния период. Благоприятстващ фактор е и колективната отговорност на градските административни органи по набирането и изразходването на средствата от общата хазна, както и приемствеността в управлението на отделните градове, регламентирана чрез изборността на административните органи. Осъзнатото е значението на документите като декларирано право, политическо оръжие и доказателство за решаване на възникналите спорове и конфликти във връзка с продължителните борби на градските жители за признаване и разширяване на тяхното право на самоуправление и привилегии, свързани с него. Ето защо от самото начало целенасочено се полагат системни грижи за формиране и опазване на градските архиви като сбирки от документи едновременно с частно-правно и публично значение.

⁹ Брожтовская, Н. В., Б. С. Илизаров. *Архивное дело* с ... М., 1978, с. 158.

ПЪРВИТЕ ИСТОРИИ НА МОДЕРНОТО ИЗКУСТВО В БЪЛГАРИЯ.

„ПЕТДЕСЕТ ГОДИНИ БЪЛГАРСКО ИЗКУСТВО“ ОТ
АНДРЕЙ ПРОТИЧ И „НОВАТА БЪЛГАРСКА ЖИВОПИС“
ОТ НИКОЛА МАВРОДИНОВ*

Ирина Генова / Irina Genova

**The First Histories of Modern Art in Bulgaria.
„Fifty Years Bulgarian Art“ by Andrey Protich and
„New Bulgarian Painting“ by Nikola Mavrodinov**

Andrey Protich (1875–1959) and Nikola Mavrodinov (1904–1958) were the first researchers in Bulgaria, who studied history of art, with specialized courses on modern art, philosophy of art and aesthetics, in prestigious European universities.

These are the authors who created the first histories of modern art in Bulgaria, together with the histories of medieval art and art of the National Revival period, written in the perspective of constructing the national cultural history.

In spite of the fact that they are not comparable to the modern at that time perspective of historizing of Élie Faure and Richard Muther, for example, in professional aspect they are comparable to other histories, written in different national cultural milieus, as for example the historical narratives about the art of the modern epoch in Romania and in Greece. The histories of modern art by A. Protich and N. Mavrodinov have their indisputable value for the culture of the modern epoch in Bulgaria and in particular for the institutionalization of the History of art in our country.

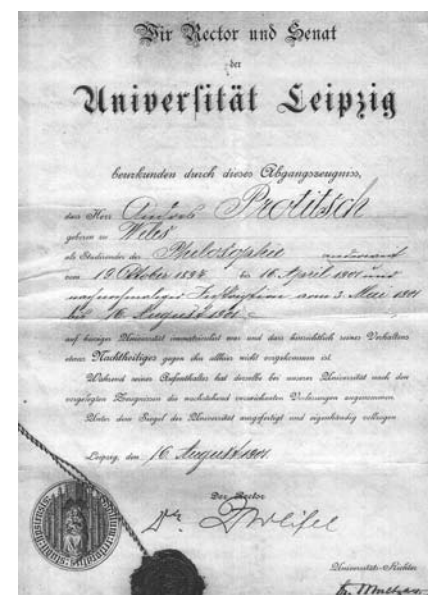
Андрей Протич (1875–1959) и Никола Мавродинов (1904–1958) са първите у нас изследователи, следвали история на изкуството (в рамките на по-широко образование) със специализирани курсове по модерно изкуство, философия на изкуството и естетика в престижни европейски университети.

А. Протич учи философия първоначално в университетите в Хайделберг (1895–1896) и Дрезден (1896–1897), а след това в Лайпциг (1897–1901), къде-

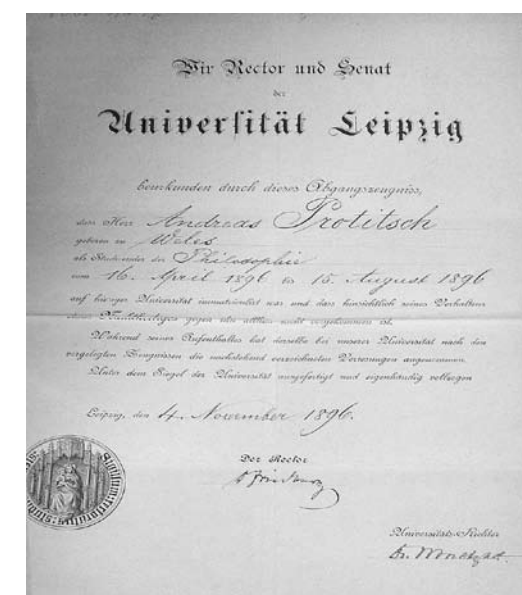
* Статията е част от по-голямо изследване на авторката върху историзирането на модерното изкуство в България.

то се дипломира. Според съхранените в Архива документи¹, курсове и изпити по история на изкуството А. Протич взима в Дрезден и в Лайпциг.

Н. Мавродинов следва археология и история на изкуството в Гент и Лиеж², където се дипломира като *licencier* (бакалавър) през 1926 г.³ Университетското образование по археология и история на изкуството в Лиеж, Брюксел и Гент е учредено в края на XIX век, след катедрите в Германия и Франция⁴. Сред преподавателите на Н. Мавродинов в Гент и след това в Лиеж е Лео ван

Свидетелство на Андрей Протич за първия семестър от обучението му в Университета в Лайпциг, април – август 1896 г. Архив на БАН, фонд 142к, а.е. 17.

Първа страница от дипломата на Андрей Протич от Университета в Лайпциг за завършено философско образование, август 1901 г. Архив на БАН, фонд 142к, а.е. 17.*

¹ Студентски документи и дипломата на А. Протич се намират в Архив на Андрей Протич, фонд 147к, а.е. 15, 17 и 18, в Архив на БАН.

² В настоящата статия публикуваме за първи път диплома от 1925 г. от висшето образование в Лиеж на Никола Мавродинов с изписаните основни предмети, които той е изучавал по време на следването си. Дипломата се съхранява в архива на семейство Мавродинови.

³ Вж.: *Автобиография на Никола Мавродинов*. Личен архив на проф. Л. Мавродинова, публикувана факсимилно в: *Приносът на Тутракан в националната и европейската култура*. Сборник с изследвания. Съст. Петър Бойчев и Володя Милачков. Издава Исторически музей Тутракан 2009.

⁴ Вж.: Lyne Thermen. *L'histoire de l'art en France. Genèse d'une discipline universitaire*. Préface de Gérard Monnier. Paris, 1998, pp. 380-381.

* Благодаря на проф. Ангел В. Ангелов за помощта при разчитането на немски език на университетските дипломи и свидетелствата на Андрей Протич.

Диплома на Никола Мавродинов от Висшия институт по изкуство и археология при Факултета по философия и литература на Университета в Лиеж, юли 1925 г. Личен архив на проф. Л. Мавродинова.

Пювелде (1882–1965) – историк на изкуството и музеен куратор. Пювелде преподава основно средновековно изкуство и живопис на Ренесанса и XVII век. През 1927 г. е назначен за главен куратор на Кралските музеи за изящни изкуства на Белгия в Брюксел и се заема с цялостна реорганизация и промяна на експозициите⁵. Днес барелеф с портрета на Пювелде е поставен във фоайето при входа за музеите. Имаме основания да си представим, че със своя професионален престиж, със съчетаването на писането на история и музейната работа той е бил пример за Н. Мавродинов.

А. Протич и Н. Мавродинов са от две различни поколения и се формират в различна среда. Свързва ги обстоятелството, че и двамата се занимават последователно с историята на модерното изкуство в България, както и с по-старата история на изкуството по нашите земи. И двамата са били уредници на Отдела за съвременно изкуство в Народния музей и са имали възможността чрез музейната сбирка и постоянната експозиция да формират представи и ценности за изкуството в България през модерната епоха.

Съпоставката между историзиращите разкази на Н. Мавродинов и А. Протич заслужава да бъде значително разгърната. Тук ще поставим само някои акценти.

⁵ Вж.: Miscellanea Leo van Puyvelde. Publié sous les auspices d'un comité présidé par M. Georges Theunis, Ministre d'Etat. Bruxelles, 1949; DICTIONARY OF ART HISTORIANS. A Biographical Dictionary of Historic Scholars, Museum Professionals and Academic Historians of Art. www.dictionaryofarthistorians.org

В пансиона на г-ца фон Тюрке в Лайпциг. Отляво надясно седнали: Андрей Протич, г-жа Алис Уайт, г-жа фон Босе, Бадега, г-ца Велиски, г-н Майнхолд; прави: г-ца Мари Ротер, г-ца Лина Зигмондовна фон Босе. Ноември 1900. Архив на БАН, фонд 142к, а.е. 324.

* * *

Основният труд на Никола Мавродинов „Новата българска живопис“ е публикуван на български език през 1947 г., а на руски и френски със същото съдържание – през 1946. Макар че моментът на публикуване е късен – след Втората световна война и в различни политически условия, насочвам вниманието към този труд, тъй като той представя възгледите на автора от 1930-те и началото на 1940-те години и е завършен по време на войната.

„Новата българска живопис“ е предшествана от голямата му студия „Българското изкуство от 1820 до 1920 г.“, публикувана през 1935 г. в каталога на мащабната ретроспективна изложба „Сто години българско изкуство“. Общата перспектива, структурирането, езикът, използваните понятия, въпреки опитите на автора да се интегрира в новата политическа среда, са много повече свързани с предишните години, отколкото с новата власт и все още недостатъчно ясната в първите години нова идеология в културната област.

Фрагмент от описаната фотография

* * *

„Петдесет години българско изкуство“ от Андрей Протич е проект за история в три части, от които две са издадени – през 1933 и през 1934 г.

Статии с историзиращ характер за модерното изкуство в България от А. Протич, както и на други автори от по-ранно време⁶, разказват преди всичко за създаването на институциите на художествения живот. В тях като важна се очертава темата за художествения музей – до каква степен музейната сбирка на съвременно изкуство представлява надеждна основа за съставянето на исторически разказ.

Спрямо този начален период на формиране на модерните институции А. Протич

ясно изразява възгледа, че художествената практика се влияе от обществения контекст и същевременно го формира⁷. Като автор на исторически разказ той съчетава културно-исторически съпоставки и формално-стилов сравнителен анализ. Методът му е резултат от опита на университетските среди в Германия, където се образова⁸, а също и от художествените истории на XIX век

⁶ Например: Андрей Протич. *Живопис в София*. I. Художественият отдел в Народния музей. – В: Сп. Художник, год. I, 1905–1906, бр. 19–20, с. 23–28; Andrey Protitch. *Fine Art in Bulgaria*. Balkan States Exhibition, London 1907. Supplement to „Bulgaria of Today“; Андрей Протич. *Изкуство, театър, литература. Студии и критики*. София, 1907; Андрей Протич. *Изкуството в България*. Отпечатано от сп. „Училищен преглед“, 1908; Васил Димов. *Модерната художествена сбирка на Народния музей*. Сп. Художествена култура. 1910, кн. 9 и 10, ноември – декември, с. 131–134, 147–152 и др.

⁷ Само едно от многобройните възможни позовавания на ранните му статии, отнасящо се до липсата на образована публика: „... България е като от Бога предопределена да обезличава художника и да го направи изричен шаблонист, щом като той се държи не за непосредствената природа и за голото тяло, а за долния вкус на публиката, която купува и харесва тия произведения, които ней най-вече съответстват.“ Андрей Протич. *Изкуството в България*. Отпечатано от сп. „Училищен преглед“, 1908, с. 15. В Петдесет години възгледът за взаимозависимостта между обществени условия и художествени практики е водещ: „Извънредно незначително е влиянието на художествения отдел на Музея върху художественото възпитание на народа, а главно върху развитието на нашето изкуство, поради липса на помещение за картинна галерия.“ Андрей Протич. *Петдесет години... Книга I*, 1933, с. 27.

⁸ В справката за обучението му в Дрезден е вписан курс по изкуство на XIX век, а във финалната диплома от Лайпциг фигурират курсовете и изпитите при Август Шмарзов, който ръководи катедрата по История на изкуството от 1893 г. Архив на Андрей Протич, фонд 147к, а.е. 18, в Архив на БАН.

другаде в Европа⁹. Същевременно в търсенето на широки културно-исторически основания на художествените явления този метод се различава от усилието за формализиране на описанието на стила („история на изкуството без имена“), изразено най-влиятелно от Хайнрих Вьолфлин¹⁰. Ориентацията на А. Протич в ранните му студии към културно-историческия, контекстуален подход, а не към историзиране на стиловете, спрямо изкуството в България от края на XIX и началото на XX век и днес изглежда адекватна и убедителна.

Август Шмарзов (1853–1936), при когото А. Протич учи история на изкуството, успява да оглави катедрата в Лайпциг в конкуренция с Хайнрих Вьолфлин. В своята встъпителна публична лекция „*Същността на архитектурното творение*“ той определя архитектурата като пространствено изкуство, противопоставяйки се на формалния възглед на Вьолфлин. По-късно обаче изследователите отбелязват сближаването на възгледа му за художествената форма с вьолфлиновия подход¹¹, както и с идеите на психолога, професор от Лайпциг, Вилхелм Вунд, при когото А. Протич също учи и взима изпити.

* * *

В края на XIX и началото на XX век у нас пишещите за изкуство не разполагат с близки предходни художествени събития в България, които да подредят в исторически разказ в европейската културна парадигма. XIX век е преходът от принадлежността към културния ареал на Балканите в Османската империя към модерната култура на Европа. Но първите истории на модерното изкуство в България могат да обсъждат последствията от този непрехиван опит. А. Протич пише за липсата на образци – колекции на европейско изкуство, а оттук и на възможност за изучаване на класическите майстори у нас; обръща внимание върху липсата у нас на строго историческата живопис и голата човешка фигура, най-вече женската¹², и т.н.

След Първата световна война, през 1923 г., във *Водач за Народния музей* Андрей Протич публикува студията *Новото българско изкуство* (с. 285–375), следвана от описание на Художествения отдел (с. 376–378). Този текст в общи линии и в значително по-кратък вариант представя идеята и принципа на структуриране на *Петдесет години българско изкуство* от 1933, 1934 г.

⁹ Например историите на Рихард Мутер (1860–1909): Richard Muther. *Geschichte der Malerei im XIX Jahrhundert* (Munich, 1893–1894); Richard Muther. *Geschichte der Malerei* (Leipzig, 1900–1902), и др.

¹⁰ В: *Основни понятия на историята на изкуството (1915) върху примера на Ренесанса и Барока*.

¹¹ Вж.: DICTIONARY OF ART HISTORIANS. A Biographical Dictionary of Historic Scholars, Museum Professionals and Academic Historians of Art. www.dictionaryofarthistorians.org

¹² Андрей Протич. *Изкуството в България*. Отпечатано от сп. „Училищен преглед“, 1908, с. 7, с. 19 и др.

Студията на А. Протич *Новото българско изкуство* от 1923 г. съдържа осем глави: I. Светски елементи в нашата религиозна живопис до средата на XIX век; II. Битова картина; III. Пейзаж; IV. Портрет; V. Голо тяло и фигурна композиция; VI. Рисунка; VII. Скулптура и VIII. Стилното развитие на нашето ново изкуство, в която част се дискутират главно причините за неблагоприятията и „стилната неустановеност на новото наше изкуство“ (с. 375). Структурирането е по жанрове и видове, така, както е замислен разказът във втората и третата глава на по-късната история *Петдесет години българско изкуство*. В самите глави след въвеждащите изречения А. Протич се спира един след друг на отделни художници и техни произведения, без да обобщава в края. Поради краткостта на разглеждания период – само няколко десетилетия, въпросът за периодизацията не е специално засегнат. Описани са съществени промени, настъпили след освобождението на България, а в последната глава са отбелязани новите моменти през войните и в началото на 1920-те години. В края на текста А. Протич констатира: „Най-значителната страна в развитието на нашата живопис е, че тя става плоскостно изкуство...“ Последователните промени, довели до този резултат, и смяната на поколенията могат да се мислят като основания за обособяването на различни моменти в разказа.

Първият том на *Петдесет години българско изкуство*, издаден от А. Протич десет години след студията му *Новото българско изкуство* и разгръщащо времево разказа до началото на 1930-те години, съдържа две големи части: Създаване условия за художествено творчество и Битова картина. Първата част съдържа главите: I. Първи художници – чужденци и българи. Художествено училище; II. Изложби. Поръчки и покупки. Картинна галерия; III. Художествени дружества, а втората представя творби и художници от 1880-те до началото на 1930-те години, без да е разделена вътрешно на периоди или по някакъв друг признак. Първата част разгръща значително и структурира главата Заченки на условията за художествено творчество в България от *Водач за Народния музей* от 1923 г. (с. 306-319). Битова картина също развива в едноименна, но много по-кратка, също и като обхват, глава от ранната студия. Без да се впускаме в обстоятелствени съпоставки, трябва да посочим особеното значение на първата част от първия том, дискутираща ролята на институциите на модерното изкуство и особеностите на създаването им в България. Заслужават внимание както общият културно-исторически възглед, така и съществената фактология и детайли, които гарантират значението на този текст и до днес.

Вторият том, издаден през 1934 г., е организиран по жанрове в четири глави: Пейзаж, Натюрморт, Портрет и Портретна карикатура. Тази структура изключва дискутирането на културните условия и среда през трите първи десетилетия на XX век. След първоначалното формиране на художествени институции у нас, авторът се отказва от проследяването на промените по-на-

татък във времето – новите дружества, списания, художествени кръгове и техните лидери. В текста не са споменати нито по-ранните списания *Художник* и *Художествена култура*, нито влиятелните списания след Първата световна война, като *Везни* и *Златорог*. Липсва името на Гео Милев. Сирак Скитник присъства, но само като художник, и т.н. Не откриваме споменавания на художници като Жорж Папазов и Николай Дюлгерев, които са част от европейските среди на авангарда. Този избор прави историческия наратив ограничен и фрагментарен. Той несъмнено е съобразен и с обществената обстановка в момента на публикуването на *Петдесет години*.

Нека споменем, че в Архива се пазят фрагменти от непубликуван ръкопис на А. Протич, в който има част от текст за живописиста на Жорж Папазов: „Георги Папазов, художествено възпитан в Париж, въпреки честите свои изложби из художествените центрове на Европа, е заседнал завинаги в центъра на най-свободното и най-трайно изкуство – Париж. Той гледа обектите крайно революционно, като разрушава всяка следа на досегашното им, повече или по-малко, класическо и фотографско схващане, и ги предава чрез една обикновено права, но изискана линия и един градуван колорит от оригинални и оригинално съпоставени ярки и преситени бои, които правят неотразимо впечатление даже и на най-консервативния съзерцател, от гледането, схващането и композирането.“¹³ В нито една от публикуваните книги и студии на А. Протич не съм открила споменаване за Папазов.

Цитираният фрагмент вероятно е от монография, подготвяна за издаване на немски език. През 1943 г., по време на Втората световна война, А. Протич подписва договор с немското издателство „Volk und Reich“ за публикуване на негова книга за модерното изкуство в България „*Die neue Bulgarische Kunst*“. Части от ръкописа на този труд (на пишеща машина, на български и немски език) днес се пазят в Архива на А. Протич в БАН и, макар и фрагментарни, позволяват да набележим промени по отношение на книгата му „*Петдесет години...*“. Ръкописът съдържа част, озаглавена Импресионизъм, и друга част – Експресионизъм, което ни дава основания да предположим, че в тази книга интересът на А. Протич към стиловите определения е по-голям, отколкото в предходните. Изненадващо е вниманието към експресионизма в текст, предназначен за немско издателство, след публичното наиздателно изгаряне на картини на експресионисти в Мюнхен през 1937 г. като достоен финал на изложбата „Изродено изкуство“. Дори идеята на А. Протич за експресионизма да разширява понятието, свързано исторически с определени фигури, самата употреба на думата трябва да е била проблематична. Но днес е трудно да се правят обобщения, тъй като разполагаме само с фрагменти от ръкопис, на

¹³ Архив на Андрей Протич, фонд 147к, а.е. 46, в Архив на БАН.

немски и на български език и не е ясно дали авторът би включил всичко написано в договорената книга.

* * *

Изкуствоведът Димитър Г. Димитров отбелязва в студията си „*Българското изкуство 1878–1918 в светлината на някои изследвания*“ от 1984 г.¹⁴, че в книгата *Петдесет години...* на А. Протич по-голямо значение има първата глава от първия том. Д. Г. Димитров си поставя задачата да разгърне съпоставка между три исторически разказа – на А. Протич, Н. Мавродинов и Л. Белмустаков – за модерното изкуство в България до края на Първата световна война. Съпоставителният подход има много предимства, макар че в това сравнение ще оставим настрана случая с книгата на Белмустаков, тъй като тя не е равностойна съпоставка със съчиненията на А. Протич и Н. Мавродинов. Не става ясно и какви са аргументите за ограничаване на изследването до 1918 г. – и А. Протич, и Н. Мавродинов продължават историческите си разкази – единият до началото на 1930-те, а другият до началото на 1940-те години. И, най-сетне, читателят през 1980-те навярно има очакване и за друго, актуално предложение – за исторически разказ от съвременна перспектива.

Д. Г. Димитров отбелязва „липсата на марксистически подход“ и „отстъпленията от позициите на буржоазния демократизъм“ у А. Протич, но наред с това той пише, че съчинението и особено първият том и до днес се ползват от изследователите и съдържат значителна информация (с. 7), а също и че „Протич все пак се докосва до някои важни, с по-общо значение проблеми“.

Наред с неизбежните концесии, които авторът прави към културната идеология на момента, трябва да подчертаем, че студията на Д. Г. Димитров е първият обстоен коментар на историите, макар и само за ограничен период от модерното изкуство в България¹⁵, който с конкретните си анализи има стойност и днес.

* * *

Новото българско изкуство на **Никола Мавродинов** е писана през първата половина на 1940-те години и издадена веднага след Втората световна война. Както вече споменахме, историческият разказ тук изразява, възгледи формирани преди войната. Слаб опит на автора да се впише в новата полити-

ческа обстановка са вмъкнатите изречения по адрес на царската династия и империализма и „пришитото“ заключение.

По-ранната студия на Н. Мавродинов *Българското изкуство от 1820 до 1920 година* в каталога на изложбата *Сто години български изкуство 1820–1920* от 1935 г. излиза непосредствено след двата тома на А. Протич. По това време Н. Мавродинов е на 31 години, а А. Протич – на прага на 60-те години. В края на своя текст Н. Мавродинов публикува библиография, в която включва двата тома, но пропуска по-ранната студия на А. Протич във *Водач за Народния музей* от 1923.

В книгата *Новото български изкуство* в 82 страници текст, 128 черно-бели репродукции и приложения авторът представя изкуството по българските земи от XVIII и XIX век и българската живопис от епохата на самостоятелната национална държава. Времето на модерната държава заема 52 страници и е структурирано в пет глави: Период на реализъм в българската живопис след освобождението на България; Класици и импресионисти; Период на „Родно изкуство“; Към национален декоративен стил; Най-новото поколение живописци. Структурирането е по стилове и поколения. По-ранната студия – от 1935 г., е разгърната като времеви обхват, с добавяне на още две глави. Н. Мавродинов въвежда в труда си периодизация, която се основава върху навлизането на нови поколения в художествения живот, а творчеството на различните поколения е свързано с определени жанрови и стилови предпочитания.

Получил образованието си в Белгия и специализирал във Франция¹⁶, изкуствоведът има предпочитание към френската школа и нейните европейски отгласи и към формално-стиловия анализ.

В неговия разказ, особено по отношение на последното десетилетие на XIX и първото десетилетие на XX век, прави впечатление пренебрегването на германските влияния в българското изкуство¹⁷.

Силна страна на наратива са наблюденията и анализите по отношение на формата и стила. Почти при всеки художник и група произведения Н. Мавродинов прави паралели, повече или по-малко убедителни, с известни имена и творби в европейската живопис¹⁸. Зад тези множество съпоставки е заложена

¹⁴ Димитър Г. Димитров. *Българското изкуство 1878–1918 в светлината на някои изследвания*. – В: *Из историята на българското изкуство*. Изд. на БАН. С. 1984, с. 5–47.

¹⁵ Можем да кажем, че той е и единственият до този момент. Другата публикация, посветена на изкуствоведските занимания на А. Протич – статията на Доротея Соколова *Музеоложката концепция на Андрей Протич* (в: *История на музеите и музейното дело в България*. Изд. Регионален исторически музей, Плевен, 2003), акцентира върху различен аспект от неговата дейност, свързана с Народния музей в София, както се вижда от самото заглавие.

¹⁶ Вж.: *Автобиография* на Никола Мавродинов, в която е посочена специализацията във Франция през 1936–1937 г. Личен архив на проф. Л. Мавродинова, публикувана факсимилно в: *Приносът на Тутракан в националната и европейската култура. Сборник с изследвания*. Съст. Петър Бойчев и Володя Милачков. Издава Исторически музей Тутракан 2009.

¹⁷ За Елена Карамихайлова например, без да се колебае, авторът констатира: „Тя учи в Мюнхен, но оттам не взима нищо“ (с. 58).

¹⁸ Например колоритът на Иван Мърквичка става по-светъл, след като той се запознава с френския импресионизъм и с картини на хърватския художник Целестин Медович (с. 38); картината

по-голяма цел на историческия разказ – а именно да свърже, макар и в някои случаи пресилено, модерното изкуство в България с големите европейски тенденции и по този начин да го приобщи към един по-голям и значим контекст. Тази особеност на Мавродиновата *История*, често назоваваните влияния, стават повод за атаката срещу него от страна на критиката на деня през 1948–1950 г. Така наречената дискусия, описана подробно и с цитати в студията на Д. Г. Димитров (с. 19-28), черпи енергия от идеологически и властови залози. От значение е не толкова дали и доколко Н. Мавродинов има основания във всеки отделен случай да прави съпоставки и изводи за влияния от други художествени среди, а че всичките му позовавания са (западно) европейски, на една „буржоазна“ култура, която в годините на „железната завеса“ ще стане и „вражеска“. Наред с това *Историята* на Н. Мавродинов, публикувана при новата власт, има шанс да бъде призната като успешен „опит за марксистическа история на изкуството“¹⁹ и тази възможност за придобиване на власт над *Историята* трябва да бъде осуетена.

Неотменното изискване към *Историята на изкуството* да бъде „обективна“ и написана от единствено приемливите (макар и не достатъчно ясно регламентирани) идеологически позиции, да съдържа и представя „истинните“ позовавания и „вярната“ периодизация осуетяват в продължение на десетилетия изследванията на модерното изкуство. След случая с *Новото българско изкуство* на Н. Мавродинов десетилетия наред никой изследовател със специализирано изкуствоведско образование не дръзва да предложи цялостен исторически наратив за времето преди Втората световна война, за изкуството от периода на буржоазната държава. Особено „опасни“ при подобно изследване се оказват художествените явления от десетилетията на 1920-те и 1930-те години, които през 1950-те са набедени като упадъчни и под влияние на „западния формализъм“ освен в случаите, когато могат да бъдат привлечени под „шапката“ на „борбата за социалистически реализъм“. Самият Н. Мавродинов по това време се занимава с по-малко „опасната“ в идеологическо отношение епоха на т. нар. национално Възраждане, пише и публикува книгата си *„Изкуство на българското Възраждане“* (1957).

Много по-късно, през 1977 г., излиза книгата на Ирина Михалчева *Основни идейно-художествени насоки в българската живопис 1900–1918*, която предлага един задълбочен и съвременен за началото на 1970-те разказ, с аргументирани позовавания на различни европейски тенденции: импресионизъм,

„Почивка“ от Христо Станчев е правена под далечното влияние на „Коситба“ от Бастиен Льопаж (с. 54); Иван Ненов се увлича от крайните формалистични течения в Италия, откъдето донася футуризма (с. 85), и т.н.

¹⁹ За това пише Богомил Райнов през 1950 в „Проблеми на изобразителните изкуства“, цит. в студията на Д. Г. Димитров, с. 25.

символизъм и т.н. Изборът на разглеждания в книгата период заслужава да се обсъди. От една страна, Михалчева за пръв път спрямо предходните разкази се отказва от последните десетилетия на XIX век, а с тях и от „битовата картина“, безспорно призната за положително явление в новосъздадената генеалогия на националното ни изкуство. Тя избира за начало на своето изследване историческия момент, в който изкуството в България започва да се самосъзнава като модерно, въпреки че не го заявява експлицитно. Краят на разказа за модерното изкуство в България обаче не надхвърля края на Първата световна война и не навлиза в периода на 1920-те години. Очевидно и през 1970-те години най-динамичният период на модернизмите и авангарда у нас все още крие опасности за тълкувателите. Книгата на И. Михалчева е принос в историзирането на модерното изкуство в България, но по-подробното ѝ обсъждане тук би ни задължило да се спрем и на други по-късни изкуствоведски изследвания, поради което само я споменаваме.

* * *

Както и ранните текстове, историите на модерното изкуство в България, създадени през 1920-те, 1930-те и началото на 1940-те години, не се занимават с архитектурата и изкуствата на градската среда. Това обстоятелство е донякъде странно, тъй като и А. Протич, и Н. Мавродинов са получили в специализираното си образование познания за архитектурата²⁰. Както и в предходните десетилетия, фотографията, типографията и репродукцията, както и масово въздействащите визуални образи в градското пространство, като нови условия за създаване на картината не се обсъждат в историческите наративи. В това отношение от значение са критическите статии, които се публикуват не само в издания с авангардна и модернистка насоченост, особено през годините след Първата световна война²¹.

Това обстоятелство ни дава повод да отделим внимание на съществени разлики между критическото и историческото писане за модерното изкуство, както и между фигурите на критика и на историка, в разглежданите десетилетия.

²⁰ Август Шмарзов, при когото А. Протич учи, има особени заслуги в архитектурната теория. Вж.: DICTIONARY OF ART HISTORIANS. A Biographical Dictionary of Historic Scholars, Museum Professionals and Academic Historians of Art.

²¹ Тук имам предвид статии, като: *Архитектите в услуга на живописиста и скулптурата* (сп. Пролетта, 1910) от Александър Божинов; *Плакатът* (сп. Златорог, год. II), *Шрифт* (в. Слово, 1925) и *Родна архитектура* (в. Изток, 1927) от Чавдар Мутафов; *Конкурс за марки* (в. Слово, 1927), *Надежди* (за съвременната архитектура) (в. Слово, 1936) и *Изкуството и улицата* (сп. Златорог, 1937) от Сирак Скитник, и др.

Професионално образованите първи историци на изкуството в България се заемат със създаването на национална история на изкуството от различни епохи. А. Протич публикува студии върху изкуството и архитектурата по българските земи през ранното и късното Средновековие, сред които особено известна е *Денационализация и възраждане на българското изкуство през турското робство от 1393 до 1879 г.*, публикувана през 1930 г.²² Н. Мавродинов е автор на книгите: *Старобългарската живопис*, 1943 (II издание през 1946 и още две посмъртни – през 1959 и 1966 г.) и *Изкуството на българското Възраждане*, 1957. Заниманието с изкуството на модерната епоха в България и при двамата е само част от един голям наратив за изкуството по нашите земи, мислено и представено като национално.

Пиешите художествена критика, онези, които най-активно влияят върху артистичните идеи и задават йерархии на художествената сцена, обичайно нямат проект за история. Тук ще отбележим, че и А. Протич, и още повече Н. Мавродинов публикуват статии за съвременни художествени изложби, които до голяма степен представят възгледа им от историите.²³ Критици – протагонисти на идеята за модернизъм и авангард в България, като Гео Милев и Чавдар Мутафов, през 1920-те години са изцяло в актуалността, в дискусиите за модерното изкуство и европейските авангарди, без намерението да създадат голям национален разказ. В техните статии се обсъждат модерната архитектура и изкуствата на градската среда, рекламата и образите в типографията, фотографията и киното. За нашата тема е от особен интерес защото те отсъстват в първите исторически наративи за изкуството в България през 1920-те години.

Краткият момент на контакти със среди на европейския авангард създава трудности при тълкуването. Авангардът не може да бъде политически неутрален.

И А. Протич, и Н. Мавродинов като историци на модерното време не споменават в своите разкази ролята на художествената критика и критици през 1920-те и 1930-те години. Причините трябва да са в идеологическите конюнктури – сменящи се, но все така влиятелни. С изключение на отбелязаната първа част от първия том на историята на А. Протич, историческите разкази

²² В сборника *България 1000 години*, С. 1930, с. 384-540.

²³ Тук няма да посочваме всички статии от двамата автори, но за да подкрепим направеното наблюдение, ще цитираме: Андрей Протич. *Живопис в София*. I. Художественият отдел в Народния музей. Сп. Художник, год. I, 1905–1906 (вж. бел. 4); Андрей Протич. *Нашата битова картина*. В: *Сборник в чест на Иван Шишманов*. С. 1920; Никола Мавродинов. *Сирак Скитник художникът*. Сп. Златорог, 1933, кн. 8, с. 376-380; Никола Мавродинов. *Пейзажите на Борис Денев*. Сп. Изкуство и критика, 1938, кн. 3, с. 138-143; Никола Мавродинов. *Българското изкуство в чужбина*. Сп. Изкуство и критика, 1938, кн. 5, с. 274-276, и др.

се свеждат до професионалната подготовка на художниците и анализа на техните картини. Прави впечатление, че те не се позовават нито на критиката, нито на предхождащи истории – в книгата на Н. Мавродинов има само едно позоваване на А. Протич, на с. 58 – по повод „синтетичните мазки“ в пейзажа „Чепеларе“ от Н. Петров и „влиянието на Сезан“.

Сирак Скитник, който участва в художествената критика по-дълготрайно от Гео Милев и Ч. Мутафов, също не е обсъждан като критик в историите на А. Протич и Н. Мавродинов. Нека споменем, че подобно на Гео Милев и Чавдар Мутафов той също не си поставя задачата да напише *История на модерното изкуство в България*, с която да участва в изграждането на представата за национална културна история. Сирак Скитник се вълнува от художествените практики на деня и не притежава нито нагласата, нито специализираното образование на А. Протич и Н. Мавродинов. Многократно е отбелязвано, че забележителният му талант, страст и влияние в художествените среди се изявяват и дължат на критическите му статии, въпреки че по отношение на модерното изкуство в онзи момент у нас не бихме могли да прокараме неоспорима граница между историята и критиката.

Историзиращите наративи, които Сирак Скитник създава в два случая, са ориентирани към чуждестранна читателска публика. Двете статии в ремирани чуждестранни списания – немското *Der Sturm* и английското *The Studio*, публикувани съответно през 1929 и 1938 г.²⁴, изявяват самосъзнанието на Сирак Скитник за мисията му да представи модерното българско изкуство на голямата европейска сцена.

* * *

Сред историзиращите разкази за модерното изкуство в България, ориентирани към чуждестранна читателска публика, е и една малко позната и некомендирана студия на Н. Мавродинов – *L'Arte Bulgara Contemporanea* (*Съвременното българско изкуство*), издадена като отделна брошура в Рим през 1939 г. Тя е и част от посветения на съвременна България том от поредицата *Il Mondo d'Oggi* (*Светът днес*). Н. Мавродинов започва своя разказ от втората половина на XIX век и фокусира читателското внимание върху момента след освобождението и създаването на модерна държава.

Прави впечатление въстъплението към този разказ, в което като неоспорим авторитет е цитирана някак общо „чуждестранната критика“ с нейното мнение, че съвременното българско изкуство е „наравно с най-добрите прояви на

²⁴ Sirak Skitnik. *Die neue bulgarische Malerei*. – In: *Der Sturm. Sonderheft: Junge bulgarische Kunst*. Berlin. 1929 Oktober–November, 2 und 3 Heft, s. 22-27; Sirak Skitnik. *Bulgarian Art of Today*. – In: *The Studio*. London – New York, 1938.

западното изкуство“ и че „посреща и решава проблеми на модерното изкуство със страст и талант“, притежавайки при това „специфични индивидуални характеристики“. Авторът навярно има предвид конкретни публикации, които не е счел за необходимо да цитира, но наред с това проектира и своите желания за един благоприятен „поглед отвън“ към изкуството от модерната епоха в България.

За разлика от студията *Българското изкуство от 1820 до 1920 г.*, публикувана в „Сто години българско изкуство“, тук разказът продължава във времето и включва поколението художници, което стъпва на сцената след Първата световна война, през 1920-те години. Историята продължава до момента на публикуването на текста – втората половина на 1930-те.

Н. Мавродинов посочва като особено интересен и важен за модерното българско изкуство периода 1920–1925 г., но и в този случай никъде не споменава списанието и алманаха *Везни*, не обсъжда ролята на критиката, пропуска имената на Гео Милев и Чавдар Мутафов като влиятелни фигури по това време.

Още от първите редове и до края на текста прави впечатление систематичността, с която Н. Мавродинов избягва да спомене по какъвто и да е повод Германия. Липсват влиятелни центрове, като Мюнхен и Берлин. Значението на германските художествени среди за формирането на наши художници не е посочено нито при Елена Карамихайлова (с. 5), нито при Кирил Цонев (тук са отбелязани пътуванията му в Мексико и Куба, с. 12), нито при Васил Захариев (с. 13-14) или при когото и да било. Този отказ от самото име Германия е толкова краен, че не може да бъде случаен. Н. Мавродинов добре познава творческите биографии на централните фигури в българското изкуство и не можем да отдадем тези липси и пропуски на лошата му осведоменост. Имаме множество основания да приемем, че това решение на автора, нежеланието да споменава Германия през 1939 г. е следствие от (анти-)културната политика на нацисткото правителство.

Друго обстоятелство, което прави впечатление по отношение на тази студия, издадена в Рим и предназначена за италиански читатели, са множеството имена на художници евреи. Авторът включва по достойнство творчеството на Елиезер Алшех, Давид Перец, Султана Суруджон, Анна Бехар (с. 13-14), важно му е да впише в този разказ и Жул Паскин – „един от най-големите парижки художници“, макар и да уточнява, че „той е напуснал България много млад и творчеството му напълно принадлежи на парижката школа“.

По отношение на включените в *Историята* имена трябва да отбележим, че в част 4 „Новото поколение“ Н. Мавродинов за пръв път в своите исторически разкази споменава имената на Николай Дюлгеров и Жорж Папазов: единия определя като футурист, а другия – като сюрреалист. Ж. Папазов намира място и в книгата му *Новата българска живопис* – ще припомним, че

при Н. Мавродинов като уредник е откупена негова работа за Народния музей²⁵. Н. Дюлгеров не се появява в по-късните му истории. Прави впечатление, че в предназначения за чуждестранни читатели исторически разказ Н. Мавродинов охотно включва имената на художници от България, които са вече част от модерното европейско изкуство, докато същите тези имена се явяват компромисно или отсъстват от историите, публикувани на български език за българска публика.

* * *

Наред с описаните в тази статия особености и липси в *Историите на модерното изкуство в България* от А. Протич и Н. Мавродинов, от днешна гледна точка ще обобщим, че макар и да не са съпоставими с модерната перспектива на историзиране на Ели Фор или Рихард Мутер, например, в професионално отношение те са сравними с други *Истории*, писани в различни национални културни среди, като *Историческите разкази за модерната епоха* на Джеордже Опреску за изкуството в Румъния или на Т. Спитерис и С. Лидакис за изкуството в Гърция. *Историите на модерното изкуство* от А. Протич и Н. Мавродинов имат своята безспорна стойност за културата на модерната епоха в България и, в частност, за институционализирането на Историята на изкуството у нас.*

²⁵ Откупена е картината „Носител на светлина“. Вж.: Соколова, Доротея / Димитрова, Татяна, съст., *Никола Мавродинов. Каталог на изложба*, София 1992, с. 2.

* Проучванията в библиотеката на Централния институт по история на изкуството в Мюнхен през февруари – март 2009 г. бяха от значение за настоящата статия. Едномесечният ми престой в Мюнхен бе по покана на Централния институт по история на изкуството с проект, финансиран от Централния фонд за стратегически изследвания при НБУ и програма „Мобилност“ при Министерство на културата. Изразявам благодарност на д-р Кристиан Фурмайстер и проф. Клаус Рот за професионалната подкрепа.

Работата ми в библиотеката на Свободния университет в Брюксел през 2009 г. благодарение на проф. Жан-Мишел Деуал спомогна за уточняване на сведения относно следването на Н. Мавродинов в Белгия.

Благодаря на проф. Лиляна Мавродинова за отзивчивостта и предоставените материали от семейния архив.

ТОПОСИ НА БОХЕМСКИЯ ДУХ В СОФИЯ: КАФЕНЕ „БАМБУКА“

Наталия Христова / Natalia Hristova

Locations of the Bohemian Spirit in Sofia: the Café „The Bamboo“ („Bambouka“)

An important part of the cultural heritage of the contemporary Bulgarian city is taken by the intellectual pubs and cafés.

The most numerous and important ones throughout the whole XX century were in Sofia and could be located nowadays with ease.

„The Bamboo“ café is an emblem for Sofia's cafés from the second part of the XX century. It is where the intellectual bohemia communicates and exchanges ideas, where censured from the controlling state organizations works are distributed and new ones are born.

It is the place of the free spirit and the intellectual rebellion in the difficult years of the socialism.

The building on the capital's street „Diakon Ignatii“ № 7, built between 1912–1914 on the project of architect Nicola Lazarov, where was the café „The Bamboo“ from 1956 to 1975 must be marked, so that the citizens of the contemporary city recognize the intellectual spirit kept there as an important part of themselves.

Изборът на „топоси“ вместо „място/места“ е напълно съзнателен. Той е резултат на собствените ми сравнителни асоциации, които двата идентични термина предизвикват с романската и готическата архитектура. „Топос“ възсътва визуалния и психологическия образ на романската катедрала, здраво стъпила върху земята, докато „място/места“ извиква в съзнанието ми представата за готическия храм, отправил с лекота поглед към Бога и обитаващ пространството между земята и небето. „Топос“ звучи мажорно-призивно, мобилизиращо към отбелязване на сравнително лесни за локализация терени, върху които или са съществували, или днес още съществуват сгради – знаци на интелектуално-бохемския дух на столичния град през модерната и съвременната епохи. „Място/места“ носи усещането за приблизителност и относителност както в процеса на откриването и обозначаването им, така и на смисъла от него по отношение ценността, ползата за паметта и продължаване на традицията на духовния живот на София от съвременните българи.

Темата е пряко свързана с проблема за съдържанието, което влагаме в понятието „културно наследство“.

Това съдържание и днес, когато трябва ясно да отграничим и убедително да впишем стойностните културно-исторически паметници от българските земи в регистъра на знаковите за европейската цивилизационна идентификация паметници, продължава да бъде стеснено и ограничавано до материалното¹ културно наследство от Античността, Средновековието и Възраждането.

Създаденото през модерната и съвременната епоха, да не говорим за значите на духовността, които са част едновременно от материалното и нематериалното културно наследство, отсъства. По този начин, осъзнато или не, се самоидентифицираме като предмодерни хора, които не осмислят и не носят в себе си наследството от тези епохи.

Акцентът върху кафене „Бамбука“ е направен по няколко причини: защото то продължава традицията на интелектуалното общуване от първата половина на XX в.², защото е символ на паралелния културен живот, проти-

¹ Термините „материално“ и „нематериално“ културно наследство, макар и анахронични, са възприети от ЮНЕСКО и това прави неизбежна употребата им. Сериозният въпрос по-скоро е защо под „нематериално“ разбираме само фолклорното (традиционното) културно наследство като Бистришки баби, кукери, нестинарки.

² Още в самото начало на века се оформят първите артистични заведения.

В центъра на София, на ъгъла на булевард „Цар Освободител“ и „Раковски“ през 1907 г. е осветена кафе-сладкарницата „Цар Освободител“, превърнала се само след броени години – след Първата световна война – в емблематично място, където се събират предимно хората на изкуството и мисълта.

В началото на века се ражда и най-популярният бохемски литературен кръг – на „Българановци“. Тази група има своя кръчма – заведението „Средна гора“ срещу тогавашната „Славянска беседа“, характерна с грамадната си бяла дъска за максими и пророкувания.

Обществото на „Българановци“ се състои от Елин Пелин, Александар Балабанов, Андрей Протич, Александър Божинов. Също така Цанко Церковски, Йосиф Хербст, Христо Силянов. Те организират „Литературни утри“, благодарение на които се появяват на бял свят пародията на Елин Пелин „Отечество любезно“ и поемата му „Пижо и Пендо“.

Успоредно с кръга на „Българановци“ съществува и този на хората, издаващи „К,во да е“ с главен редактор Аресандър Едрев. Тук са и Христо Бързицов, Димитър Попстефанов, Иван Тахов, Иван Хаджимарчев и Христо Смирненски. Тази бохемска общност е толкова привлекателна, че на нея се подражава и в провинцията. Младежи от Сливен, които сътрудничат на списанието, образуват свой клуб и се веселят и забавляват с парадокси, които трудният живот по време на стопанска разруха, предизвиква. Част от общността на българановци е и поетът Никола Фурнаджиев.

Друга група, адмираеща бохемството, която се явява изразител на настроенията на софийската свободолюбива младеж и която търси хумора и сатирата в живота от края на Първата световна война е тази около сп. „Сълза и смях“, редактирано от Христо Смирненски. С него са Александър Жендов, Христо Бързицов и Васил Павурджиев. Поради крехката си възраст те живеят и работят твърде аватюристично – опитват да издават списание без налични средства за това. Коеето съвсем не им пречи да критикуват и се забавляват, да привличат с ентузиазма си будни млади хора от столицата.

В края на 20-те – началото на 30-те години се сформира и бохемският кръг „Дивите петли“, който провежда сбирките си първоначално в Пазарджишката кооперация на ул. „Граф Игнатиев“ 21, а по-късно се премества на № 46 на същата улица. Ежедневно там се събират Илия

чащ в годините на социализма, защото има многобройни мемоарни разкази с индивидуални, до голяма степен съвпадащи или допълващи се сведения за духа на кафенето.

* * *

Когато проследяваме процеса на модернизация на градската култура, обикновено се вглеждаме в представителната културна среда, която възстановяваме по официалните документи, съхранявани в отделните държавни и частни архиви. Ако обаче поискаме да се потопим в променящата се атмосфера на града, да се докоснем до онази истинска модерност, която ежедневно се усеща по улиците му и по време на която се проявяват и бунтарството, и приятелството, обменят се идеи и се раждат идеи, тогава посягаме към мемоарната литература и към конкретния културен продукт. А когато става дума за втората половина на XX в., търсим информация и в архива на МВР. Защото добре известно е, че този неформален живот смуцава властта, прави я подозрителна към хората, особено към просветената част на обществото – интелигенцията – част, която със своя артистизъм, жажда за свобода и стремеж към адекватност в развитието си с европейските цивилизационни процеси е склонна към неконтролирани действия и корективно творчество, което я прави най-наблюдаваната група.³

Бешков, Кирил Шиваров, Марко Марков, Стоян Бъчваров. Мотото на групата „Към тържество чрез изкуството“ е написано по арабски – отясно наляво. Тя няма свое периодично издание, а се задоволява с един брой на вестник годишно. Вицове, каламбури, смях – всичко в сферата на социалната критичност представя духът на „Дивите петли“. Той е толкова завладяващ, че привлича и широк кръг от хора. Не случайно през 1946 г. Трифон Кунев в своята постоянна сатирична рубрика „Ситни-дребни... като камилчета“ списвана на първа страница на в. „Народно земеделско знаме“ (орган на БЗНС (НП)) публикува серия от материали под заглавие „Разговори в „Дивите петли“, изпъстрени с народни философски прозрения, разкриващи и осмиващи недъзите на „народнодемократичното“ управление.

Такава е артистична София преди преврата от 19 май 1934 г., който слага траен негативен отпечатък върху съществуващата до него специфична българска демокрация. Съвсем рядко литературната бохема прави опити да се изолира от конфликтите на времето. В повечето случаи тя е обществено активна, критична и осмиваща явления и нрави от тогавашния политически и културен живот. „Жени и вино, вино и жени“ – това житейско мото, произнесено в българската културна среда за пръв път от поета Кирил Христов, е до голяма степен и мотото на бохемските следосвобожденски общества. Заедно с него обаче са и самочувствието за принадлежност към европейската културна мода, и социалната чувствителност, и творческата активност на съставляващите ги интелектуалци – всичко, което е характерно за западния модерен културен елит. – Тахов, Г. *Литературна София. Страници из романтиката на младата столица*. Издателство на Отечествени фронт. С., 1983; Константинов, К. *Път през годините*. Български писател. С., 1984; Тенев, Д. *Тристахилдна София и аз между двете войни*. Издателска къща „Ласка“, С., 1992; Кръстев, К. *Спомени за културния живот между двете световни войни*. Български писател. С., 1988.

³ Преди три години, когато възнамерявах да работя по тази тема, депозирах молба до Архива на МВР за работа с документи, съдържащи информация за настроенията в творческите среди. Получих отказ. Това е причината в статията да отсъства позицията на властта.

Първите няколко години след промяната на 9 септември 1944 г. е установено специфично политическо управление, наречено „народна демокрация“. На власт е коалицията „Отечествен фронт“, след есента на 1945 г. съществуват и опозиционни партии. Част от интелектуалците са притеснени, други – еуфорично вярващи в настоящето и бъдещето. Въздухът е наситен предимно с политика, но и с култура, идваща както от Изтока (Съветския съюз), така и от Запада (европейски и северноамерикански). Не малка част от българските интелегенти се надяват, че ще продължат да работят и да дават своя принос към европейската модерност. И тогава не спира бохемският ритъм на града, макар движен по-скоро от инерцията, отколкото от културни идеи и вдъхновения. Такова е впечатлението на председателя на Камарата на народната култура Александър Обретенов, който в края на 40-те години не без известна тъга споделя: „Аз ще си позволя да кажа един парадокс. Представям си някоя вечер да отидем в клуба и да съобщим, че изграждането на основите на социализма се отлага за десет години по-късно. Ще кажат: „Бре, така ли? Дай една бира!“ Получава се такава картина – животът си върви, вие си правете социализъм, пък ние ще ви отразяваме...“⁴ Това резигниращо поведение е разчетено като опасно от властта и тя скоро затваря Клубовете на културните дейци, които обезстойностяващо нарича „кръчмите на Сашо Обретенов“.

Следва времето на ускорената сталинизация. Усещането за страх и насилие е преобладаващо сред голяма част от обществото. Интелигенцията, в голямата си част, е притихнала. Силовото налагане на единствен художествен метод, наречен социалистически реализъм, смуцава българските творци, свикнали до този момент свободно да следват модерните естетически течения. Бохемският дух е приглушен, но едва ли окончателно загубен. Той, както става ясно след известната либерализация от средата на 50-те години, само чака сигнал – в случая политически, – за да се събуди отново.

Безспорен символ на това събуждане е откритото на 24 май 1956 г. заведение „Бамбука“, наречено в началото „Народен театър“, тъй като се намира на един от ъглите на площада на театъра.⁵ „Барът беше украсен с пръти от бамбук и точно те дадохме името, с което име – смята Атанас Славов – ще остане в историята на българската литература за добро или лошо. Кафене „Народен театър“ вече беше имало на същото място преди войната и то беше елегантно, изискано, културно заведение за времето си, докато „Бамбука“ от самото начало си беше задушна литературна джунгла, зашумена от дивите издънки

⁴ ЦДА, ф. 358-Б, оп. 1, а. е. 8, л. 13.

⁵ Атанас Славов. *С точността на прилепи*. Издателска къща „Български писател“. С., 1992, с. 166.

Сградата на барон Гендович, в чийто партерен етаж се е помещавало кафене „Бамбука“. Пощенска картичка от средата на XX в.

на нови радикални идеи и дивите кръсци на споровете, така че новото име по му подходеше.⁶

Сградата на днешната улица „Дякон Игнатий“ 7 (построена през 1912–1914 г.) е сполучливо избрана. Тя е бивша собственост на барон Гендович и е проектирана от арх. Никола Лазаров. Неговото творчество е припознато и идентифицирано от някои изследователи като „най-доброто от европейския историзиращ барок“.⁷ Този български интелегент, принадлежащ към Парижката архитектурна школа, е проектирал и участвал в реализацията на десетки обществени и частни домове в столицата и градовете Варна, Русе, Пловдив, Габрово. През 1904 г. създава проект за площада и пространството около строящия се катедрален храм „Св. Ал. Невски“, където разполага най-значимите обществени сгради.⁸

„Бамбука“ – пише Л. Левчев – даде знак кафенетата да се завърнат в нашия културен живот и да изместят кварталните клубове. Това не бяха старите заведения... бар „Опера“, „Млечният бар“, кафене „Бразилия“ (с големия зелен папагал), „Варшава“ (или Кошницата), „Славянка“ (Свалянка или Телевизора), „Шапките“... Те възникваха, изживяваха своя шумен апогей, остаряваха и изчезваха от хоризонта като най-хубавите ни надежди. Самият дух на времето, който ги създаде, неусетно се загуби...

А нашият „Бамбук“ искаше да бъде нов. Предизвикателно нов. Скандално нов. Той предлагаше нови коктейли, нови срещи, нови разговори за нови идеи, нови приятелства и ново самочувствие...⁹

Всъщност „Бамбука“ става основно място за срещи на интелектуалната бохема съвсем случайно – по силата на обстоятелството, че на 24 май в цен-

търа на София манифестират предимно културните дейци, които след парада търсят място да се почерпят. Току-що откритото заведение е твърде удобно за това. В този ден (на 1956 г.) на една от масите на тротоара седят поетът Георги Джагаров, актьорът Стефан Гецов и членът на ЦК и отговарящ за изкуството и културата Митко Григоров. След ракия време важната особа си тръгва, а Джагаров и Гецов влизат в „Бамбука“ с възгласа: „Зелената светлина е дадена! Няма никакво съмнение вече!“¹⁰ Това е началото. На пародийното му откриване лентата прерязва поетът и сценаристът Христо Ганев.¹¹

Следват години след години – през пролетта на масите навън, от есента – вътре, в задименото топло помещение. Посетителите са постоянни, но това далеч не са само бохемстващите писатели, художници, актьори. „Ваканциите бяха свършили – пише Ат. Славов, – вече никой не липсваше: курвите се бяха върнали от морето и пак бяхме заедно всичките – голямото добро семейство на кафенето, което се шегуваше, спореше, караше се, черпеше се (всеки всеки), докато момичетата търпеливо чакаха някоя уморена душа между нас да си поръча евтина любов за вкъщи.“ Артистичният дух е толкова завладяващ, че понякога тези леки момичета се изкушават да заприличат поне отчасти на пишещите млади мъже, с които всекидневно общуват и носят папки със стихотворения със себе си. Кое е естествено предизвиква добронамерен смях.¹²

Там почти по всяко време могат да бъдат видени Цветан Стоянов, Васил Попов, Владимир Свинтила, Константин Павлов, Любомир Левчев, Стефан Цанев, Джери (Георги) Марков, Цветан Марангозов, Иван Динков, скулптора Сашо Дяков, Генко Генков (Лудия), от когото за бутилка коняк Л. Левчев си купува картини, които художникът държи на склад в тоалетната,¹³ Атанас Славов. Тук – когато е в София – може да бъде срещнат и бургаският поет Христо Фотев. В „Бамбука“ обичат да седат и Лальо Димитров (Ламар) и нашумелият със своите „Нашенци“ майстор на късия хумористичен разказ и художник Чудомир.¹⁴ В началото на 70-те години нерядко срещи в кафенето си определят Иван Богданов, Борис Делчев, Светлозар Игов, Михаил Неделчев, Драгомир Петров...¹⁵

„Много още заведения е имало – споделя Ат. Славов, – където се събираха писатели и артисти: „Савоя“, „Клуба на журналистите“, „България“, „Унгарския ресторант“, „Биад“, кръчмата „Производство“, „Видинска среща“. И кол-

¹⁰ Ат. Славов. Цит. съч., с. 167.

¹¹ Владимир Гаджев, *Убежище на софийската бохема*, сп. Лик, бр. 10, 2009, цит. от <http://www.bta.bg/site/lik/2009/10/03article.htm> (проверен на 05.05.2010 г.)

¹² Пак там, с. 169.

¹³ Л. Левчев. Цит. съч., с. 76.

¹⁴ Кирил Гоцев. *Разговори с Христо Фотев*. Агенция „Меридиани“. С., 1998, с. 35.

¹⁵ Борис Делчев. *Дневник*. Народна култура. С., 1995, 204–206.

⁶ Пак там.

⁷ Юлия Минева-Милчева. *Никола Лазаров – кавалерът на forma urbis* – Ек, бр. 1, 2003 г., с. 3.

⁸ За проекта и цялостното творчество на арх. Никола Лазаров вж. Юлия Минева-Милчева, 3–8.

⁹ Любомир Левчев. *Ти си следващият*. Книгоиздателска къща „Труд“. С., 1998, с. 74.

Ресторант „Крим“ („Руският клуб“) днес.

ко още? Но нищо не можеше да се сравнява с „Бамбука“ по интензивност на бохемщината му, продуктивността на идеите му, глупащината и жизнеността му.¹⁶

Важно място сред многобройните заведения, които епизодично или по-постоянно се посещават от популярни български интелегенти, заема „Руският клуб“ (ресторант „Крим“) на ул. „Славянска“ 17 (построен през 1910 г.)

в София – двуетажна къща с градинка, собственост някога на министъра на финансите Тодор Тодоров. Този клуб е посещаван в началото на века от редица знатни особи, в него не рядко е идвал и Иван Вазов, придружаван от жена, както отбелязва Божидар Божилов, за която не е женен. Тук по-късно обядват или вечерят Людмил Стоянов с приятелката си Мария Грубешлиева, Тодор Павлов със съпругата си, Тодор Генов, Орлин Василев, Петър Динеков. Често „Руският клуб“ се посещава от Димитър Димов, Емилиян Станев с Димитър Талев, Йордан Матев, Николай Тодоров – Вородот, Павел Вежинов, художникът Кирил Цонев с младата си приятелка, Саша Попов. Популярното име „Руски клуб“ се дължи на факта, че известно време в него се хранят дипломати от съветското посолство.

Както през часовете, прекарвани в този изискан ресторант, така и в „Журналистите“ или при продълженията на разговори и веселие, които стават в бар „Астория“ тези знакови личности разговарят за европейското и световно изкуство, обсъждат текущия културен живот, договарят се за съвместна работа. „Руският клуб – отбелязва Божидар Божилов – се беше преплел неразривно с творбите на писателите, художниците и музикантите, за които той беше няколко десетилетия нещо като английски клуб в Лондон.“¹⁷

Въпреки бохемската атмосфера, въпреки своеобразната интимност на отношенията не само между посетителите, а и между тях и персонала (не слу-

чайно на погребенията на актьора Павел Матев и на художника Кирил Цонев присъстват и директорите, и гардобьерката, и келнерите на клуба)¹⁸, ресторант „Крим“ – Руският клуб повече наподобява представителността на кафе-сладкарница „Цар Освободител“, отколкото други знакови заведения на различните интелектуални кръгове от началото на века.

Затова пък „Бамбука“ едновременно носи духа на бохемските общности от първата половина на XX в., носи и атмосферата на съвременните европейски интелектуални заведения и има свой специфичен облик, отговарящ на твърде различната българска политическа и културна среда от края на 50-те – началото на 70-те години.

Желанието да се волнодумства върви успоредно не само с пиянството и флирта, а и с неистовия стремеж към творческо осъществяване. Оттук тръгва импулсът за издаване на първите стихосбирки на Стефан Цанев, Любомир Левчев, Константин Павлов, Христо Фотев.¹⁹ Тук периодично се разпространяват произведения, които цензурата не допуска за публикуване, тук възниква идеята за бунтарските поетични четения на Ст. Цанев, К. Павлов, Л. Левчев, придружавани и представяни от критика Цветан Стоянов.²⁰ Тук, след много джин-фисове и философски разговори, се раждат някои от най-добрите им произведения. Един пример: „Още се събирахме в „Бамбука“ и говорехме за бъдещето... Беше на дъното на нощта, когато най-сетне портиерът ни покани да си вървим. Взехме да се пръскаме един по един.

– Тъмното ме прави подозрителен – Коста (Павлов, б. м.) стоеше на тротоара, загледан в гърбовете на полюшващите се фигури през площада. – Приятел ли е, враг ли е – как ще го познаеш! Разминаваме се като прилепи.

Беше много пиян.

Не знаех – споделя Ат. Славов, – че това, което ми казва в момента, щеше да се превърне в едно от най-хубавите му стихотворения: „Капричио за Гоя“.²¹

Всъщност става дума за „Второ капричио за Гоя“:

„Омръзна ми да бъда нощна смяна.

От тъмнината станах суеверен.

Приятел ли е,

Враг ли е,

Еднакво го отбягвам.

С точността на прилепи се разминаваме...“²²

¹⁸ Пак там.

¹⁹ К. Гоцев. Цит. съч., 35-39; Л. Левчев. Цит. съч., с. 76.

²⁰ Ат. Славов. Цит. съч., 183-188.

²¹ Пак там, с. 202.

²² Константин Павлов. *Елегичен оптимизъм*. Издателство Факел. С., 1993, с. 39.

¹⁶ Ат. Славов. Цит. съч., с. 170.

¹⁷ Божидар Божилов. *Весели разкази за писатели*. Български писател. С., 1996, 43-60.

Пълно с живот, подобен на този, който се усеща в останалия цивилизован свят и плътно с преживявания, е кафене „Бамбука“ през 60-те години. Десетилетие на политическа либерализация, прекъсвана с осезаема стагнация, десетилетие на неистова виталност и творческо вдъхновение, десетилетие на бунтарски възгласи и естетически експерименти, десетилетие на бурни промени в облика на модерния град, десетилетие, през което столицата бързо се разраства и блика от енергия за публична реализация и индивидуално себеосъществяване. Движение е ключовата дума. Движение на частни автомобили, на трамваи, тролей и автобуси. Движение на чувства – радости и разочарования. Движение на идеи и вдъхновения. Въздухът е наситен с емоции, вярата и надеждата в идването на по-добрия живот вървят успоредно със скептицизма и неверието. 1968 година ще роди обединителната, помирителната и обнадеждаващата формула за „социализъм с човешко лице“. Погазването на пражката пролет от танкове и войски на Варшавския договор е мрачният край на това светло десетилетие.

Началото на 70-те години помирява донякъде Изтока и Запада, консуматорското общество нанася смут и покварява в не малка степен бохемстващия интелегент.

„Бамбука“ все още го има, но постоянните му посетители са навлезли в своята зрелост, изживяли са смъртта на някои близки приятели (Цветан Стоянов) и кризата на цензорските забрани, трансформирала бохемската виталност в екзистенциален размисъл за живота и неговия смисъл (Коста Павлов). „Съзнавах – казва Ат. Славов, – че родителите ни бяха водили политическа борба, за да запазят независимостта на нацията ни, и бяха я загубили. Съзнавах, че ние бяхме водили идеологическа борба, за да запазим националното си културно съзнание, и също я бяхме загубили. И дълбоко в себе си, може би несъзнателно и неясно, имах чувството, че трябва да се съхраним... Трябваше да го направим! Чувствахме го с цялото си същество! Поетът Пеню Пенев се беше самоубил след три неуспешни опита със седативи. След два неуспешни опита критикът Минко Николов сложи край на живота си, като си сръза вените във вана гореща вода. Графикът Димо Попов си простреля черепа с карабината на баща си. Поетът Фотев едва се спаси от наркоманията си. Това е нашето поколение! А по-възрастните? Поетът Александър Геров мина през лудницата. Поетът и драматург Пейчев бе свършен от алкохолизъм! Това трябваше да се пресече! Трябваше да оцелеем!“²³

„Компрометираното заведение“, както в средата на 70-те години Тодор Живков ще нарече „Бамбука“²⁴, има своите посетители, но това се дължи повече на старата му слава, отколкото на новия му дух. Десетките донесения на

тайни сътрудници ще провокират властта да се справи по категоричен начин с него – през 1975 г. заведението е затворено и скоро превърнато в стол на Министерството на отбраната.

За този край на „Бамбука“ и за плахите опити за връщането му към живот разказва Л. Левчев: „В началото на 70-те години се състоя някакво широко обсъждане на генплана с архитекти, културни дейци и отговорни другари. Присъстваше и генсекът Тодор Живков. По едно време Георги Караманев се наведе към мен и ми пошушна:

– Кажи нещо за „Бамбука“.

И аз запитах защо е бил затворен и не е ли време пак да се отвори този „якобински „клуб на априлското разведряване“.

Тодор Живков ме погледна подозрително:

– А бе, Левчев, „Бамбука“ не беше ли компрометирано заведение?...

– И ние бяхме компрометирани тогава.

Аудиторията се изхили. И толкоз.

После запитах Караманев:

– Какво значеше това „компрометирано заведение“?

– Това значи, че са вървели големи доноси.

По-късно, при друга среща, вече като първи заместник-министър на културата пак поставих неудобния въпрос за „Бамбука“:

– Как може на това място, толкова свидно на интелектуалците, да се направи диетичен стол на Министерството на народната отбрана?

Този път Тодор Живков се разсмя:

– Добре, бе. Вземете си го. Нямам нищо против! Ако не ви е страх от Славчо Трънски. Той сега е в Куба. Използвайте отсъствието му и си го вземете...“²⁵ Че т. нар. през 60-те либерална интелигенция е страдала за, а после носталгирала по времето на „Бамбука“, е безспорно, както е безспорно и че към средата на 70-те години властта е успяла да се справи по свой демагогски хитроумен начин с част от нея и да превърне бунтарската бохемска атмосфера само в спомен от еуфоричната младост. Показателен в тази посока е разказът на Тодор Живков, припомнен от Ст. Цанев, за това как „спасил“ Стефан Гецов и Георги Джагаров:

„– Че те бяха най-големите дисиденти, бе! Пият по цял ден и говорят против властта. Тъй ли, викам, я идете в „Бамбука“ и ми ги доведете. Качвам ги на чайката, вода ги по резиденцийки, по манастири, на лов, насам-натам, ядем, прием... вий, викам, сте най-талантливите бе, какво се мешате в она „Бамбук“ с она бездарна паплач! И от дисиденти станаха по-големи партийци от мене бе, ха-ха-ха!“²⁶

²³ Ат. Славов. Цит. съч., с. 228.

²⁴ Л. Левчев. Цит. съч., с. 76.

²⁵ Пак там, с. 75.

²⁶ Стефан Цанев. *Сънят на сенките. Книга за мъртвите*. Издателство „Жанет 45“. Пл. 2003, с. 128.

Но бохемският, европейски по своята същност, дух на не малко творци се съхранява. Те продължават да посещават квартални кръчми или емблематични бунтарски заведения като „Клуба на журналистите“, където често могат да се чуят хапливите слова на Христо Ганев, превърнал се в емблема на почтеността и непримиримостта. Градът живее с обичайния си ритъм, вълнодумството не стихва и все по-често се разнася мълвата за спрени книги, постановки, за репресиранни личности. Тези неща ще оказват разкрепостяващо будните хора въздействие, но няма да променят снизходителността и безразличието, с които ще бъдат гледани интелектуалците в ежедневието. В това отношение българската среда е все още изоставаща в сравнение с европейския Запад, който изпитва особен пиетет към знакови културни личности. Интересна илюстрация на това е случката, разказана от Стефан Цанев: „Преди много години бяхме седнали с Александър Геров в една кръчма. По едно време дойде келнерът и ни каза, че трябва да опразним заведението, защото щяла да дойде важна личност.

Геров се наежи:

– Важна личност, ли? А ти знаеш ли кой съм аз?

И добави гордо:

– Аз съм поетът Александър Геров!

Келнерът направо го напсува:

– А бе тук идва самият министър на търговията, той ще ми говори за някакъв поет... Я изчезвай!

Геров още по-гордо извика:

– Че какво като е министър? Ти знаеш ли кой е бил министър на търговията по времето на Димчо Дебелянов?

Не знаеше човекът, но ни изгони. През прозореца видяхме как сменяха нашата мръсна покривка със снежнобяла – за министъра. Кой беше тогава министър на търговията, ей, Богу, не си спомням. А името на Александър Геров... Ясно, нали?“

Тъжен и явно достоверен разказ. Бихме казали, типичен за социалистическите нрави. Това е искал да сподели и Ст. Цанев, но, скептицизмът му от годините на прехода го е накарал да продължи: „Ясно, но какво от това? Мислите, че ако поетът влезе сега в същата кръчма, ще изгонят оттам пиещите министри, а на него ще застелят снежнобяла покривка?

Красиво звучи, но няма да стане. Открай време нормалните хора считат изкуството за празно, безполезно, излишна работа, с която се занимават тарикати или нехранимайковци...“²⁷

Как изглежда днес, в началото на XXI в., интелектуалната бохема е трудно да се каже. Вече ги няма клубните заведения. Няма го, или поне не се забелязва, бунтарският дух на творците. София обаче живее интензивно и провокативно, артистизмът и културата могат да се усетят и видят в нови пространства, превърнати в органична част от живия град.

Липсва обаче чувството за принадлежност, приемственост и продължение на пътя. Отсъстват знаците на духовното културно наследство от миналия век. Те, разбира се, не винаги могат да бъдат докоснати с ръка, но могат да бъдат отбелязани – с по една плоча, поставена на местата, които локализираха и които са съхранени в писаните мемоари и в живата памет. За да има възможност да бъдат видени и прочетени от жителите на съвременния град, което ще им помогне да се припознаят като част, при това стойностна, от тях самите.

²⁷ Ст. Цанев. *Убийците са между нас. Есета и притчи*. Библиотека 48. С., 1996, с. 36.

„СЛАВЯНСКА БЕСЕДА“ – ПЪРВИЯТ КИНОСАЛОН В СОФИЯ

Петър Кърджилев / Petar Kardjilov

„Slavianska Beseda“: The First Cinema Theater in Sofia

Shortly after its foundation in 1880 the „Slavyanska Bessedá“ society turns into a cultural-educational centre laying down during many decades the intellectual style of the Bulgarian capital. In its hall (the most spacious and representative, but also the most intellectual in Sofia) were given many concert, opera, operetta and ballet performances. Its stage marks the start of the National's theatre company. The society deserves well of the process of infiltration of the seventh art in Bulgaria, which is very weakly studied by the cinema historians in our country. In the beginning of the 20th century its hall regularly shelters many wandering cinematographers as the Englishman Charles Rider Noble, the French pair Delaune and Benita, the Austro-Hungarian Geza Engelmann, the Italian Armando Ambrosi, the Russian Victor Ivanovich... Their performances presenting „living pictures“ makes the new technical invention popular, alludes to the potential artistic possibilities of the cinema, provokes the attention of the society and the press. The importance of „Slavyanska Bessedá“ for the development of the Bulgarian film diffusion is especially determined by the fact, prosaic at first sight, that the society makes possible the appearances of some Bulgarian admirers of the Tenth Muse, who (despite the absence of a considerable trace leaved by them in the history of our cinema) are on the list of its pioneers – the photographers Alexander Karagyulev and M. Kamermann, the painter and inventor lieutenant Georgi Zografski... Due to their performances the „Slavyanska Bessedá“ hall turns into the first permanent cinema theatre in Bulgaria.

Дружество „Славянска беседа“ е основано през 1880 г. с цел „да развива славянската взаимност помежду членовете си и да възбужда и подобрява дружествения живот в обществото“ (според чл. 1 на устава му). Към края на XIX в. в организацията членуват 420 души – както чужденци от славянски произход, така и българи. Почетни членове са граф Игнатиев, Хенрих Сенкевич, Йосиф Щросмайер, екзарх Йосиф, Иван Вазов, Христо Г. Данов...

С течение на времето „Славянска беседа“ се превръща в културно-просветно средище, което определя духовния облик на младата българска сто-

лица. Новопостроената през 1891 на ул. „Г.С. Раковски“ масивна сграда разполага с два салона – малък и голям, библиотека, читалня, бюфет, лятна градина, дори кегелбан... Сцената на големия салон (с над 200 седящи места) дълги години е обиталище на Народната драматична труппа „Сълза и смях“ (преименувана на Народен театър в 1904), с чието ръководство настоятелството на дружеството има сключен договор и уговорен наем още през 1897. Този принос на „Славянска беседа“ към развитието на българския театър е добре известен и нееднократно подчертаван. Оказва се, че дружеството има своите заслуги и в слабо проучения засега от киноисториците ни процес на проникване на седмото изкуство у нас.

Първите свидетелства за проведени в салона на „Славянска беседа“ прожекции с кинематограф дължим на патриарха на българското кино Васил Гендов, който в своите мемоари споменава, че „от края на септември 1897“ до „началото на 1898“ там са били организирани представления от „двама французи-оператори от фирмата „Братя Люмиер“ в Париж“. Нещо повече – тъй като разполагали с апарат „модел „Реформ“, „един от първите модели на Люмиер“, който можел да служи за „снимачен и прожекционен едновременно“, чужденците „заснимали разни обекти от околностите на София, които са ги изпращали в Париж на фирмата „Люмиер“¹. „Вторият случай е в София през 1899 г.“ – уверява отново Васил Гендов, когато „двама братя французи“ вземат под наем салона на „Славянска беседа“. „Първоначално те са инсталирали киното с мотор и малко по-късно са използвали електрическата енергия с трансформатор. Тук представленията се давали само вечерно време, предимно изгледи и комедии от „Пате-фрер“, но е бил много слабо посещаван, въпреки че е давано само едно вечерно представление.“² Съзателят на първия български игрален филм си спомня също, че през 1903 „като ученик в трети прогимназиален клас“ бил „заведен под строй с учениците в салона на „Славянска беседа“, където срещу 10 стотинки видях за първи път кинопредставление. Програмата заключаваше някакви късометражни филми, от които единият ловитба на китове в северните морета, един изглед от планинска местност с много крави и овце и една комедия, на която съдържанието не помня.“³

До построяването на Военния клуб в първите години на XX в. салонът на „Славянска беседа“ (или само „Беседата“) е най-обширният, най-представителният, а и най-интелектуалният в София. Освен за нуждите на дружествените членове залата бива ползвана още от външни лица и институции – за

¹ Гендов, Васил. *Трънливият път на българския филм* (ръкопис). Портфейл БНФ, 1949, с. 17.

² Пак там, с. 9.

³ Пак там, с. 10.

сказки, беседи, концерти, вечеринки, събрания, заседания (включително на отделни министерства), конгреси (включително партийни), банкети, сватби, събори... Не случайно наемът от салона и членският внос са двете пера, носещи най-много приходи – около 15 000 лв. годишно всяко. Затова и едно от основните занимания на ръководството на дружеството, наричано настоятелство, е било тъкмо това – да обсъжда молбите за ползване на салона и да разрешава неговото отдаване (под наем) или отстъпване (безплатно). За щастие, протоколите от многобройните и редовни заседания на настоятелството са опазени до наши дни в хранилищата на Държавен архив София. Тъкмо там открих дебелите протоколни книги, съхранили върху страниците си историята на „Беседата“.

За огромно мое разочарование твърденията на Васил Гендов, отнасящи се за кинопрожекции от края на XIX в., не бяха потвърдени. Затова пък попаднах на няколко не по-малко интересни и предизвикателни свидетелства, свързани с едни от най-ранните появи на седмото изкуство у нас.

„Кинематограмите“ на Нобъл

За първи път словосъчетанието „кинематографически представления“ се споменава в протоколите на „Славянска беседа“ в началото на 1904 във връзка с отстъпването на салона на „г. Чарлс Райдер Нобл“ за 1 март. „Случаят Нобъл“ е известен и подробно описан. През октомври и ноември 1903 англичанинът осъществява първите киноснимки по нашите земи, а на следващата година показва своите „кинематограми“ не само в София, но и в страната. Родният печат му посвещава повече от 30 материала, но въпреки това редовите в протоколните книги на „Беседата“ са първите официални документи на български език, споменаващи неговото име!

Най-ранният от тях е с дата 11.II.1904. Тогава настоятелството предоставя на Нобъл салона „за представления в дните 16 и 20 того вечерта с наем 110 л. на вечер“⁴. Дали заради исканата сума (доста висока за онова време), или поради друга причина, но прожекции на тези дати в „Славянска беседа“ най-вероятно не са се състояли (поне софийската преса не отразява такива). На 25 февруари ръководството на дружеството разрешава споменатите „кинематографически представления“ за 1 март⁵, а на 3 март отстъпва салона „за представл[ение].“ същата вечер „с наем 90 лв.“⁶ (редуцирането на сумата от 110 на 90 лв. красноречиво говори, че очевидно е имало пазарлък).

Един от отзвучите за първото представление, публикуван във в. „Ден“, го определя като „извънредно“, рекламата за него – „голяма“, салонът – „пре-

⁴ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 152г – Протокол V. Заседание – 11.II.1904, т. 1.

⁵ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 154г – Протокол VII. Заседание – 25.II.1904, т. 8.

⁶ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 155 – Протокол VIII. Заседание – 3.III.1904, т. 8.

пълнен“, приходите – „тоже, извънредни“⁷... Във връзка със сеанса от 3 март „Вечерна поща“ публикува първата изчерпателна програма за кинопрожекция в България – подробна, професионална, подредена с логика: „Из живота на македонските възстанници (Кинематографическа снимка, собственост на г-н Нобла, патентована с запазени права за репродукция и представление). Поход, бивак, в цеп, на позиции, пристрелка, хвърляние бомба, газение река, полагание клетва. Историята на едно предстъпление. II. 2 сцени из живота на английските моряци. Вземане въглища в парахода, приглед на дрехите, пълнение топови, циркомониялен марш на морските кадети, гимнастически упражнения с пушка, миноносци и торпильори, хвърляние залпови от гранати. III. Френската морска ескадра на маневри.“⁸ Чак през 1908–1909 г. в софийските вестници започват да се появяват подобни текстове, свързани с редовните всекидневни програми на кино „Модерен театър“. Така Чарлс Райдър Нобъл се оказва пионер и в тази област – на вестникарската реклама!

„Фантастическият театър“ на Делон и Бенита

Споменатите два столични всекидневника не подминават и сеансите, които изнасят през април 1905 в салона на „Славянска беседа“ французите Делон и Бенита. Към тези издания се присъединява и конкуренцията от в. „Дневник“, който пръв известява съгражданите си за предстоящото „фантастическо представление“: „Пристигнали съ в столиц[ата]. г. Делон и г-ца Бенита, които, според както се вижда от напечатаните програми, ще дадат в салона на „Славянската Беседа“ в събота и неделя, на 23 и 24 т. м., голямо представление, състоящо от разни фокуси, медиумически сеанси и други...“⁹. „Знаменитий френски фарсьор г. Делонне“¹⁰ (името се среща още като Делонé, Делоние и Delauné¹¹) и г-ца Бенита (Benita) смайват софиянци в продължение на цели четири дни (23, 24, 26 и 27 април) със своите „спирито-магнетически опити, сеанси по пневмоника и четене чужди мисли на разстояние, индийски фокуси“¹², „спиритизъм, хипнотизм и магнетизм, феноменални опити по предаване на мислите“¹³, „опити с тауматургията без апарати (изчезването на предмети пред очите на публиката), чудотворните карти, изсипването на цели кошници цветя из бяла фуниообразна книга“¹⁴... Всеобщо удивление сред публиката будят: „изчезването на един скъпоценен часовник на една от най-

⁷ Кинематографа Нобел. Ден, год. I, № 93, 4.III.1904, с. 3.

⁸ Кинематограф Чарлс Райдър Нобл. Вечерна поща, год. V, бр. 940, 4.III.1904, с. 3.

⁹ Фантастическо представление. Дневник, год. IV, № 1020, 22.IV.1905, с. 2.

¹⁰ Хроника. Г-н Делонне за жен. бл. д-во. Вечерна поща, год. VI, № 1333, 25.IV.1905, с. 3.

¹¹ Хроника. Фантастически театър с благотворителна цел. Ден, год. II, № 480, 26.IV.1905, с. 3.

¹² Хроника. Г-н Делонне за жен. бл. д-во. Вечерна поща, год. VI, № 1333, 25.IV.1905, с. 3.

¹³ Хроника. Фантастически театър. Ден, год. II, № 476, 22.IV.1905, с. 3.

¹⁴ Представленията на г. Делонне. Дневник, год. IV, № 1022, 25.IV.1905, с. 2.

видните столични дами и намирането му в три запечатани дървени кутии“, „изчезването на самия артист из един запечатан сандък и намиране после в него г-ца Бенита“, „отгадаването на имена, предмети цифри и пр. от г-ца Бенита“ и „повторението на 40 думи от г. Делоне“¹⁵. Програмата дори бива допълнена „в движение“ със „съвършено нови номера, между които фигурират ред опити из областта на сомнамбулизма, висение на въздуха, възнесение на плътното тяло и пр. и пр.“¹⁶.

Най-интересното във „фантастическия театър“ на „европейските артисти“ Делон и Бенита обаче са онези „картини с кинематограф“¹⁷ или „кинематографически сцени“¹⁸, показани от тях с помощта на „американски биоскоп“¹⁹. Интересно, любопитно, но не и изненадващо – често срещана практика по това време е прожекциите на филми да съпровождат музикални, театрални, циркови или магически спектакли, да са само част от големите вариететни програми. Истинският сюрприз изскача от протокола на XII заседание, проведено на 20 април, в който бива записано: „Отстъпва се салона: 1) на г. Камерман за представления (кинематографически) на 23, 24, 26 и 27 того вечерта с наем 500. л. за всички представления“²⁰.

На споменатите четири дати Делон и Бенита дават своите представления върху сцената на „Славянска беседа“ – за това категорично свидетелстват цитираните вече съобщения, публикувани в трите софийски вестника. Ала имената на чужденците не фигурират в протоколите на дружеството. Затова пък там присъства фамилията на някой си Камерман, комуто настоятелството отдава под наем салона по същото време, но за „представления (кинематографически)“. Загадката се задълбочава от информацията в следващия протокол, отразил заседанието от 25.IV.1905. Според нея отстъпената вече на Камерман дата 27-и се предоставя (срещу 100 лв.) на Женското македонско благотворително дружество – също за вечерта, също за представление²¹. „Дневник“ отново потвърждава истинността на ситуацията, изглеждаща доста обърквана, известявайки своите читатели: „В сряда на 27-й т. в салона на Славянска Беседа, г-н Delauné и г-ца Benita ще дадат последното си представление в полза на Македонското Женско Благотворително Дружество. Умоляват се госпожи членките на Дружеството и Софийските гражданки и граждани да почетат представлението с присъствието си. Билетите се продават в кафене Панахов,

¹⁵ Пак там

¹⁶ Хроника. Г-н Делоние за Ж. Бл. Д-во. Вечерна поща, год. VI, № 1334, 26.IV.1905, с. 3.

¹⁷ Фантастическо представление. Дневник, год. IV, № 1020, 22.IV.1905, с. 2.

¹⁸ Хроника. Г-н Делоние за жен. бл. д-во. Вечерна поща, год. VI, № 1333, 25.IV.1905, с. 3.

¹⁹ Хроника. Фантастически театър. Ден, год. II, № 476, 22.IV.1905, с. 3.

²⁰ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 188г – Протокол XII. Заседание – 20.IV.1905, т. 2.

²¹ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 189 – Протокол XIII. Заседание – 25.IV.1905, т. 7.

в магазина на Камерман срещу магазина на Кр. Пеев, търговска улица, в 8 часа сряда в Славянската Беседа. Начало в 9 часа“²².

Така в една обща верига биват навързани отново имената на Делон, Бенита, Камерман и Македонското женско благотворително дружество. Ролята на последното е ясна – милосърдните му членки очевидно са поели наема от 100 лв. върху крехките си плещи. Не жалете обаче добродетелната организация – на 30 април в. „Ден“ известява, че тя „ни моли да изкажем благодарност към г-жица Бенита и г-на Делонé за даденото в полза на дружеството представление, също и на публиката, която почела представлението. Приходът бил 774 лв.“²³.

Не е ясна обаче ролята на Камерман, който при променената ситуация едва ли е платил предварително исканите 500 лв. (по 125 лв. на вечер – месечната заплата на деловодителя на „Славянска беседа“!). Не е ясно дори кой е Камерман? Според познаващите миналото на фотографията у нас А. Kamermann е утвърден русенски фотограф от края на XIX и първото десетилетие на XX в., чието ателие се наричало „*Photographie parisienne*“²⁴ и било разположено в центъра на крайдунавското селище – „в сградата на Давид Канети до хотел „Тетевен“²⁵. Според русенските историци М. Камерман се появил в техния град „около 1894 г.“²⁶, владее е изкусно своя странен знаят и затова бил отличен със златен медал на Брюкселското изложение през 1896²⁷. Издавал е „кореспондентни карти“ („отворени писма“), репродукции, албуми... Тъкмо в левия ъгъл на една от неговите илюстрирани пощенски картички (копие на оригинална картина) колекционерът Иво Жейнов разчита пълното име на фотографа – Мойсе Хаим Камерман²⁸. Русчуклята е притежавал и свой специализиран магазин, от който местните майстори на светлописа се снабдявали с фотографски материали и техника²⁹. Че това е било така, потвърждава съдържанието на няколко рекламни карета, появили се през 1905 дори в софийските вестници: „Фотографи и любители-фото-

²² Последно представление на г. Делоние. Дневник, год. IV, № 1023, 26.IV.1905, с. 2.

²³ Хроника. Македонското благотворително женско дружество. Ден, год. II, № 484, 30.IV.1905, с. 3.

²⁴ Боев, Петър. *Фотографско изкуство в България 1856–1944*. ДИ „Септември“, София, 1983, с. 96.

²⁵ Бърчева, Мариана. *За появата на фотографа и кинематографа в Русе*. – В: Известия на Исторически музей – Русе, т. V, 1998, с. 151.

²⁶ Пощенски картички и стари фотографии. Морски вестник (електронно издание), № 2, 2009. (http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/mor_post/djelil2.html – 17.XII.2009).

²⁷ Бърчева, Мариана, Стоян Йорданов. *Русенската хроника. Дати, събития и личности до средата на XX в.* Русе, Авангард принт, 2004, с. 123.

²⁸ Пощенски картички и стари фотографии. Морски вестник (електронно издание), № 2, 2009. (http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/mor_post/djelil2.html – 17.XII.2009).

²⁹ Бърчева, Мариана. *За появата на фотографа и кинематографа в Русе*. – В: Известия на Исторически музей – Русе, т. V, 1998, с. 152.

графи купуват всичките свои потребности и материали от склада на М. Камерман в Русе, гдето постоянно се намира прясна и доброкачествена стока с действително намалени цени.³⁰ Но провинциалният град се е оказал тесен за предприемчивия фотограф, издател и мениджър, защото през същата година (на 9 януари³¹) той открива свой столичен филиал: „М. Камерман, улица Търговска № 2, художествен магазин или голям склад от карти, албуми, спомени с изгледи и др. много интересни артикули. Цени евтини.“³² Тъкмо там – „в магазина на Камерман, търговска улица“ – през април 1905 се продават билетите за представленията на Делон и Бенита.

Очевидно търговската дейност на русенеца се е разраснала дотолкова, че той се е впуснал в непознатите за него води на шоу-бизнеса, явявайки се навярно нещо като посредник, импресарио, агент, продуцент на чуждестранната двойка. „Европейските артисти“ не познават никого в София, обръщат се към Камерман и той им организира представлението. Билети за него се продават в магазина (клона) му – той е ангажиран с инициативата, зависи финансово от нейния успех или неуспех. Обръща се към настоятелството на „Славянска беседа“, което му отстъпва салона (лично на него, а не на пришълците), успява да ангажира и управата на Македонското женско благотворително дружество, която едва ли дотогава е била чувала за фокусниците Делон и Бенита...

Но настоятелството на „Беседата“ разрешава на Камерман ползването на салона не за какви да е, а за кинематографически представления. Възможно ли е тогава той самият (лично, персонално) да е бил техният реализатор? Възможно ли е притежателите на споменатия „американски биоскоп“ да са се нуждаели от професионалист, който да се справи с капризния апарат? Възможно ли е изпадналите в затруднение Делон и Бенита да са потърсили помощта на местния фотограф и, убедили се в неговите умения, да са го наели за прожекционист? Възможно е.

Ами ако биоскопът е бил собственост на Камерман – фотограф, снабдяващ колегите си с всякаква техника от подобно естество. Това би обяснило решението на настоятелството да му отдаде салона (и то без колебание) – членовете му са знаели, че маестро притежава кинематографичен апарат, че може да се разчита на него (ако и друг път е организиран прожекции на филми?). Благодарение на това нашенецът се присламчва към двойката с цел да припечели някой лев (така посредническите му функции дори се задълбочават). Пришълците са

³⁰ Ден, год. II, № 556, 15.VII.1905, с. 4.

³¹ Пощенски картички и стари фотографии. Морски вестник (електронно издание), № 2, 2009. (http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/mor_post/djelil2.html – 17.XII.2009).

³² Ден, год. II, № 518, 5.VI.1905, с. 4.

илузионисти, не се вълнуват от „живи картини“. Затова и в рекламните кинопоказите се споменават някак между другото... Излиза, че кинопрожекцията е колаж, тя бива пришита към „фантастическото представление“.

Примамлива, ала невъзможна хипотеза. Защото се знае, че през същия април на същата 1905 година в Белград гостува пътуващата „Делонова трупа“, предвождана по всяка вероятност от споменатия на няколко пъти вече г-н Делон. „Разнообразната програма“ на „Делония Орфеум“ (използвано от тамошната преса наименование) включва „и 30 кинематографически живи картини“ (в. „Щампа“, 14.IV.1905)³³. Така с помощта на „гранддамата на сръбската филмова историография“ Боса Слиепчевич може да бъде идентифициран пунктът, от който „фантастическият театър“ пристига у нас, както и двата възможни варианта за придвижване – по Дунава (който прави Русе евентуално място за първата среща между Камерман и пришълците) или по железопътната линия, свързваща Белград със София (който пък превръща столицата на княжеството ни в „контактна зона“). Тук е мястото да се спомене, че русенецът вероятно е владее един или няколко чужди езика – търгувал е със Западна Европа (предимно с Австро-Унгария), изпращал е свои творби на Брюкселското изложение, увличал се е по филателията³⁴. В крайна сметка благодарение на „сръбската връзка“ узнаваме, ако не съдържанието, то поне броя на показваните от биоскопа филми (30). Тази информация не омаловажава ролята на Камерман в получената се навярно случайно интернационална „копродукция“ или „кооперация“. Защото всяка от разгледаните три възможни хипотези води до извода, че български гражданин (макар и от еврейски произход) се е отъркал с представители на кинематографичния бранш, включил се е в целулоидния бизнес. И то още през 1905!

Защо обаче предприемчивият Мойсе Хаим Камерман не продължава тази своя деятелност? Отговорът дава отново русенският историк Иво Жейнов: „На 9 декември 1910 г. фирмата му престава да съществува поради изселването му от България.“³⁵

The American Bioskop

През същата година (но на 27 септември) пак от Белград и пак в София пристига някой си Геза Енгелман, който отсяда в „Гранд Хотел“³⁶. След два дни „Дневник“ известява: „Научаваме се от чуждестранни вестници, че в скоро

³³ Slijepčević, Bosa. *Kinematografija u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini 1896–1918*. Beograd, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Institut za film u Beogradu, 1982, с. 26.

³⁴ Дневник, год. VI, № 1611, 2.I.1907, с. 4.

³⁵ Пощенски картички и стари фотографии. Морски вестник (електронно издание), № 2, 2009. (http://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/mor_post/djelil2.html – 17.XII.2009).

³⁶ Хроника. Лични. Мир, год. XI, № 1664, 29.IX.1905, с. 3.

време в столицата ни ще пристигне един американски биоскоп, който в няколко вечери ще представи живи и извънредно пластични картини от последните събития по света, на първо място ще бъдат илюстрирани в естествен цвят и съвършена пластика събитията от руско-японската война. Според чуждестранните вестници, споменатият театър е имал голям успех в всички градове, които е посетил през време на обиколката си в Европа.³⁷ Вестник „Ден“ преповтаря информацията – по-кратко и по-късно³⁸. И двете обявления са изключително интересни. Защото или препредават новина, случайно „прихваната“ от „чуждестранни вестници“ (чиято националност така и не се изяснява), или излъчват „подгряваща“ (предварителна) реклама (подадена незнайно от кого).

Следват няколко поредни земни труса (разлютели България, ала слабо почувствани в София), за да се появи (на 9 октомври) съобщението, че „снощи пристигналият в столицата биоскопен театър даде първото си представление в салона на Славянска Беседа при извънредно голям успех. Представени бяха пред една отбрана многобройна публика богата серия от най-разнообразни изгледи, комични сцени, весели приключения. През всичкото време на представлението вниманието на публиката беше прикована от платното, дето се нижеха една след друга живи образи и картини, пълни с хумор и интерес. Прекараха се незабелязано три часа в приятна забава и след свършване на представлението всички се разотидоха с свежо и весело настроение. Ние се надяваме, че столичното общество ще намери истинско удоволствие в вечерите, устройвани от биоскопния театър, който представлява последната дума на оптическата техника. Довечера ще бъде повторена снощната програма.“³⁹

Цяла седмица след тези два сеанса, проведени на 7 и 8 октомври (петък и събота), отново „Дневник“ огласява (напълно в съвременен, т.е. американизиран, стил), че „The American Bioskop устройва, по желанието на публиката, две представления с съвсем нова серия картини в петък на 21 т. м. и събота 22 октомврий. Продаване на билетите в сладкарницата „Панах“.⁴⁰ По всичко (а най-вече по липсата на информация в софийския печат) личи, че обявените за 21 и 22 прожекции не са се състояли. Причината за това бива посочена отново от „Дневник“ и отново след продължително затишие: „Американският биоскопен театър, който гостува от няколко време в столицата и даде вече две представления по-миналата седмица с извънредно голям успех, след дългата пауза, която беше принуден да направи по причина, че в едничкият салон в София, този на Славянска Беседа, беше ангажиран, ще даде на столичната публика отново две извънредно занимателни и весели вечери в четвъртък на

³⁷ Американски театър „Биоскоп“ в столицата. Дневник, год. IV, № 1172, 29.IX.1905, с. 2.

³⁸ Хроника. Американски биоскоп. Ден, год. II, № 631, 30.IX.1905, с. 3.

³⁹ Американският биоскопен театър. Дневник, год. IV, № 1181, 9.X.1905, с. 2.

⁴⁰ The American Bioskop. Дневник, г. IV, № 1187, 14.X.1905, с. 2.

27 и петък на 28 т. по една съвършено нова и богата програма. От многобройните, увлекателни до пълна забрава нумера ще споменем тук особено великолепните картини на огромния пожар, станал преди две години в Америка, който опустоши толкова милиони долари, френската революция, възпроизведена в чудно правдоподобни и пълни с интерес образи, както и „честта на един баща“ – една трогателна семейна драма в шест картини.“⁴¹

Макар и да имат откровено рекламен характер, цитираните съобщения дават възможност на съвременния изследовател да възкреси донякъде програмата от филми, показана преди повече от век в „Славянска беседа“. Още през 1960 киноисторикът Александър Александров се опитва да „реставрира“ част от репертоара на „гастролиращия у нас пътуващ американски кинотеатър „Биоскоп“: „Лакомият негр“, „Как се краде нощ“, „Отвличане с автомобил“, „Как се крадат птици“, „Малкият крадец на ябълки“, „Сегашните слуги“, „Пияницата и луната“, „Светият Йерусалим“, „Тържествено пристигане в Сицилия на булката на германския престолонаследник“... „Само 2–3 от няколко десетки филми, включени в програмата му – пише той в рубриката „Нашият календар“ на сп. „Филмови новини“, – представляват известен научен интерес: „Панорама от Кайро“, „Как става ловитба в Канада“ и „Лов на диви свини.“⁴² За съжаление, вече покойният Александров не упоменава източника, от който е почерпил тази информация, снижавайки по този начин нивото на нейната достоверност.

Със сигурност обаче на вниманието на столичната публика са били предложени споменатите картини на „Огромния пожар, станал преди две години в Америка“ (много е вероятно в случая да става дума за „Живота на американския пожарникар“/„Life of an American Fireman“, заснет и режисиран през 1903 от Едуин Портър за кинокомпанията на Томас Едисън), „Френската революция“ („Мария Антоанета“/„Marie-Antoinette“ – филм от края на 1903, фигуриращ под № 1023 в каталозите на френската целулоидна империя „Пате фрер“⁴³), трогателната драма „Честта на един баща“ („L'Honneur d'un père“, режисиран от Фердинанд Зека също за „Пате“, но през 1905 – каталожен № 1214⁴⁴), както и „богата серия от най-разнообразни изгледи, комични сцени, весели приключения“ (комедиите са силата на „Пате“, съпроводена от „последните събития по света“.

Сред тях са предварително обявените кадри „в естествен цвят“ (т.е. цветни), отразяващи „по-важните събития от руско-японската война“⁴⁵ (1904 – 1905),

⁴¹ Биоскопски представления. Дневник, г. IV, № 1198, 26.X.1905, с. 3.

⁴² Александров, Александър. *Нашият календар*. 20 ОКТОМВРИ 1905 ГОДИНА. Филмови новини, № 10, 1960, с. 15.

⁴³ Bousquet, Henri. *Catalogue Pathé des années 1896 à 1914*. Vol. I (1896–1906), 1996, с. 886–887.

⁴⁴ Пак там, с. 903–904.

⁴⁵ Хроника. Американски биоскоп. Ден, год. II, № 631, 30.IX.1905, с. 3.

които обаче не се споменават впоследствие. Ето защо днес е трудно да се каже дали те са били демонстрирани пред „софийското общество“ или са анонсира-ни само като примамка за аудиторията. През 1904 и 1905 „Пате“ предлага на па-зара цели двадесет „хроники“ от войната (поне под толкова на брой каталожни номера те са посочени в каталозите на фирмата). Но и двадесетте са инсцени-ровки, осъществени предимно край Париж! По хълмистите и песъчливи терени на Монтръой (днес квартал на френската столица) стотици статисти, облечени в униформи на руски и японски войници, са пресъздавали пред обективите на кинокамерите водещите се уж на хиляди километри бойни действия. Сблъ-съците между флотилиите пък са били възкресявани с помощта на декори, ма-кети и семпли специални ефекти. С особена популярност са се ползвали загла-вията „Руско-японска морска битка“/, *Combat naval Russo-Japonais*“ (№ 1043), „Наблюдателен пост на Порт Артур“ или „Гибелта на „Петропавловск“/, *La vigie de Port-Arthur*“ или „Catastrophe du Petropawlosk“ (№ 1064), „Падането на Порт Артур“/, *Reddition de Port-Arthur*“ (№ 1172)... Повечето от възстановките биват „пакетирани“ под общи титули – „Руско-японска война“/, *Guerre Russo-Japonaise*“, „Руско-японски събития“/, *Événements Russo-Japonais*“ на режисьо-ра Люсиен Нонге (една от звездите на „Пате“), „Около Порт Артур“/, *Autour de Port-Arthur*“, а заключителните надписи били изготвяни на шест езика и в два варианта: „Да живее Русия!“/, *Vive la Russie!*“ или „Да живее Япония!“/, *Vive la Japon!*“ (прикачвани според пристрастията на публиката).

Тъкмо заради тези филми сеансите на „Американския биоскопен театър“ са имали несъмнен успех, събирали са „многобройна“, „отбрана“ и „енту-сиазирана“ публика, която след края на спектаклите се е разотивала „с не-описуемо дълбоки впечатления“, прекарала часове „в най-приятна, с нищо неподправена наслада“⁴⁶.

Истинският удар обаче бива нанесен на 28 октомври, когато „големи афиши“ разгласяват, че вечерта предстои „представление само за мъже“, а от „публикуваната програма“ става видно, че „зрелището ще бъде пикантно“. Характеристиката „само за мъже“ по това време може да се срещне в няколко варианта: „пикантни картини“, „мъжки вечери“, „парижки нощи“, „само за възрастни мъже“, „демонстрации на „sex-apreal“, „smoking room“ филми... Сега ги наричаме еротични – определението „порнографски“ се появява по-късно, когато нещата стават по-хард.

Успехът наистина е зашеметяващ. Най-яркото доказателство за това е спонтанната реакция на анонимен репортер, който оставя за потомците една от най-ярките „дописки“ в цялата история на родната преса, посветена на една най-обикновена кинопрожекция. Озаглавена „По вкуса на публиката“ и

⁴⁶ Биоскопски представления. Дневник, г. IV, № 1198, 26.X.1905, с. 3.

отпечатана в „Дневник“, тя няма рекламен характер (защото представлението е последно) и тъкмо затова ще си позволя да я предам в цялостния ѝ вид:

„То е извънредно куриозно, да се разправи... Снощи Славянската Беседа беше окупирана от грамадна една публика, невиджана досега. Едно буйно човешко море кипеше, шумеше в салона, в коридорите и преливаше дори на улицата... Десетхиляден народ – кога в София е ставало такова чудо – беше нахлул по един вандалски начин в сградата на Славянската Беседа, разграбил беше до един билетите от касата и се беше натъпкал против всякакъв ред, против всякакви правила, изпълнил беше буквално всички кътове на помеще-нието... По своята психология тази небивала публика представляваше една огромна тълпа, която не признаваше никаква дисциплина и в средата на която владееше едничкото настроение: необуздаността... Ние видяхме застъпени в тази тълпа всички съсловия на столичното общество: генерали притискаха гърди в опърпани работници и занаятчии; писатели, журналисти се блъскаха в ученици; офицери се душеха със студенти и чиновници; доктори и висши магистри пъшкаха в унисон с кадети и улични хлапета. Всичко, що бе мъжко и можеше да се влачи на крака, се беше довлекло, беше се напъхало с риск да бъде удушено...

Кой демон беше махнал с магическата си пръчка и беше подлудил равно-душното инак софийско общество? Много проста на глед причина: Едно обяв-ление из софийските улици, че вечерта ще се даде биоскопно представление само „за мъже“. Ето вълшебната сила!...

Мисълта, че ще може мъжкото любопитно око да вникне във вечната мис-терия на женските скрити прелести, беше наелектризираща мъжката буйна кръв и беше събрала на едно място всички мъже – и стари и млади и мало-летни, женени и неженени, които по някакъв начин съ могли да се откъснат от дома си. И задушени в една гореща атмосфера, сварени в огън и от вън и от вътре, повдигаха се на пръсти, катереха се по рамената на предните – това видохме да върши заедно с другите и един дебел генерал, – за да погълне все-ки с затаен дъх и пламнал поглед съблазнителните женски образи, които се низеха на опънатото платно...

Ние видохме как маската на въздържаността и приструвката падна от мъжкия образ и как грубата човешка натура се прояви по най-свободен на-чин...“⁴⁷

На другия ден в „Вечерна поща“ преповтаря написаното в конкурентно-то издание, като същевременно внася някои нови оттенъци и пикантни под-робности, отнасящи се за „скандалиозната“ прожекция: „Преди няколко дена в столицата дойде една немска трупа, която на няколко пъти даде своите

⁴⁷ По вкуса на публиката. Дневник, год. IV, № 1201, 29.X.1905, с. 2.

биоскопни представления с хубави живи картини, представени чрез кинематограф. Тези представления, ако и доста интересни, се слабо посещаваха. Но чужденците добре умеят да експлоатират нашите ориенталски нрави. Те обявиха с големи афиши, че ще дадат снощи едно представление само за мъже. От публикуваната програма се виждаше, че зрелището ще бъде пикантно. И действително немците удариха на най-чувствителната струна на софиянци.

Салонът на „Славянската Беседа“, в който се даваше представлението, разполага само с около 500 места. Още през деня обаче всички билети се разпродали. Немците, като видели, че се трупат пред касата грамадно множество народ и иска билети, давали охотно такива, за да прибират парите на публиката, ако и да знаели, че нямат места за тях. Давали едни и същи места на 3-ма или 4-ма души.

Снощи в 7 часа салона на Славянската Беседа беше препълнен от най-разнообразна публика: от подпоручика до генерала, от писарушката до висшата бюрокрация, от слугата до крупния търговец, от гамена до съдията, от ученика до гимназиалния учител – всички бяха се така наблъскали, че малко оставаше да се задушат. Имаше и 10-годишни деца; нали съ мъжки, пускаха ги.

В галерията бяха се натрупали един въз други, викаха, пеяха „Солнце сходить“, подхвърляха смешки и закачки и всичко това приличаше на един вертеп, в който всеки с нетърпение очакваше да види мръсни и цинични картини – извратността на нравите. В салона нямаше място за никого, но антрето и цялата улица пред Беседата бяха пълни с публика, която носеше купените от касата билети и на основание на тях искаше място. Портiererите викаха „няма място“ и се блъскаха и бореха с публиката, за да затворят вратата и да не пускат никого. Публиката насили вратата и насмалко щеше да я счупи. Полицията е безсилна да помогне. Представленията започват. Артисалата публика протестира. Най-сетне няколко от онеправданите скъсаха жиците, що докарват от улицата електрически ток за кинематографа и щяха насмалко да повредят апарата. Други нахлуха в вратите, разтвориха ги и кой с билет, кой без билет навлязоха и претиснати като сърдели, два часа гледаха картини, с голи жени, но не особено безнравствени. Всичко това става в столицата, пред очите на полицията.⁴⁸

Коментарът е излишен – се казва обикновено в подобни ситуации. В конкретната обаче той дори е задължителен. Пребиваването на „Американски театър „Биоскоп“ в София се оказва продължително – от 7 до 28 октомври. „Дневник“ обяснява застояването с ангажираността на салона, която е реален факт – през месеца там играе (и то редовно) трупата на Народния театър

(„Железарът“, „Новелла д'Андреа“, „Галеото“, „Бой на пеперуди“ от Херман Зудерман и „Иванку“ от Васил Друмев), концертират певицата Елвира Ревере, виолончелистът А. Фелдеш, цигуларят Емануел Ондричек, адвокатът д-р Борис М. Вазов говори на тема „Съразмерното избиране на Народното събрание“... Но престоят може да е бил продиктуван и от интереса на зрителите, съвпадащ в случая с този на собственика на биоскопа. Дори „Вечерна поща“, недобронамерена откровено (но и логично – върху страниците ѝ не се появява нито една реклама за целулоидните представления в „Славянска беседа“), признава, че „картините“ (филмите) са били „хубави“ и „интересни“. Програмата – както „нова и богата“ (което означава, че при всеки от сеансите заглавията са били сменявани), така и продължителна като времетраене – „три часа“ на 7 и 8 октомври и „два часа“ при представлението, предназначено „само за мъже“ (богатият асортимент пък предполага предварителна подготовка, предвидливост и опит в занаята). Репертоарът освен разнообразен е бил и актуален, предлагащ (поне в по-голямата си част) скорошна продукция. В жанрово отношение очевидно са преобладавали комедиите – „комични сцени, весели приключения“, „пълни с хумор“. Не са липсвали обаче и семейни драми (мелодрами), исторически платна, документални хроники... Някои от филмите са били пълнометражни („в шест картини“), други даже цветни (вероятно колорирани на ръка)! От техническа гледна точка самите прожекции също са били на ниво – „съвършенството, което биоскопния театър е постигнал в пластичността и правдоподобността на възпроизвежданите от него живи образи, стои по-високо от всякакви похвали.⁴⁹“ Първо – защото прожекционният апарат е бил електрически (повечето уреди по това време използват като светлинен източник ацетиленови лампи) и второ – защото е представлявал „последната дума на оптическата техника“. Не е ясно само дали биоскопът е черпел ток от градската мрежа (тогава София е разполагала с такава) или е разчитал на собствен електрогенератор (локомотив).

Индикация за високия професионализъм на „трупата“, организираща кинопрожекциите, е и нейната рекламна стратегия. Началото на кампанията бива поставено още на 29 септември 1905 – цели десет дни преди премиерата! Тъкмо тази предварителна разгласа говори за добра подготовка и организация. Хвалебствената акция не се ограничава само с медийните изяви, които са повече от скромни, но и „слиза сред масите“, плъзва из столичните улици, удряйки „на най-чувствителната струна“ и даже подлудявайки „равнодушното иначе софийско общество“ с „големи афиши“ и „публикувана програма“ (написани навярно на български език). Рекламата на пръв поглед е семпла – „едно обявление из софийските улици“, а и вече позната (още от края на

⁴⁸ Скандалиозна експлоатация. Вечерна поща, год. VI, № 1514, 30.X.1905, с. 3.

⁴⁹ Биоскопски представления. Дневник, г. IV, № 1198, 26.X.1905, с. 3.

XIX в.), но се оказва изключително ефективна – доказателство за умението на чужденците „да експлоатират нашите ориенталски нрави“. Съвсем не е изключено крайният резултат от анонсираното „пикантно“ зрелище да е бил разочароваш, защото по време на сеанса едва ли се е стигнало „до крайности“. Високонравствените дописници на „Дневник“ и „Вечерна поща“, станали свидетели на покварата, дори не си правят труда да опишат показаното на екрана. Те не се изкушават поне да загатнат съдържанието на онези „мръсни и цинични картини“, които програмата „само за мъже“ би трябвало да е предложила. И то не защото са си е излезли възмутени преди края на прожекцията. А защото „порно“ просто е нямало (единият от репортерите даже признава, че филмите, макар и показващи „голи жени“, не са били „особено безнравствени“)...

Какво е имало тогава? Ако продължим логиката на „френската връзка“, ще трябва да надникнем за пореден път в каталозите на „Пате фрер“. Чиято продукция само от 1904 предлага поне две заглавия, за които може да се допусне, че са фигурирали в „скандалиозната“ прожекция: „Светска дама в банята“/„Mondaine au bain“ (№ 1095) и „Банята на придворните дами“/„Le bain des dames de la cour“ (№ 1104)⁵⁰. И докато първият филм (с дължина от 40 метра) е охарактеризиран единствено с жанровото определение „фриволна сцена“, то съдържанието на втория е предадено сравнително подробно: „Пет жени, облечени в ризи, които понякога се свличат до талията им, се къпят в басейн, наблюдавани от други, носещи рокли в стил Луи XIV.“

Горещите отзиви в „Дневник“ подвеждат родните киноисторици, които уверяват, че показите на „американския биоскопен театър“ са дело на американци (на съобщенията във „Вечерна поща“, „Ден“ и „Мир“ попаднах наскоро, така че те биват публикувани за първи път сега). „Шумното турне на „Биоскоп“ из Европа е една от редките в онова време прояви на американското кино извън границите на САЩ – пише Александър Александров. – Скандалният „успех“ на неговите прожекции е знаменателен за упадъчния и реакционен характер на американското киноизкуство още в зората на съществуването му.“⁵¹ Авторът не пропуска и „специалното представление“, което успяло да привлече „многохилядна буржоазна публика“ (навярно защото представляло една от особеностите на „американския начин на живот“). „По този начин – заключава г-н Александров – американското киноизкуство още със своето първо проникване у нас показва своя лик на проводник на духовна отрова, съобразена с манталитета на буржоазията и улицата.“⁵²

⁵⁰ Bousquet, Henri. *Catalogue Pathé des années 1896 à 1914*. Vol. I (1896–1906), 1996, с. 892-893.

⁵¹ Александров, Александър. *Нашият календар*. 20 ОКТОМВРИ 1905 ГОДИНА. Филмови новини, № 10, 1960, с. 15.

⁵² Пак там.

От протоколите на дружеството се узнава, че през десетия месец на 1905 година настоятелството действително е отстъпило салона за „биоскопически представления“. При това за същите четири дена, посочени от печата като дати, на които в „Славянска беседа“ се е подвизавал „Американският биоскопен театър“ – 7, 8, 27 и 28 октомври. Предоставило е залата, но не на някакви си американци, а на някой си г. Геза Енгелманд (или Енгелман според в „Мир“⁵³ – струва ми се, че този вариант на фамилното му име е по-достоверен). Дори е по-точно да се каже, че ръководството му е отдало помещението под наем (при това на два пъти) – първия път (за вечерите на 7 и 8) срещу 130 лв.⁵⁴ и втория (за 27 и 28) срещу 100 лв.⁵⁵.

Оказва се, че не е имало никакви американци, никакви „прояви на американското кино“, нито дори „немска трупа“. Не е имало никакви „мръсни и цинични картини – извратността на нравите“, никаква „серия от порнографски картини“⁵⁶, никаква „духовна отрова“... Нещо повече – на 31 октомври дружественото настоятелство издава следната благословия: „Пред вид на участието, което г. Г. Енгелманд зе в вечеринката на Беседата на 29-и того, намалява се наема за представленията му, които той даде на 27-и и 28-и с. м. [същия месец – б. а.] на 120 л. вместо 200.“⁵⁷ Излиза, че консервативното настоятелство е поканило този „развратител на нравите“ да покаже част от филмите си на вечеринка, организирана от порядъчните членове на „Славянска беседа“. И то само денонощие след „скандалиозното“ представление, предназначено „само за мъже“, което очевидно е било повече от невинно. Което означава едно – сеансите на пришълеца са се харесали на публиката, отзвукът за тях е бил положителен. Затова и броят им е нараснал на пет!

Кой е Геза Енгелман? Най-лесният отговор – поредният австро-унгарски поданик, решил да припечели някой лев със своя пътуващ кинематограф на българска земя. При това задържал се на нея цял месец! В известните ми източници, сред които старателно се порових, не открих обаче нищо друго за него. Затова почнах да питам и разпитвам... Ала се оказа, че за колегите киноисторици от Унгария, Сърбия, Хърватска и Словения името му също е напълно непознато!? Което засега го прави уникален и свързан единствено с нашата родина. Но има и друго, което произтича от лаконичното и вече цитирано съобщение във в. „Мир“, известяващо появяването на Енгелман в София. В същото издание, в същата рубрика („Хроника“), в същата подрубика („Лич-

⁵³ Хроника. Лични. Мир, год. XI, № 1664, 29.IX.1905, с. 3.

⁵⁴ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 207г – Протокол XXXI. Заседание – 10.X.1905, т. 5.

⁵⁵ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 208г – Протокол XXXII. Заседание – 17.X.1905, т. 3.

⁵⁶ Александров, Александър. *Нашият календар*. 20 ОКТОМВРИ 1905 ГОДИНА. Филмови новини, № 10, 1960, с. 15.

⁵⁷ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 210 – Протокол XXXIV. Заседание – 31.X.1905, т. 11.

ни“), бива известно, че в същия ден в столицата пристига, идещ от Пловдив, някой си А. Естерайхер (също австро-унгарски гражданин), който отсяда в същия „Гранд Хотел“.⁵⁸ Така Провидението събира под един и същ покрив (макар и навярно за една само вечер) Геза Енгелман с Аладар Естерайхер, влязъл и останал под името Аладар Отай в историята на родното кино като основателя на първото стационарно кино в България (софийския „Модерен театър“) и като продуцента на първия български игрален филм – „Българан е галант“ (1914)!

Италианската връзка

След една година, на 4.XII.1906, настоятелството на „Славянска беседа“ се събира и обсъжда тринадесет точки от дневния ред, като решението по десетата от тях гласи: „Да се вземат 130 лв. за представлението, дадено от Амброзио на 3-и того вечерта.“⁵⁹ Кратко и ясно. Толкова кратко, че протоколчикът пропуска „г.“-то през името на споменатия Амброзио, дал предната вечер някакво представление в салона на дружеството. Не бих и споменал този факт, ако още същия ден в два столични вестника не се появяват две обявления с едно и също заглавие: „Италиански трансформист в столицата“. „От няколко дни се намира в столицата известният италиански трансформист Амбрози, който довчера в Славянска Беседа ще даде своето първо представление. Програмата е много разнообразна“ – гласи първото⁶⁰. Второто повтаря почти дословно тази информация, добавяйки обаче към нея интересна подробност: „Програмата на представлението е много разнообразна и навярно ще задоволи възискателната столична публика. Г. Амброзо ще представи сам една комедия, в която вземат участие около 60 действащи лица от двата пола. Трансформаторът ще представи също и една оперета. **Ще има и усъвършенствуван кинематограф.**“⁶¹ (подчертаването е мое – П. К.)

Оказва се, че гастролиращият в „Славянска беседа“ италианец Амброзио/Амбрози/Амброзо е „трансформист“ – актьор, превъплъщаващ няколко роли в една пиеса. По-важното (за разглежданата тема) е че, изнесен от него на 3.XII.1906 спектакъл е бил съпътстван от прожекция на филми, осъществена посредством „усъвършенствуван кинематограф“! Че сеансът не е бил само театрално-оперетен, подсказва и размерът на искания от Амброзио наем – 130 лв. биха могли да бъдат погасени единствено с изключително посетено „представление“ (каквито обикновено са кинематографическите).

⁵⁸ Хроника. Лични. Мир, год. XI, № 1664, 29.IX.1905, с. 3.

⁵⁹ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 254 – Протокол XXII. Заседание – 4.XII.1906, т. 10.

⁶⁰ Италиански трансформист в столицата. Балканска трибуна, год. I, № 4, 4.XII.1906, с. 3.

⁶¹ Хроника. Италиански трансформист в столицата. Ден, год. IV, № 1048, 4.XII.1906, с. 3.

Пришълецът се застоява в София до края на годината. През целия декември той впечатлява столичани със своите удивителни и разностранни таланти – на художник (декорирайки „съвсем наново“ салона на цирк-театър „България“⁶², където съсредоточава своите изяви), на музикант (възпроизвеждайки с „не по-малък ефект“ творби на „сички по-известни композитори“⁶³), на актьор – „в някои от представените комедии г. Амброзо е играл сам по четири и пет разни роли, мъжки и женски (стражар, лакей, слугиня, офицерин, куртизанка) и когато на края е свалял маската, публиката е оставала удивена пред факта, че сички тези рязко различаващи се роли се играят само от г. Амбрози“⁶⁴! По време на коледните празници трансформистът изнася по 5 – 6 представления на ден – матинета (от 8:00 до 17:00) и вечерни (от 20:30), осъществявайки сам „64 трансформации“ – „пред многобройна публика с пълен успех“. Доказателство за популярността му е и фактът, че в „Ден“ най-сетне (на 30 декември) „разкрива“ дори пълното му име – Армандо Амбрози! Върху сцената на цирк-театър „България“ (извисявал се на мястото, където впоследствие биват построени днешните Централни хали) италианецът излиза съпровождан от г-жа Амбрози (която „пее и танцува разни руски народни песни и хора“), от един „солиден“ и „прочут баритон“, като „през всичкото време свири военен оркестър“. Финалът на програмата обаче, въпреки че тя се е променяла, оставал винаги един и същ – „всички представления свършват с редки кинематографически представления“⁶⁵, демонстриращи „кинематографически картини“⁶⁶.

В първите дни на 1907 г. Армандо Амбрози предприема турне из страната. Предполага се, че е посетил Пазарджик⁶⁷, със сигурност е пребивавал в Пловдив. За това свидетелства местният вестник „Нова Марица“, който на 18 февруари публикува съобщението „Американски електричен кинематограф“: „Миналата седмица е пристигнал на г-н Амбрози нов мотор за кинематограф, с който дава ред представления, сяко едно с разнообразна програма. Удава се случай на Пловдивската публика да прекара няколко приятни часа в тези дълги зимни нощи и същевременно да получи прекрасни сведения по напредъка на науката.“⁶⁸

И до днес не е известно точното място, където са се състояли (при това нееднократно) тези прожекции, отличаващи се не само с „разнообразна“, но и с интересна, увлекателна програма, предлагаща както забавление („няколко

⁶² Хроника. Представленията на г. Амброзо. Ден, год. IV, № 1068, 24.XII.1906, с. 3.

⁶³ Хроника. Представленията на г. Армандо Амбрози. Ден, год. IV, № 1071, 30.XII.1906, с. 3.

⁶⁴ Пак там

⁶⁵ Хроника. Представленията на г. Амброзо. Ден, год. IV, № 1068, 24.XII.1906, с. 3.

⁶⁶ Хроника. Представленията на г. Армандо Амбрози. Ден, год. IV, № 1071, 30.XII.1906, с. 3.

⁶⁷ Еренджикова, Надя. *Киното в Пазарджик преди 9.IX.1944*. Кино и време, № 19, 1981, с. 62.

⁶⁸ Американски електричен кинематограф. Нова Марица, № 101, 18.II.1907, с. 2.

приятни часа“), така и познание („прекрасни сведения по напредъка на науката“). Според покойния изследовател Костадин Костов, обитавал цял живот града под тепетата и написал неговата киноистория, „в репертоара на Амброзио [поредният вариант на името – б. а.] били включени главно документални филми“⁶⁹. Нему дължим и хипотезата, опитваща се да обясни сравнително продължителния престой на италианеца в подножието на Бунарджика – „той се задържа в Пловдив няколко седмици поради повредата в мотора на киноапарата му и е трябвало да чака получаването на нов от Италия“⁷⁰. Едва ли. Обявлението в „Нова Марица“ (открито и огласено за първи път от г. Костов) е по-скоро рекламен трик. Най-вероятно и сеансът в „Славянска беседа“, и демонстрациите на „кинематографически картини“ в цирк-театър „България“, и поредицата от представления в Пловдив са били реализирани с помощта на един и същ „нов“, „електричен“ и „американски“ прожекционен апарат. Костадин Костов предполага също, че „в Пловдив Амброзио се свързва със собственика на една от най-големите тютюневи фабрики в България Карло Алберто Вакаро, който проявил интерес към кинематографа. Много вероятно е това да го е подтикнало да предприеме след две години изграждането на модерно кино в Пловдив.“⁷¹ Не съществуват свидетелства, че двамата сънародници са се срещали някога – по това време Вакаро е „директор на електрическото осветление в София“. Но пък е факт, че тъкмо изявиите на пътуващите кинаджии провокират някои по-събудени българи да се захванат с „този странен занаят“.

Здравствуйте, братушки!

На свое извънредно заседание от 8 март 1907 настоятелството отстъпва салона на „г. Виктор Иванович, Русин по народност, за да дава своите кинематографически представления през всички свободни дни на м. Април т. г. и първата седмица на м. Май. Наемът се определи за вечерните представления по 80 лв. и за дневните по 40 лв. Отстъпва му се без наем пианото на Беседата за всички представления. Да си заплати и електрическата енергия, която ще изразходва за машините на кинематографът си.“⁷²

Виктор Иванович е абсолютно неизвестно име за родната киноисториография, макар тя цели четири десетилетия да подчертаваше неделимостта си от руската и най-вече от съветската култура. Настоятелството на „Славянска

беседа“ също смята за необходимо да подчертае, че той е „Русин по народност“ – безценна информация, която бива спестена по отношение на всички останали пътуващи кинематографисти, гастролирали в салона на дружеството, чиято националност и днес продължава да тъне в неяснота. Изключително важна подробност е и фактът, че Виктор Иванович е трябвало да заплати изразходвания от него ток – убедително свидетелство, че прожекционният му апарат е бил електрически. За съжаление, в по-сетнешните протоколи не бива споменато дали планираните няколко представления са били осъществени. Столичните вестници също мълчат по въпроса. Ето защо днес не знаем нищо нито за програмата от филми, предлагана от тайнствения руснак (чиито прожекции навярно са били придружени от акомпанимента на споменатото пиано), нито за броя на сеансите, нито за тяхното времетраене, нито за степента на проявения към тях интерес от страна на публиката...

Българската следа

На 31.I.1907 настоятелството приема Кл. Карагюлев за член на дружеството, считано от 1 февруари⁷³, а на 16 април се разбира, че „с предварително разрешение от г. Председателя на Беседата, взето е наем за салонът: 1) от Карагюлев 100 за **представлението с кинематограф** на 13 того вечерта“⁷⁴. След седем месеца едно рекламno каре на в. „Балканска трибуна“ съобщава, че в „Концертен Салон Нови-Свят, днес 17 т. г., събота [17.XI.1907 – б. а.], ще се даде фамилярно представление от Ново-пристигналите артисти. Ще вземе участие известната за столичната публика, с своите отлични игри, трупа Стоянов. **С КИНЕМАТОГРАФА ще се покаже за пръв път и нови доста интересни картини от Г-н Н. Карагюлев.** Бюфет добре уреден. Бърза и чиста прислуга. Ще свири музика „ШОП“. Начало 8 часа вечерта. С почитание: М. Йосков“⁷⁵. Седмица по-късно същият вестник обявява в два последователни броя (отново посредством рекламни карета) пълната вечерна програма на „Концертен Салон „Нови-Свят“, чийто последен и десети по ред номер бива описан така: „**Ал. Карагюлев с прочутия афтоматически кинематограф** всеки ден нова програма с нови картини.“⁷⁶ (Подчертаването и на трите места е мое – П. К.)

Концертният салон „Нови свят“ се оказва бирария, намираща се на софийската улица „Св. Кирил и Методий“ и разполагаща с обширен салон, в който освен традиционните за този тип заведения „мероприятия“ се провеждат още другарски срещи, заседания и събрания на обществени организации

⁶⁹ Костов, Костадин. *На кино в Пловдив*. Пловдив, Веда Словена, 1999, с. 27.

⁷⁰ Костов, Костадин. *Малката история на кинематографа в Пловдив и голямата история на киното в България*. Кино и време, № 21, 1983, с. 110.

⁷¹ Костов, Костадин. *На кино в Пловдив*. Пловдив, Веда Словена, 1999, с. 27.

⁷² ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 263г – Протокол II. Извънредно заседание – 8.III.1907, т. 4.

⁷³ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 261г – Протокол I. Извънредно заседание – 31.I.1907, т. 2.

⁷⁴ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 266г – Протокол VI. Заседание – 16.IV.1907, т. 4.

⁷⁵ Балканска трибуна, год. I, № 339, 18.XI.1907, с. 3.

⁷⁶ Балканска трибуна, год. I, № 345, 24.XI.1907, с. 3; № 346, 25.XI.1907, с. 3.

(като дружеството на запасните подофицери например). Очевидно е също така (от рекламите в тогавашната преса) желанието на собственика или наемателя г-н М. Иосков да превърне „Нови свят“ във вариете, което предлага разнообразна развлекателна програма, включваща интернационални песни и танци (италиански, немски, руски, маджарски), акробатически номера, музикални изпълнения (като това на оркестър „Шоп“)... Тъкмо в името на многоликостта и актуалността ще да е бил привлечен за участие и Карагюлев, който със своя прожекторен апарат е показал „доста интересни картини“ (филми) „за пръв път“ (в „Нови свят“) вероятно в средата на ноември 1907. Но и в името на оцеляването, защото по същото време вариететната програма на конкурентния театрален салон „Нова Америка“ вече е включвала представления с кинематограф, изнасяни от Владимир Петков – първия българин, започнал (още през 1903 според някои, но със сигурност през 1904) да си вади хляба с помощта на седмото изкуство. Рекламирайки едновременно и неговите прояви, и тези на „прочутия афтоматически кинематограф“, в. „Балканска трибуна“ се превръща в първото родно периодично издание, публикувало в един и същи брой (№ 345 от 24.XI.1907) информация за дейността на двама български амбулантни кинаджии – Владимир Петков и Карагюлев! Независимо от това, че имената им стоят едно до друго, разликата между двамата е съществена – за първия не само се знаят доста неща, но и доста неща са написани, докато за втория родната киноисториография не е отделила досега и един ред!

Роден в Охрид и завършил славянска филология и литература в Софийския университет, Климент Наумов Карагюлев (1868–1916) е езиковед, автор на учебници (Грамматика на църковнославянския език. С., 1900 – заедно с И. Бакалов) и научни трудове (Всеобща история на литературата, 1900 – заедно с Й. Иванов и С. Барутчийски), преводач („Дон Кихот“, 1910), главен инспектор в Министерство на народната просвета... Логично е да се предположи (и заради професията му, и поради възрастта му – по това време е 39-годишен), че тъкмо той е бил приетият за член на „Славянска беседа“. Дали обаче Климент Карагюлев е същият, осъществил прожекцията в салона на дружеството? От една страна, е вероятно – броят на тогавашните притежатели на кинематографически апарати не е чак толкова голям. От друга страна, „Балканска трибуна“ споменава същото фамилно име в два варианта – Н. Карагюлев и Ал. Карагюлев, като и в двата случая обаче го посочва недвусмислено за единственото лице, показало в концертен салон „Нови свят“ не един, а няколко филма („нови и доста интересни картини“).

В случая най-вероятно става въпрос за софийския фотограф Александър Т. Карагюлев, чието име не се споменава дори в книгата на Петър Боев „Фотографско изкуство в България“, проследяваща историята на светлописа у нас. Затова пък попаднах на няколко негови фотографии, съхранени в Централния държавен архив (и по-специално в личните фондове на македонските

революционни дейци Никола Малешевски⁷⁷ и Лазар Делев Оревски⁷⁸). Много е вероятно по това време Александър Карагюлев не само да е разполагал с прожекторен киноапарат, но и да го е използвал – както по предназначение, така и нееднократно.

Свидетелство за това предлага отново „Балканска трибуна“ в поредица от четири еднотипни реклами, публикувани в периода 10 – 19 февруари 1908 и гласящи: „Салон „Нови Свят“. Особено за фамилии, който иска да види чудесни и невидени до сега в София, нови пристигнали картини за кинематограф и между туй има картината за убийството на Португалския Крал и престолонаследника и прочутата серия миньон“⁷⁹. Вярно е, че името на Александър Карагюлев не се споменава, но след като мястото на действието отново е „Нови свят“, би било логично да допуснем, че и този път той (а не някой друг) е лицето, осъществило прожекциите. Косвено доказателство за това е подчертаният факт, че картините (филмите) са „нови“ и „пристигнали“ отнякъде. Едва ли поръчителят им би бил някой, който си няма и понятие от целулоиден бизнес (какъвто несъмнено е М. Иосков, охарактеризиран от текста като съдържателя на салона). Фотографът Карагюлев е по-вероятният кандидат за ролята на професионалист, успял да влезе във връзка с чуждестранна кинокомпания, да договори нови заглавия, да осигури пристигането им в България. За да ги експлоатира в крайна сметка на този терен по прозаичната причина, че е бил един от малцината нашенци, притежаващи тогава собствен прожекторен апарат.

В рекламите за първи път се споменава и конкретно заглавие на филм, показан от Александър Карагюлев – „Убийството на Португалския Крал и престолонаследника“. Зад него по всяка вероятност наднича документалната 130-метрова лента „Les obsèques du roi du Portugal“, фигурираща в каталозите на „Пате фрер“ под № 2114⁸⁰. Крал Карлуш I Португалски (1863–1908), известен и с прозвището си Мъченика, е потомък на аристократичната фамилия Сакс-Кобург-Гота. Водената от него политика се охарактеризира като „разточителна“ (държавата на два пъти обявява банкрут) и „авторитарна“ (през последните години на управлението му бива установена военна диктатура). На 19 януари/1 февруари 1908 (събота) четиричленното кралско семейство се завръщало от резиденцията си. Откритата карета тъкмо прекосявала лисабонския площад Терейру-ду-Пасу, когато по нея открили огън двама терористи републиканци. Владетелят бил убит на място, а престолонаследникът

⁷⁷ ЦДА, ф. 1942К, оп. 1, а. е. 62, л. 3.

⁷⁸ ЦДА, ф. 1683К, оп. 1, а. е. 25.

⁷⁹ Балканска трибуна“, год. II, № 416, 10.II.1908, с. 3; № 417, 11.II.1908, с. 3; № 418, 12.II.1908, с. 3; № 424, 19.II.1908, с. 3.

⁸⁰ Bousquet, Henri. *Catalogue Pathé des années 1896 à 1914*. Vol. II (1907–1909), 1993, с. 63.

Луиш Филипе издъхнал след двадесетина минути. Похитителите пък били застреляни от охраната. Отървалият се с лека рана в ръката по-малък син се възкачил на престола под името Мануел II. Две години по-късно монархията в Португалия била премахната.

Прожектираната в „Нови свят“ хроника не би могла (естествено) да показва „убийството“, но със сигурност е отразявала моменти от погребението на крал Карлуш I (за което говори и оригиналното заглавие). Заснет от анонимен оператор на „Пате фрер“, филмът е показан в Париж на 10.II.1908. На същата дата, но по юлианския календар, Александър Карагюлев го представя в София. Така разликата между премиерните дати се оказва само 13 дни. Тази експедитивност подсказва както за съществуването на „пряка“ целулоидна връзка между двете столици, така и за професионалните умения на Карагюлев. Че не е бил абсолютен аматьор и случайник в занаята, подсещат и наличните (макар и оскъдни) факти, според които Карагюлев се задържа в кинематографичния живот на София близо година – от 13.IV.1907 (датата на „представлението с кинематограф“ в „Славянска беседа“) до 19.II.1908 (датата на последната, известна засега, реклама за киносеанси в „Нови свят“). Защо обаче не продължава дейността си? Признавам, че не мога да отговоря на този въпрос, така както не успях да идентифицирам заглавията, съставляващи „прочутата серия миньон“.

1907 година се оказва изключително „кинематографично“ натоварена за „Славянска беседа“! Цели четири реклами, появили се във в. „Дневник“ през седмицата от 19 до 25 септември, убеждават софиянци, че в салона на дружеството предстоят демонстрации „с най-усъвършенствувания кинематограф от прочутата фабрика в Париж на Братия Пате“⁸¹. Според всекидневника първото представление на 19 септември (от 21:00 ч.) е излязло „отлично“, а „идущето ще се даде на 22 т. м., в събота вечер“⁸². При отразяването му вестникът си позволява дори известна разточителност, позволяваща в наши дни да се възкреси атмосферата, царяла по време на тогавашния сеанс: „Снощи се даде в „Славянска Беседа“, за втори път представление с най-усъвършенствувания кинематограф, което бе удостоено с многобройна публика. Между другото няколко семейства бяха довели и децата си. И действително, кинематографичните представления съ една отлична забава за възрастните и съдържат една голяма поука за децата. Представените на сцената картини: „Как се развива порока в децата и карикатурността на изправителните домове“, „Страстта в играча на билиард“, „Шпионката“, „Колониялното изложение в Париж“ и прочие, съ занимателни. Ето защо, ние горещо препоръчваме тия представления както за възрастните така и за децата. Довечера [23-ти – б. а.] тоже в Беседата се дава за трети път кинематографическо представление с нови картини.“⁸³

⁸¹ Кинематограф. Дневник, г. VI, № 1859, 19.IX.1907, с. 3.

⁸² Кинематограф в Славянска Беседа. Дневник, г. VI, № 1860, 20.IX.1907, с. 3.

⁸³ Представленията с кинематограф. Дневник, г. IV, № 1863, 23.IX.1907, с. 3.

Имало е и четвърто (на 26-и), предназначено „само за мъже“ и осъществено „с много хубави картини“⁸⁴.

За съжаление, съдържанието на тази последна и навярно „ударна“ програма днес не е известно. Но пък част от заглавията, видели екран на 19 и 22 септември, могат успешно да бъдат идентифицирани с помощта на каталозите на „Пате фрер“. „Колониялното изложение в Париж“ по всяка вероятност е попревтасала кинохроника от Парижкото изложение, проведено през 1900. Съдържаща точно една дузина заглавия (от № 431 до № 442), обединени под титута „Exposition de Paris 1900“, тя показва както централната част на френската столица, така и някои от павилионите на изложението, сред които са и тези на тогавашните колонии Алжир и Мароко.⁸⁵ Затова пък „Шпионката“ („L’Espionne“ - № 1556⁸⁶) е „прясна“ историческа драма, заснета от режисьора Луи Палиери в края на 1906 (появила се по екраните на Франция през декември 1906 и януари 1907, а в Щатите и България през септември 1907!). На всичкото отгоре тя е и близка до родните бит и душевност – разказва кахърната история на Вера – дъщеря на казашки хетман, влюбена в млад татарски вожд... Зад заглавието пък „Как се развива порока в децата“ е възможно да наднича комедията „L’Enfant terrible au pensionnat“/„Ужасното дете в пансиона“ (№ 1368⁸⁷), която също е произведена през 1906. Вярно е, че нейното действие не се развива в „изправителните домове“, а и главният ѝ герой е невръстен паланик, погаждащ непрекъснато номера на стария портиер, но въпреки това двете заглавия биват обединени от „темата“ за „карикатурността“...

Събрана накуп и поднесена така, информацията в „Дневник“ внушава чувството, че през септември 1907 в София гастролира едва ли не цял екип, специално изпроводен от всемогъщата галска целулоидна империя, чиято цел е била да шашардиса родната публика. Тезата и до днес се шири в отечествената киноисториография. Истината, блеснала от протоколната книга на „Славянска неделя“, се оказва и по-различна, и по-прозаична. Но пък впечатляваща. Защото излиза, че зад описаните сеанси не стои генералисимус Шарл Пате (възвеличаван като „Наполеон на френското кино“), а незнайният български воин поручик Зографски. На 17 септември (два дни преди началото на рекламната кампания в „Дневник“) настоятелството на дружеството взема следното решение: „Отстъпва се салонът на г. Поручик Зографски за 4 вечери, през които ще дава сеанси с кинематограф – с благотворителна цел, наема се определи по 100 л. на вечер, като отделно ще заплати за изразходваната електрическа енергия за апарата си.“⁸⁸

⁸⁴ Кинематограф. Дневник, год. VI, № 1865, 25.IX.1907, с. 3.

⁸⁵ Bousquet, Henri. *Catalogue Pathé des années 1896 à 1914*. Vol. I (1896–1906), 1996, с. 857-858.

⁸⁶ Пак там, с. 948.

⁸⁷ Пак там, с. 924.

⁸⁸ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 274г – Протокол XVII. Заседание – 17.IX.1907, т. 2.

Още на 10.II.1899 някой си Ст. Зографски бива заличен като член на Беседата – „понеже не е заплатил за дълго време членската си вноска“. Дали той е същият военен, получил осем години по-късно разрешението да осъществи споменатите четири кинопрожекции? Не е ясно. Ясно е само, че на 8 октомври в протоколната книга на дружеството бива записано: „Прочете се отговора на г. Поручик Зографски, който е оставил своята машина – кинематограф в салона на Беседата и се реши: да се вдигне машината от салона, но да не му се дава да я изнесе от Беседата, докогато не доплати наема за салона, който той дължи за дадените представления.“⁸⁹

Отново българин осъществява неизвестни досега сеанси със „своята машина – кинематограф“, показвайки при това сравнително нова и със сигурност качествена продукция на „Пате фрер“. Отново поне едно от тези представления е „само за мъже“. Отново апаратът е електрически. Отново възникват недоразумения – прожекциите са уж с „благотворителна цел“, наемът обаче е висок (100 лв. на вечер), нещо е предплатено, друго трябва да се доплати, техниката остава в залог...

Кой е поручик Зографски? Само две и то с почти едно и също съдържание съобщения от 1906 споменават това фамилно име. Без обаче да свързват стоящата зад него личност нито с кинематографа, нито с „Пате фрер“, нито със „Славянска беседа“. Но пък свързват стоящата зад него личност с фототехниката, фотографията, литографията, цинкографията и картографията. „Г-н Георги Зографски – уверява в „Ден“, – който е свършил Царско-Кралевската Графическа Школа в Виена, а сега е чиновник в картографическия институт при Генералния Щаб, успял да добие от каквато и да бъде оригинална картина или рисунка позитивно или негативно клише в същата големина, без помощта на фотографията. Ония, които разбират от фототехника, ще схванат веднага грамадното значение на това откритие. За напред посредством на фотографията в литографията, цинкографията и т. н. се избягва. Това спестява време и материали и позволява за такава чистота, точност и тънкость в репродукцията, каквито до сега съ се добивали много трудно, защото всеки, който е запознат с фотографската техника, много добре знае на какви капризи е изложена работата на техника. За широката публика не съ нужди подробности по това откритие. Доста е да се знае, че е постигнато от българин и да се надзърне в грамадната му важност. А пък ония, от които зависи напредъка в нашата родина, трябва да се заинтересуват от това и да дадат възможност за изваждане на това откритие на бял свят и за приложение в нашите художествени заведения.“⁹⁰ Нещата стоят по същия начин и според в. „Софийски

⁸⁹ ДА София, 1318К, оп. 2, а. е. 16, л. 276 – Протокол XVIII. Заседание – 8.X.1907, т. 8.

⁹⁰ Едно откритие. Ден, г. III, № 887, 24.VI.1906, с. 3.

новини“, където ден по-късно се появява еднотипно и навярно също саморекламно съобщение⁹¹.

И така – Георги Зографски (вероятно Георги Петров Зографски⁹²) е завършил Императорската графическа школа във Виена, което означава, че по образование е график, художник, човек на изкуството... Придобитите в школата умения ще да са му помогнали да постъпи на работа като „чиновник в картографическия институт при Генералния Щаб“ (в средата на 1906 той вече работи за военните). През февруари 1908 е подпоручик, а в началото на 1911 бива произведен в поручик⁹³ (макар че настоятелството на „Беседата“ го обявява за такъв още през септември 1907). Очевидно е също, че Георги Зографски се е увличал по техниката и по-специално по фототехниката. При това не се е ограничавал само с нейното ползване за служебни нужди, а се е опитвал да я развива и усъвършенства, изявявайки се по този начин като изобретател и откривател (постигнал е откритие с „грамадно значение“, „което ще докара преврат в печатната техника“⁹⁴). Крачката от статичната фотография към движещите се изображения винаги е била малка и примамлива. Зографски я прави, сдобивайки се с „най-усъвършенствувания кинематограф от прочутата фабрика в Париж“ на „Пате фрер“. Освен френската столица, Виена е другата възможна „дестинация“, по която е пристигнал електрическият уред. Ведно с неизвестно количество филми, чийто брой обаче е бил достатъчен за осъществяването на поне две различни програми. Зографски се справя добре с рекламната кампания, съсредоточавайки я в най-четения тогава софийски всекидневник – „Дневник“. За възможностите си на PR той загатва и преди това, успявайки да публикува поне две автореклами в пресата. По всяка вероятност не успява да постигне финансов удар с прожекциите в „Славянска беседа“ (макар самият да уверява, че те са били удостоени „с многобройна публика“), въпреки че използва някои от трюковете в занаята – като магическата формула „само за мъже“... Дали се е издължил пред настоятелството, дали си е изнесъл „машината“ от салона? Знае се само, че фигурата му изчезва от целулоидния небосклон, за съжаление.

Откликът от прожекциите на Георги Зографски, дължащ се най-вече на рекламните изяви в „Дневник“, обаче продължава да се носи вече цял век. Сеансите, чието осъществяване се приписва на специални пратеници на „Пате фрер“, са известни на родните киноисторици. Нещо повече – още през 1960 във връзка с „навършване 50 години от започване на българското

⁹¹ Едно новооткритие. Софийски новини, год. I, № 18, 25.VI.1906, с. 3.

⁹² Руменин, Р. *Офицерският корпус в България 1878–1944*, София, 1996, Издателство на Министерството на отбраната „Св. Георги Победоносец“.

⁹³ Пак там.

⁹⁴ Едно новооткритие. Софийски новини, год. I, № 18, 25.VI.1906, с. 3.

филмопроизводство и написване труд върху историята на българското кино“ Александър Александров съставя „работна програма за периода от проникване на киното в България до началото на родното киноизкуство“ (1897–1910). Озаглавена „За история на българското кино“, тя бива публикувана в сп. „Киноизкуство“⁹⁵, за да бъде както обсъдена от читателите на изданието, така и допълнена с „по възможност най-точните данни за историческото развитие на българското кино“ („уточнения на заглавия, дати и имена, сведения за други филми и пр.“). Тъкмо в тази „работна програма“ (Част Първа, Глава I) г-н Александров включва темата: „Представления на „кинематографа на „Братя Пате“ в салона на „Славянска беседа“ през септември 1907 г. Отзиви в печата за тях“⁹⁶. Освен дължимия и заслужен поклон към Чарлс Нобъл (поставен на едно от първите места) изследователят отделя също така внимание на споменатите вече Делон и Бенита и американския „Театър „Биоскоп“, присъединявайки ги към „кинематографа на „Братя Пате“ в раздела „Други кинопредставления на чужденци в България през следващите години“⁹⁷. По този начин бива подчертана недвусмислено значимостта за историята на киното в България както на конкретните сеанси и осъществилите ги личности, така и на „Славянска беседа“ като център на тази кинематографична дейност.

След всичко казано дотук може да се обобщи, че в първите години на XX в. салонът на „Славянска беседа“ е място, където сравнително редовно се организират кинематографически представления. Там гастролират поне петима чуждестранни амбулантни търговци на целулоидни „сънища“ – англичанинът Чарлс Райдър Нобъл, французите Делон и Бенита, австро-унгарецът Геза Енгелман, италианецът Армандо Амбрози, руснакът Виктор Иванович. Някои от тях са професионалисти, други – аматьори. Сеансите популяризират новото техническо изобретение, загатват за художествените възможности, които киното потенциално притежава, предизвикват вниманието на обществеността, провокират периодичния печат. Приносът на „Славянска беседа“ за развитието на родното филморазпространение се определя обаче най-вече от прозаичния на пръв поглед факт, че дружеството дава възможност за изява и на неколцина български поклонници на седмото изкуство, които макар и да не оставят ярка следа в историята на българското кино, се нареждат сред неговите първопроходници и пионери. Така това обикновено (макар и обширно) помещение се превръща в първия софийски киносалон, в храм на Десетата муза. Сред въведените в него невръстни прозелити, стаени в мрака и омаяни от случващото се върху екрана, са бъдещите патриарси на отечествената кинематография.

⁹⁵ Александров, Александър. *За история на българското кино*. Киноизкуство, № 8, 1960, с. 35-37.

⁹⁶ Пак там, с. 36.

⁹⁷ Пак там.

КУЛТУРНИТЕ МАРШРУТИ В ИСТОРИЧЕСКИЯ ГРАД. СЪЩНОСТ И ВИДОВЕ

Доника Георгиева / Donika Georgieva

Cultural Routes in the Historic Town. Nature and Types

Internationally recognised as specific (comparatively new) kind of cultural heritage, the cultural routes bind cultural (tangible and intangible) and natural values in integral systems with complex relationships. In spite of the accumulated experience, the problematic of the cultural routes in the historic town is still insufficiently studied. The topic is especially actual also for Bulgaria – a country with multilayered cultural heritage in the settlements, through which they are capable to enhance exchange of ideas, knowledge and values. Unfortunately, the cultural routes are yet inadequately appreciated in our country. If we ignore the aspect of the cultural routes in the historic town, we ignore a part of its cultural heritage. In order to adequately approach this value of new type, however, it is necessary to know it.

The nature of the cultural routes in the historic town is examined. The thesis that they express part of the key relationships between the structural values and intangible aspects in the historical town is developed. The following definition of the author for the notion *cultural route in the historic town* is formulated: *a type of cultural heritage – complex and dynamic system that is synthesising values and relationships in the historic town, and is organised along traditional direction in the town, vivid even today*. The structure of the cultural routes in the historic towns is defined – determined by particular heritage elements and relations. Their content is brought out, defined by their structure as a system and the qualities it carries. A classification for types of cultural routes in the historic town is proposed, based namely on their specific qualities.

A growing concern on the significance of the cultural routes in the historic towns is expected – a complex value that works according its own logic. They possess considerable potential and could stimulate the integrated conservation of the historic town. They could also contribute to the sustainable urban development and effective use of the heritage.

Въведение

В светлината на еволюцията на представите за културното наследство все повече се изявява културната стойност на Пътя. В резултат на близо двадесетгодишна работа постепенно се формира идеята за *културните маршрути* като нов вид ценност – цялостна система, която се характеризира с три здраво обвързани елемента: традиционни направления; културни и природни ценности; функция и тема¹.

Въпреки това проблематиката за културните маршрути на най-ниското териториално ниво – в историческия град – е все още недостатъчно проучвана. Темата е особено актуална и за България. Като държава на кръстопът с вековно минало, селищата ни са акумулирали многопластово културно наследство, чрез което са способни да отразяват обмен на идеи, знания и ценности. За съжаление обаче, историческите ни градове и градски центрове днес са застрашени от деструкция, провокирана от бързите темпове на развитие. Заедно с това, макар и признати на международно ниво,² културните маршрути все още не са адекватно оценени у нас. Игнорирайки аспекта на културните маршрути в историческия град, се игнорира и част от неговото културно наследство.

Културни маршрути в историческия град. Същност

Темата за културните маршрути на най-ниско териториално ниво е непосредствено обвързана със съвременните разбирания за историческия град – комплексно наследство, което обединява материални и нематериални следи³ и създава за своите жители уникална среда на *културен континуитет*⁴. Вашингтонската харта насочва вниманието към основните структурни стойности на историческия град, подлежащи на опазване:

- Градска улично-квартална структура – т.е. взаимоотношенията между уличната мрежа и кварталите, които тя оформя;
- Взаимоотношенията между застроени, озеленени и открити пространства;

¹ Kretev, T. *Routes culturelles de l'Europe du sud-est*. – In: *Proceedings of ICOMOS 15th General Assembly and Scientific Symposium*, Xi'an, China, 2005.

² The ICOMOS Charter on Cultural Routes, Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS, Quebec (Canada), on 4 October 2008.

³ Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas, Washington Charter, ICOMOS, ICOMOS Information, n.2., 1987.

⁴ Cohen, N. *Urban Conservation*, s. l., The MIT Press, 1999.

- Архитектурата на града – т.е. взаимоотношенията между външния изглед, интериора и ектериора на сградите, дефинирани от градския мащаб, от топологията, размера, стила, конструкцията, материалите, цветовете и украсата на сградите;

Тук бихме могли да добавим и местните строителни традиции. Тясно свързани с нематериалния аспект при изграждането на сградите, те се асоциират и с материалите и технологията на строителство и така представят материалния израз на развитието на разнообразието от архитектурни стилове в урбанистичната структура.

- Взаимоотношенията между града и заобикалящата го среда;

В този смисъл, днес все повече обект на внимание и изследване са и характерни погледи и панорамните гледки, които разкрива историческия град.

- Различните функции, придобити от историческия град в процеса на неговото развитие.

По смисъла на Вашингтонската харта, тези структурни стойности обхващат както материалните, така и свързаните с тях „духовни“ елементи, които ги отразяват. На тази база и предвид разширеното понятие за културно наследство днес, към стойностите на историческия град следва да се добавят и ключови ценности, изявяващи предимно нематериалния аспект на живота в града:

- Креативни пространства (*espaces créatifs*)⁵ – градски културни средища, интегриращи наследената среда и културния живот – традиционните носители и генератори на живата градска култура, на най-съвременните форми на изкуство;
- Градски легенди, традиции и места на паметта – специфични местни предания, ритуали, навици, умения, спомени, които са предавани от поколение на поколение, обогатявали са се в течение на времето и днес са част от градската култура;
- Жителите – населението на историческия град, което е носител на специфична жива градска памет и гарантира приемствеността.

Културните качества на историческия град се базират именно на сложните взаимоотношения между структурните му стойности (по смисъла на Вашингтонската харта) и изброените нематериални аспекти. Те могат да се систематизират в няколко групи **ключови взаимоотношения в историческия град**:

(1) *структурни и комуникационни* – свързани с градската тъкан, с отношенията между уличната мрежа и кварталите, които тя оформя;

⁵ Troger, K., Saunier, Y. (eds.). *Zoom sur le site historique de Lyon, lieux, sites, événements, acteurs du patrimoine urbain*, s. l., Mission site historique de Lyon, 2001.

(2) *пространствени и композиционни* – свързани с взаимоотношенията между отделните материални ценности (мащаб, стил, материал, цвят), между застроени, озеленени и открити пространства, между историческия град и заобикалящата го среда;

(3) *културни и социални* – свързани с взаимоотношенията между нематериалните ценности, между жителите, културния живот и разнообразните дейности в града;

(4) *функционални* – свързани с взаимоотношенията между разнообразни функции – такива, които са предопределили зараждането на града и други, придобити с течение на времето;

(5) *исторически (или времеви)* – свързани с взаимоотношенията между историческите пластове, както и между различните поколения.

На тази основа се формира тезата, че част от изведените ключови взаимоотношения се извяват именно от културните маршрути в историческия град, в което се корени и тяхната същност. Формулира се следното определение на автора за понятието **културен маршрут в историческия град: вид културно наследство – комплексна и динамична система, която синтезира ценности и взаимоотношения в историческия град, организирани около традиционно направление в града, жизнено и до днес.**

Културни маршрути в историческия град.

Структура и съдържание

Структурата на културните маршрути в историческия град се определя от ценностни елементи и взаимоотношения. Те се организират в единно цяло около традиционни направления в рамките на даден пространствен контекст.

Елементите са основните структурни компоненти: традиционните направления, културните и природни ценности. *Взаимоотношенията са връзките между елементите: исторически (времеви), пространствени, функционални.*⁶

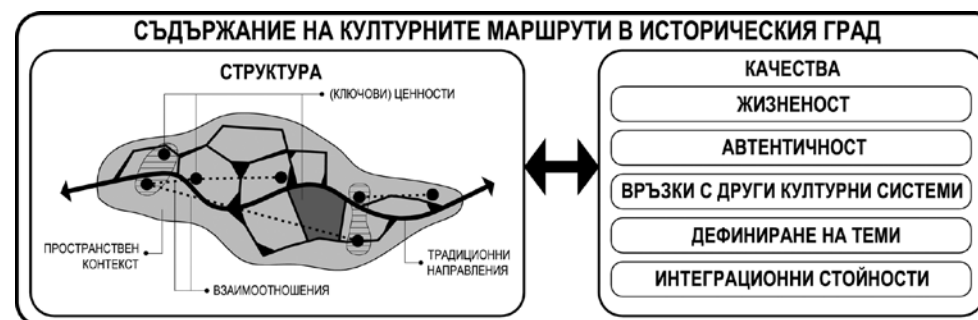
Пространственият контекст е определена територия по протежение на културния маршрут в историческия град, в чийто конкретен обхват не само се ситуират физически материалните и нематериалните ценности, свързани с традиционните направления, но и се простират разнообразните взаимоотношения между тях. В този смисъл, конкретните параметри на пространствения

⁶ Георгиева, Д. *Културните маршрути в историческия град: случаят Пловдив*. Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив, Научен форум Пловдивски приноси 2008. – В: *Архитектурното наследство на Пловдив като посредник между историята и съвременността*, Пловдив, 2008, ISSN-1311-9133, стр. 20-29.

контекст са смислово определяеми и не следва механично да се ограничават само до непосредствено прилежащата на културния маршрут в историческия град среда. Той може далеч да я надхвърли във връзка с различни взаимоотношения между ценностите.

Така дефинираната структура на културните маршрути в историческия град ги определя като единна ценност от елементи и взаимоотношения, която функционира със своя логика. Тя е носител на свидетелства за непрекъснато протичащ културен обмен, които са неразделни части от съдържанието на културните маршрути в историческия град. В този смисъл **културните маршрути по своите структура и съдържание могат да се разглеждат като интегрална културна система (определена от елементи и взаимоотношения) със специфични качества.**

Съдържанието на културните маршрути в историческия град (фиг. 1) се определя от тяхната структура като система и носените от нея качества: жизненост; автентичност; връзки с други културни системи на по-високи и на по-ниски териториални нива; възможност за дефиниране на теми; и интеграционни стойности.

Фиг. 1. Модел на структурата и съдържанието на културния маршрут в историческия град

© Схема: ст. арх. Доника Георгиева

Видове културни маршрути в историческия град

Дефинирането на видове културни маршрути се базира на определени признаци. Така например Хартата на ИКОМОС за културни маршрути предлага класификация според: териториалния или културния обхват; целта или функцията; продължителността във времето; структурната конфигурация; естествената среда. На тази база, културните маршрути в историческия град се класифицират като:

- *локални* (на най-ниско териториално ниво – в рамките на историческо селище) според териториалния им обхват;
- *в рамките на един определен културен регион* според културния им обхват;
- *градски (или урбанизирани)* според естествената им среда.

По отношение на видовете културни маршрути в историческия град, една логично изведена класификация може да стъпи на база на техните специфични качества.

(1) Според степента на жизненост културните маршрути в историческия град могат да бъдат:

- *Развиващи се* – при които процесите на обмен по протежението им продължават активно и днес, към ценностните им елементи се добавят нови и в резултат качествените им характеристики се променят. Пловдив – град на кръстопът – генерира развиващи се културни маршрути, които разкриват по своето протежение ценности от тракийската, елинистическата и римската епохи, от Средновековието, Османския период, Възраждането, от периода след Освобождението. Обогащането им продължава и до днес.

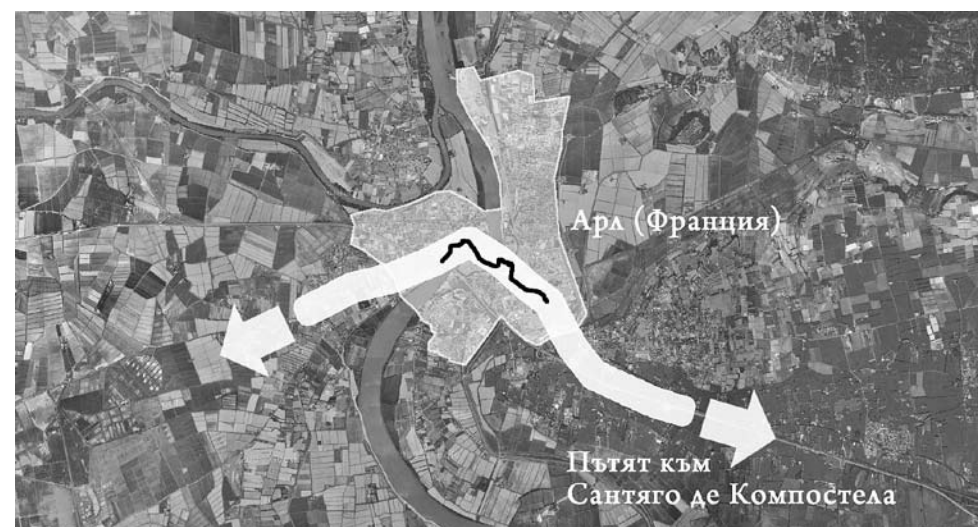
- *Относително статични* – при които процесите на обмен се определят основно от предаване на определена традиция от поколение на поколение, т.е. във времето. Споменът се запазва и съдържанието на културните маршрути не се променя. Евентуалното интегриране на нови ценностни елементи също е подчинено по своя смисъл на съответната традиция.

Пример за относително статичен културен маршрут в исторически град е пътят на литийното шествие в Асеновград, което датира още от началото на XVIII век и до днес е символ на защитата на града от бедствия.

Характерно за този вид културни маршрути в историческия град е, че тяхната съвременна изява обикновено е свързана с повтаряемост на традицията, която е в основата им на определен времеви цикъл.

(2) Според връзките им с културни пътища на по-високи териториални нива културните маршрути в историческия град могат да бъдат:

- *Фрагменти от културни пътища на по-високо териториално ниво* (фиг. 2) – културни маршрути в историческия град, които са част от културен път с по-голям обхват и влияние. Те носят качествата на големия път, но проектирани на територията на историческия град и повлияни във времето от характеристиките на селището.

Фиг. 2. Културен маршрут в историческия град – фрагмент от културен път на по-високо териториално ниво (Арл)

© Схема: ст. ас. арх. Доника Георгиева; карта: Google Maps

Примери за подобни фрагменти са културните маршрути в историческите ядра на Саламанка (Испания) и Арл (Франция) – интегрални части от *Пътя към Сантяго де Компостела* – ценност, която още от Средновековието до днес играе фундаментална роля в културния обмен между Иберийския полуостров и останалата част на Европа.

Фиг. 3. Културен маршрут в историческия град – фрагмент-генератор на културен път от по-високо териториално ниво (Асеновград)

© Схема: ст. ас. арх. Доника Георгиева; карта: Google Maps

- *Фрагменти – генератори на културни пътища от по-високо териториално ниво* – културни маршрути, при които историческият град играе ключова роля при формирането и развитието им. Те могат да се разделят на два подвида:
 - *културни маршрути в историческия град, които генерират развитието на културни пътища, започващи именно от това селище* (фиг. 3)
За пример отново можем да си послужим с Асеновград, който е генераторът на пътя на традиционното литийното шествие от църквата „Св. Богородица Благовещение“ (Рибната църква) в града до Бачковския манастир.
 - *културни маршрути в историческия град, които са генераторът на крайната цел на културни пътища от по-високо ниво, т.е. те завършват в това селище* (фиг. 4).

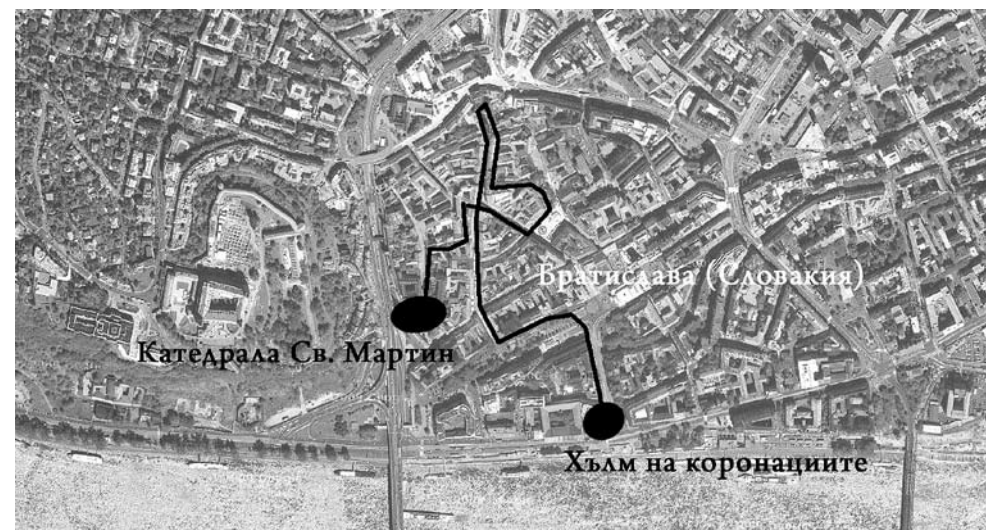

Фиг. 4. Културен маршрут в историческия град – фрагмент-генератор на крайна цел на културен път от по-високо териториално ниво (Сантяго де Компостела)

© Схема: ст. ас. арх. Доника Георгиева; карта: Google Maps

Пример за подобен фрагмент – генератор на крайна цел на културен път в исторически град, е Сантяго де Компостела (Испания), чиято катедрала с мощите на Св. Яков е притегателната сила за поклонниците от цяла Европа.

- *Изцяло живеещи в рамките на историческия град* (фиг. 5) – при които културните маршрути се проявяват единствено в селището. Въпреки това те могат да правят смислови връзки с по-високи териториални нива.

Фиг. 5. Културен маршрут в историческия град – изцяло живеещ в рамките на селището (Братислава)

© Схема: ст. ас. арх. Доника Георгиева; карта: Google Maps

Такъв пример е Пътят на кралската коронация в Братислава. Той разкрива ключовите места, свързани с тържествената церемония за коронацията на 19 владетеля на Унгария преди падането ѝ под турска власт. Днес традицията на коронацията оживява ежегодно през първата седмица на септември като символ на знаменитото минало на града.

(3) Според тематиката, функцията или предназначението им културните маршрути в историческия град могат да бъдат:

- *Политематични или многофункционални* – културни маршрути, които са носители на разнообразни теми и функции по своето протежение. Подобни културни пътища можем да открием в селища с богата история, с многопластови културни следи, свидетели на множество исторически събития, например София, Пловдив, Велико Търново.
- *Монотематични или еднофункционални* – културни маршрути, носители на конкретна тема или функция, възникнали по конкретен повод и продължили развитието си във връзка с определена жива традиция. Например културните маршрути в Саламанка, Авила, Асеновград са религиозни, докато културният маршрут в Братислава е подчинен на политическа тема.
Една подобна класификация на културните маршрути в историческия град – на база на качествата на тяхната културна система – играе клю-

чова роля във връзка с дейностите по тяхното адекватно и устойчиво опазване, развитие и използване.

Заклучение

В заключение може да се очаква, че през следващите години все повече ще нараства значението на културните маршрути в историческите градове – комплексна ценност, която функционира със своя логика. Те предлагат един съвременен поглед върху историческите процеси в града и заедно с това са естествената връзка на локалното културно пространство с регионалното и европейското. От тази гледна точка, културните маршрути притежават значителен потенциал и могат да стимулират интегрираното опазване на историческия град, както и да допринесат за устойчивото градско развитие и ефективно използване на наследството за целите на образованието, културния туризъм и други.*

* Разработката е част от научно изследване „Идентификация на културни пейзажи и на културни маршрути в историческия град“, финансирано от Центъра за научни изследвания и проектиране при Университета по архитектура, строителство и геодезия, в рамките на проект, селектиран в конкурса за научно-изследователски проекти на общо основание „Наука 2009“ по плана на УАСГ за 2009 г.

МЯСТОТО НА РОМСКАТА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА В ГРАДСКА СРЕДА КАТО АВТЕНТИЧНО ИСТОРИЧЕСКО СВИДЕТЕЛСТВО

Евгения Иванова, Велчо Кръстев / Evgeniya Ivanova, Velcho Krustev

The Place of the Material Culture of the Romani in an Urban Environment as an Authentic Historical Evidence

The material culture of the Romani has complex, attractive and enticing elements. Yet, if we would like to exhibit it in the modern city we have to know the Romani group memberships.

The presentation can be done through separate or multicultural exhibitions, bazaars and fairs.

Irrespective of the possibilities, the presentation has to obey the idea that all cultural values, despite the mutual cultural-historical influences, allow the heritage of this land to be reviewed not only as a carrier of the concrete national and ethnical identity, but also as a reflection of the soul in an general human sense.

Историческата съдба предопределя векове наред съвместен живот между българи и цигани. Започналото в годините на Първата българска държава съвместно битие, продължава и в Османската империя. Освобождението през 1878 г. заварва етнически обособени цигански махали и години наред след това те продължават да дават ориенталския облик на редица български градове.

В новоизбраната столица на Княжество България – София, през 1881 г. съществуват четири цигански махали – Чауш махала (около паметника „В. Левски“), Шах махала (при площад „Славейков“), Чукур махала (площад „Възраждане“), махала „Хаджи Манов мост“ (след Шарения мост – дн. Львов мост – от двете страни на т. нар. Ломско шосе). Скоро след това циганите от трите махали, озовали се в центъра на София, започват да се преместват към махалата „Хаджи Манов мост“ и по посока на железопътната линия към Пловдив „в месността „Кюлюците“ – там, където се изхвърляха отпадъците на София... Най-характерното нещо за тези пренебрегнати жители на София бе, че живееха в смрад и нечистотии....“¹. След 1888 г. от тази махала също започват да се изселват извън очертанията на града, в ливадите

¹ Костенцева, Р. *Моят роден град София*. С., 1979, с. 43.

на м. Коньовица. В началото на XX в. вече се оформя новата махала, която бързо се разраства. От името на главната улица „Татарли“ се нарича „Татарлъ – Коньовица“ (сн. 1).

През 20-те и 30-те години столицата е притегателно място за заселване на цигани от различни райони. Това води до формиране на нова махала – „Тұла махала“ (в района на Тухларната фабрика). В края на 30-те – началото на 40-те години се слага началото и на „Факултета“².

В столицата на Източна Румелия – Пловдив, циганската махала „Хаджи Хасан“ също е в центъра на града. А „Южно от мегдана „Бей Меджид“ (дн. „Къптян Християн махала“ – б.а.), извито като дъга на изток, бе „циганското царство“... Другите цигански махали – „Барсак“ и „Кирпич махала“ са при гробищата „Св. Архангел Михаил“. Цигани се заселват в „Каршияка“ и в едно от първите предградия на Пловдив – „Кючук Париж“³ (сн. 2). Много цигани са пръснати из града и живеят в сламени колиби и полусъборени джамии. На 25 април 1889 г. Пловдивският общински съвет издава приказ, с който определя ново място за местожителство на етноса. То е на 2 км на изток от Пловдив, в Ново село (Йеникьой), наречено по-късно на името на ген. Столипин⁴.

Градоустройствената политика както на Царство България, така и в годините на т.нар. социалистическо общество е насочена към изселване на циганите към покрайнините. Но демографските процеси и урбанизацията поставят този въпрос непрекъснато на дневен ред. Градът е привлекателно място за живот и труд за хора от всички етноси. Високата раждаемост, мобилността на циганите, вътрешно миграционните процеси предопределят непрекъснатото нарастване на техните махали и формиране на нови. Наред с това части от махалите им в централната част от градовете се запазват и се вписват в градската структура (напр. Хаджи Хасан махала в Пловдив, части от „Коньовица“ и „Татарли“ в София). Така те желани или не, присъстват във всяко селище и дават един не винаги лицеприятен облик (сн. 3 и 4).

И оттук възникват въпросите:

Може ли да се скрият циганите зад високите бетонни огради, да се изолират и да се отнасяме към тях все едно, че не съществуват?

В същото време познаваме ли достатъчно циганския/ромския етнос?

Оставил ли е в културно-исторически план следи и къде трябва да се търсят те?

Има ли стойностни, привлекателни и атрактивни елементи от бита и занаятите, културата и традициите му?

Може ли в съвременния град да се покаже и циганската материална култура?

Ние мислим, че стойностните елементи от тази култура трябва да намерят своето подобаващо място, а защо не да станат и част в туристически дестинации.

Материалната култура отразява всички области на социалния живот и това я превръща във важен исторически извор. Обхваща широк аспект от явления в бита, които имат веществена форма и са продукт на човешката дейност – селища, жилища, храна, облекло, произведения на занаятите и т.н. Наред с това, представя и самия производствен процес и опит, оръдията и средствата, с които се осъществява дейността. Материалното явление може да съществува самостоятелно, далеч от своя производител в пространството и времето и така се запазва в музейните фондове като исторически културен паметник. Това дава възможност да се проследи развитието му⁵.

Когато се говори за голямото творческо разнообразие в материалната култура, включително и в културата на циганите/ромите, трябва да се има предвид влиянието на различните исторически условия на живот. Всяка епоха внася свое социално съдържание в тази култура, отговарящо на потребностите на времето и така моделира нейните форми и функции. Това е валидно и за всяка една циганска група.

Циганските групи по разни пътища и в различно историческо време се настаняват в българските земи. И за да се експонира материалната им култура трябва да се познава груповата им принадлежност.

При циганите груповото деление, нееднаквото минало, миграционните процеси, езиковото разнообразие и разнородната среда на битуване определят и голямото многообразие на социални и културни елементи за всяка една циганска група. От една страна, тя е своеобразна затворена общност със свой език, потестарни органи, начин на препитание и професионална специализация (напр. ерлии, калдараша, бургуджии, „тракийски“ калайджии, кошничари, копанари, мечкадари и т.н.) (сн. 5 и 6). От друга – общият произход, положението в обществото и отношението на макрообщността към нея ги сближава и солидаризира. Заселването и битуването сред различни етноси, мобилността и приспособимостта им към традициите към околното население също слагат своя отпечатък – наслагват се характерни само за тях културни елементи с нови, привнесени от контактите с местните жители. В много случаи циганите поддържат и на практика съхраняват отделни обичаи и об-

² Марушиакова, Е., В. Попов. *Циганска политика и цигански изследвания в България (1919–1989)*. – В: *Studii Romani*, T. VII, C., 2007, с. 115–116.

³ Алваджиев, Н. *Пловдивска хроника*. Пловдив, 2000, с. 104, 335.

⁴ ТДА-Пловдив ф. 29-к, оп. 4, а.е. 2.

⁵ *Етнография на България*, т. II, С., 1983, с. 6–9.

реди, които са изоставени или забравени от околното, живеещо заедно с тях, население. Всичко това оформя обобщаващи културно-исторически черти и характерна народопсихология⁶ (сн. 7 и 8).

Типично за материалната култура на всеки етноси се проявява най-добре при съпоставянето и с тази на други етноси. То дава възможност да се очертаят специфичната ѝ особености и да се отчетат някои общи белези на културното развитие, възникнали в хода на съвместното историческо съжителство. Отчитането на тези фактори дава възможност за по-голяма обективност както на особеното, така и на общото при представяне на циганския/ромския етнос.

Материалната култура, която се създава от циганите/ромите, най-често е на целия, относително социално еднороден групов колектив, в който всеки член има равно участие и положение като творец и потребител. Затворената социална среда, в която се възпроизвежда и функционира тази култура, я превръща в култура с ясно изразени локални характеристики. Оттук и нейното голямо многообразие на локални варианти, включени в общото етническо цяло⁷.

Поради специфичната етносоциална структура все още са редки случаите на музейното показване на материалната култура на циганската общност, вписването ѝ в мултикултурални или представянето в самостоятелни експозиции. Но не е и невъзможно.

Изготвянето на тематичния план и уреждането на една експозиция посветена на етноса, трябва да се съобрази с различията между типовете култури и характерните особености на отделните цигански групи. В една експозиция за циганите, залагайки на „собствено циганското“, трябва да се представи духът на етнокултурата с най-типичното за групата. Интересно за публиката е показването на разграниченията съобразно начина на живот на групата (дихотомията – уседнали-чергарстващи) и професионалната специализация. В същото време не трябва да се изолира от общността като цяло.

Сравнително по-трудно е представянето по вертикала – в динамичния ход на историческото и етнокултурното развитие. Причината за това е в характерния начин на живот и от тук в липсата на артефакти от по-ранно време.

Така сложността на проблема не винаги позволява проследяването едновременно и в еднаква степен на всички компоненти на циганската материална култура. Ето защо някои от тях – жилище, занаяти, транспорт, облекло, тъкани са застъпени по-добре, а естеството на други не дава тази възможност.

⁶ Иванова, Е.И., В. Кръстев. *По дългия път... Живот с другите*. Стара Загора, 2006, с. 14-20.

⁷ Марушиакова, Е., В. Попов. *Циганите на България (проблеми на мултикултуралната музейна експозиция)*. С., 1995, с. 46-50.

Началото на представянето на циганите/ ромите пред широката публика поставя през 1995 г. изложбата на ЕИМ при БАН „Циганите от старо време“. Представа бита и вярванията на циганите в България от края на XIX и началото на XX век. Архивни снимки и документи, автентични предмети от бита и занаятите, които те са упражнявали, разкриват светоусещането на българските цигани/роми. Експозицията е допълнена и от текстове с цигански песни, приказки, легенди и предания. Посрещната е с интерес не само в София, а и в редица други градове – Русе, Търговище, Варна, Габрово, където дава възможност на посетителите да открият „един непознат свят, който през цялото време ни е заобикалял“. Експозицията гостува през 1998 г. шест месеца и в Будапеща, Унгария като част от изложбата „Циганите в Централна и Източна Европа“⁸.

Десет години по-късно – 2005 г., отново Етнографският институт с музей експонира в залите на БАН изложба „Приносът на БАН в изучаване на ромската култура“ с куратори ст.н.с. д-р Елена Марушиакова и ст.н.с. д-р Веселин Попов.

Докато тези две изложби представят етноса самостоятелно, то друг вариант е организираната от Националния исторически музей изложба под наслов „България – многообразна и единна в европейската общност“. Посветена е на хармоничното съжителство на българите с най-големите и традиционно присъстващи в страната общности – турци, цигани/роми, арменци, евреи, както и на тяхната оригиналност в бита, културата и взаимните им прониквания. Уредена е в годината на влизане на България в Европейския съюз – 2007.

Циганският/ромският етнос като най-хетерогенната малцинствена общност в България е показан чрез автентично женско облекло на отделни групи, оръдия на труда, продукция на традиционни ромски занаяти, богат снимков и текстови материал. Експонатите са от фонда на Регионалния исторически музей в Стара Загора и предоставени от членовете на Регионално сдружение на ромите занаятчии „Технитари“ в Стара Загора. Това е пример как една неправителствена организация си партнира успешно с държавната институция – музей (сн. 9 и 10).

Изложбата, открита от ръководителя на представителството на Европейската комисия в България Майкъл Фъмфрис, предизвика интереса както на водещи политици и общественици, културни дейци и дипломати, така и на обикновените посетители. Времетраенето ѝ е удължено с четири месеца (юни 2007 – февруари 2008).

По време на ежегодния национален фестивал на ромската музика, песни и танци през лятото на 2008 г. Регионално сдружение „Технитари“ експонира

⁸ Дечева, М. *Облеклото на циганите/рома в България*. С., 2004, с. 8-9.

в Стара Загора допълнен вариант на показаното в НИМ под наслов „Ромската идентичност – гледана отвън, показана отвътре“. В книгата за посетители на изложбата е записано: „Различието е богатство, както различието на звездите – звездите заедно правят ансамбъла на звездната карта и пълнят небето с красота. Така и ромските звезди се вплитат в Млечния път в небето на България, като бисери в общата съдба на България“ (сн. 11).

Представянето на циганите и тяхната етнокултура чрез музейни експозиции не изчерпва формите и моделите, по които може да се работи. Ромската материална култура може да се представи и чрез различни изложения, базари, панаири. Това са местата, където се създава атмосфера на диалог, посетителите се запознават с културното наследство, обичаите и традициите на ромите, с тяхната народопсихология и възможностите им за бизнес и развитие. Циганите впечатляват със своето присъствие – атрактивно е представянето на занаята на живо и изработване на изделия.

Такава е и идеята на ТПП – Стара Загора, разработена в рамките на проект „Една общност – много решения“ през 2004 г. Две седмици роми занаятчии демонстрират своето майсторство и продават изработените на място изделия на посетителите. Изложението е допълнено с участието на Регионален исторически музей – Стара Загора, къща музей „Чудомир“ Казанлък, музей на коня при Тракийския университет. С камерна изложба от музейни експонати, снимки и картини те представят традиционните ромски занаяти⁹ (сн. 12).

В тази насока е и амбицията на Международен панаир – Пловдив, който в специализираната изложба за ромски занаяти, бизнес и култура „Ромски свят“ (2005) привлече за участие както общини и неправителствени ромски организации, така и институти на БАН, проучващи циганския/ромския етнос. БАН като съорганизатор експонира изложбата „Постиженията на БАН за събиране, изследване, съхранение и популяризиране на ромската култура“. Тя разкри богатата дългогодишна традиция на учените в изследване на ромската общност и различните аспекти на тяхната култура и език.

Наред с бургуджии и врачки от Сталипиново, кошничари от Болярци и Караджово, предлагащи мебели от ракета, своят майсторлък пред публиката показват и копаничари, кошничари, бакърджия и сарач от старозагорското сдружение „Технитари“ (сн. 13). Чрез показване на ромската история, традиционни занаяти и култура успешно се реализирана идеята за привличане на общественото внимание върху проблемите на ромското малцинство и инициативите за решаването им.

Макар и частично, циганската/ромската материална култура намира своето място и в ежегодно реализираните инициативи в редица населени места.

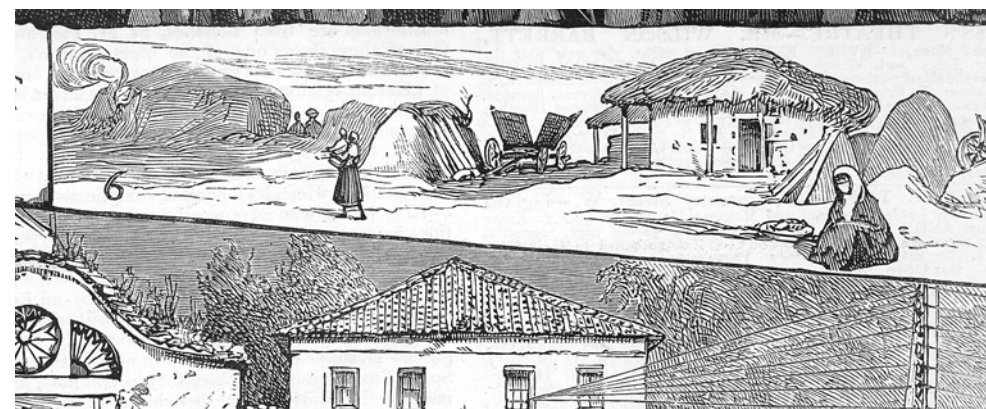
⁹ Иванова, Е., В. Кръстев. *Цигански занаяти* (каталог), Стара Загора, 2004.

Все по-често по щандовете на базари, панаири, пазари се виждат продукти на традиционните ромски занаяти (сн. 14). Към тези ръчно изработени изделия проявяват интерес не са масовите купувачи, но и сувенирни магазини, етнографски комплекси и други заинтересовани лица. Типичен пример в това отношение е Международният панаир на занаятите, провеждан всяка година в началото на м. септември в АЕК „Етъра“ край Габрово.

Дадените тук примери показват само част от начините на представяне на циганската/ромската материална култура. Независимо от вариантите показването трябва да се подчини на идеята, че всички културни ценности, въпреки взаимните културно-исторически влияния, позволяват наследството на тази земя да бъде разглеждано не само като носител на конкретна национална и етническа идентичност, но и като проявление на духа в общочовешки обхват.

Сн. 1. Циганска махала в София, 1897 г. (архив на KungBiblioteket, Sweden)

Сн. 2. Цигански къщи в покрайнините на Пловдив. „The Graphic“, бр. 835, 28 ноември 1885 г.

Сн. 3. Жилищен блок „Кармен I“ в циганската махала в Казанлък, началото на XXI в.

Сн. 4. Махалата в кв. „Горно Езерово“, Бургас, нач. XXI век

Сн. 5. Кошничари, 40-те години на XX в. (архив на ЕИМ при БАН)

Сн. 6. Калайджия, 50-те години на XX в. (архив на ЕИМ при БАН)

Сн. 7. Калайджия, началото на XXI в.

Сн. 8. Копанари/лингурари, началото на XXI в.

Сн. 9 и 10. Изложба „България – многообразна и единна в европейската общност“, НИМ

Сн. 11. Изложба „Ромската идентичност – гледана отвън, показана отвътре“, Стара Загора

Сн. 12. Майстори-бургуджии на изложението на ромските занаяти по проект „Една общност – много решения“, Стара Загора

Сн. 13. Майстори-кошничари на изложението „Ромски свят“, Пловдив

Сн. 14. Базар „Липа“ в Стара Загора

ПРИМЕРИ ЗА ОТНОШЕНИЕ КЪМ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА ГРАДОВЕТЕ У АНТИЧНИ АВТОРИ

Мария Костова / Maria Kostova

Examples of Reference to Cultural Heritage of the Cities in the Works of Ancient Authors

The objects of culture and art have always been assessed, they are being assessed today and will continue to receive the assessment of the people, who get familiar with them. In several passages by the ancient authors Cicero, Horace, Pausanias we can get familiar with the ancient society's attitude towards how they perceived and determined the significance of the cultural heritage.

The first two texts are from Cicero's speech against the Roman governor of Sicily, Guy Verres, from which it becomes evident that even from ancient times there was a movement of cultural and art monuments. The monuments were believed to be an important, distinctive part of the cities and a part of their history and significance.

Horace – another major Roman author, ponders the reasons for the creation of the cities and their purpose. In „The Art of Poetry“, he further gives us more clarity on why he connects the city to the legality. According to him, the necessary distinction between the public and private and between the sacred and secular matters could only be made through legality. It is known from the sources of the Roman law that public and sacred things, which included objects of Roman culture, temples, statues, had a special legal regime.

In ancient times, according to the texts of the ancient authors, people contemplated on the necessary factors, which make a particular place a city or a state. For Pausanias in „Description of Greece“ – those are the senate, the gymnasium, the theatre, the town square and the fountain.

The cultural-historical heritage of the cities in ancient Greece and ancient Rome has been valued and sometimes very jealously protected. Each city or a state had to have its history and material evidences of its establishment and existence. This was taken care of not only by the rulers, but also by all the citizens.

Предметите на културата и изкуството винаги са били оценявани, оценяват се и днес и ще продължават да получават оценките на хората, които се

докосват до тях. Степента и начинът, по който те се оценяват, определят или представят, показва какви са обществените нагласи, какъв е моралът и образоваността на оценяващите.

В няколко откъса от античните автори Цицерон, Хораций и Павзаний можем да разберем за отношението на хората в античното общество за това, как те са виждали и определяли значимостта на културните паметници.

Първите два текста са от речта на Цицерон срещу римския наместник на Сицилия Гай Верес. Става дума за първия голям успех на известния оратор като обвинител и адвокат, който той постига в един съдебен процес срещу римски магистрат. Той е определян като най-грандиозният съдебен процес в античността. Цицерон поема защитата на сицилийците, страдащи от беззаконията и ограбването на предмети на изкуството от страна на римския наместник. Сравнявайки поведението на Верес с това на Гай Клавдий¹, друг римски магистрат, Цицерон пише следното:

C. Claudius, ... qui forum et basilicas non spoliis prouinciarum sed ornamentis amicorum, commodis hospitum non furtis nocentium ornarent; qui tamen signa atque ornamenta sua cuique reddebant, non ablata ex urbibus sociorum atque amicorum quadridui causa, per simulationem aedilitatis, domum deinde atque ad suas uillas auferebant. (Cic., In Verr., II, 4, 6)

„Знатни хора като Гай Клавдий ... украсяваха форума и базиликите не с плячка, наградена от провинциите, а със скъпоценностите на своите приятели, с предмети, предоставени им от техните гостоприемци, а не с трофеи на крадци и разбойници. Тези хора връщаха всекиму своите статуи и украшения, а не ги отнасяха от градовете на съюзниците и приятелите си, уж за четири дена под предлог, че ще отпразнуват своето едилство, за да ги откраднат след това за къщите или по вилите си...“²

Другото сравнение е със Сципион Африкански³:

P. Scipio ... pollicetur sibi magnae curae fore ut omnia ciuitatibus, quae cuiusque fuissent, restituerentur. Tum illa quae quondam erant Himera sublata, de quibus antea dixi, Thermitanis sunt reddita, tum alia Gelensibus, alia Agrigentinis, in quibus etiam ille nobilis taurus, quem crudelissimus omnium tyrannorum Phalaris habuisse dicitur, quo uiuos supplici causa demittere homines et subicere flammam solebat. Quem taurum cum Scipio redderet Agrigentinis, dixisse dicitur aequum esse illos cogitare utrum esset Agrigentinis utilius, suisne seruire an populo Romano obtemperare, cum idem monumentum et domesticae crudelitatis et nostrae mansuetudinis haberent. (Cic., In Verr., II, 4, 73)

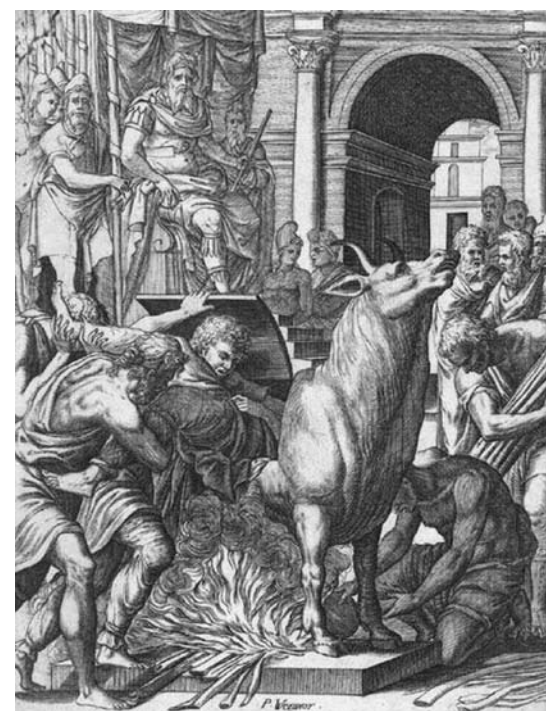
¹ Известен римски сенатор и генерал от края на III в. пр.Хр.

² Цицерон. *Избрани речи*. Втора сесия на процеса срещу Верес. Четвърта реч „За статуите“. Превод Атанасов, В. София, 1983, с. 94.

³ Публий Корнелий Сципион Назика, консул през 52 г. пр.Хр.

„Сципион ... обеща, че ще направи всичко необходимо, за да върне на всеки град онова, което му принадлежи. Тогава задигнатите от град Химера статуи бяха върнати на Терма; други пък се прибраха в родната Гела, в Агригент; сред тях беше дори онзи прочут бик, в който най-кръвожадният от всички тирани – Фаларид – хвърлял живи хора и разпалвал огън под него, утолявайки по този начин своята мъст. Връщайки този бик в Агригент, Сципион казал на жителите му, че за тях е удобен случай да се замислят кое им е по-изгодно, дали да робуват на своите съграждани, или да се подчиняват на римския народ, щом и коравосърдечието на техния тиранин, и милосърдието на нашия пълководец ще имат един и същ паметник.“⁴

От двата текста на Цицерон става ясно, че още в античността е имало движение на паметници на изкуството и културата подобно на съвременните пътуващи изложби. В първия откъс се говори за това, че при встъпване в длъжност магистратът е организирал тържество, за което се носели и излагали статуи и други украшения. Още по-интересно е свидетелството за това, че паметниците са се схващали като важна отличителна част на градовете, част от тяхната история и значимост, независимо дали са свързани с някакви хубави или пък лоши събития.

ви хубави или пък лоши събития. Такъв е металният бик от Агригент, за който става дума във втория текст. Тази история е впечатлявала хората през вековете така, че има и картина от XVI в., на която е изобразен тиранът Фаларид, наблюдаващ изпълнението на поредното наказание.

Любопитно е и написаното от Хораций – друг голям римски автор. В стиховете на поета се откриват мисли за причините за създаването на градовете и тяхното предназначение. В една от своите саатири Хораций е написал:

Фаларид

⁴ Цицерон. *Избрани речи* ... с. 109.

Oppida ceperunt munire, et ponere leges,
ne quis fur esset neu latro, neu quis adulter. (Sat., I, 3, 105-106)

„Хората започнали да си строят градове, да създават закони, за да няма крадци или разбойници, за да няма прелюбодейци.“

В сатирата Хораций критикува липсата на мярка в поведението на хората в различни ситуации. Смисълът на това двустишие води до заключението, че създаването на един град е свързано с установяването на правила на общественожитие сред хората и, че това е, което може да ги предпази от неумереността, от своеволието и насилието. С друг текст от „Поетическо изкуство“ Хораций ни дава още яснота защо той свързва града със законността. Според него чрез законността единствено може да се направят необходимите разграничения между публичните и частните неща, между свещените и светските неща.

Fuit haec sapientia quondam,
publica privatis secernere, sacra profanis,

.....
oppida moliri, leges incidere ligno. (Ars poetica, 396-399)⁵

„Било е някога това знание, да се разграничава публичното от частното, святото от светското, да се строят градове, да се пишат закони върху дървени таблици.“⁶

Известно е от изворите за римското право, че публичните и свещените вещи, в които са били включени и предмети на римската култура, храмове, статуи, са имали специален правен режим. Те са били извън търговския обмен. Съществували са разпоредби, които се отнасяли до тяхното поддържане и

⁵ Латинските текстове от Хораций са по изданието на Horatius, Opera, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1970.

⁶ Двата текста от Хораций са в превод на М. Костова.

Хораций

опазване. На друго място Хораций сравнява кражбата на зеленчуци от една градина и кражбата на храмови предмети. Той е споделял мнението на повечето юристи, според които за второто деяние – кражбата на храмови предмети – трябва да има много по-строга наказание. Днес жителите на малкия град Веноза в Италия, което е родното място на Хораций, са издигнали подобаващ паметник на знаменития си съгражданин.

Много любопитен е фактът, че още в Законите на 12-те таблици (в средата на V в. пр.Хр.) има текст, чието съдържание може да се приеме като начало или първа грижа за опазване на града Рим, облечена в норма със забранителен характер. Това е разпоредбата, с която се забранявало извършването на погребение или кремация в очертанията на града. Целта е била да се избегне предизвикването на пожар или да плъзне някаква зараза. Би могло да се каже, че с тази разпоредба се е поставило началото на развитието и на екологичното право.

Третият автор, Павзаний (110/115 г. – 180 г.), е известен със своето „Описание на Елада“, или „Пътешествие из Елада“, нещо като пътеводител, в който той дава подробно описание на храмове и паметници.

В неговото съчинение се намират разсъждения, които можем да определим като разсъждения за конститутивните елементи, каквито според гръцкия автор трябва да са налице при създаването и определянето на едно населено място като град.

„IV. [1] От Херонея има двадесет стадия до Панопей, град на фокидците, доколкото може да се нарече град, тъй като в него няма нито сгради за управителите, нито гимназион, нито театър, нито агора, нито вода, която да стига до чешма, а обитават груби жилища досущ като планински колиби. При все това си имат граници със съседите и дори изпращат свои заседатели на Фокидското събрание... Край пътя при Панопей има малка кирпичена сграда, в която се пази статуя от пентелезийски мрамор, според някои на Асклепий, според други на Прометей.“ (кн. 10, *История на Фокида*)⁷

Панопейците претендирали да се знае още, че на тяхна територия е погребалната могила на великана Титий⁸, за който пише и Омир в „Одисея“.

В съвременната наука за държавата специалистите говорят за конститутивни елементи при създаването на държава: територия, народ и властови органи на управление. Но още в античността според текстовете на античните

⁷ Преводът е на Валерий Русинов. *Антични автори. Изворите за Тракия и траките*. On line, 2008.

⁸ Гигантът Титий, син на Зевс, оскърбил майката на Аполон Лето и Аполон го поразил с огнения си лък.

автори се е разсъждавало за тези необходими наличности, които правят едно място град или държава. Следователно, за Павзаний това са сенатът, гимназионът, театърът, градският площад, чешмата. Но любопитното тук е, че панопейците, макар да нямали нито едно от тези неща, имали претенции за едно историческо или легендарно минало, което се е случило на тяхна територия и е материално засвидетелствано с мраморната статуя на гръцки бог и погребалната могила на Титий.

Нека си припомним, че още в древността много градове и селища са си оспорвали честта да бъдат родно място на Омир. Основните претенденти са били седем селища. По-късни известия говорят дори за двадесет претенденти.

Културно-историческото наследство на градовете в древна Гърция и древен Рим е било ценено и понякога много ревниво пазено. Всеки град или държава е трябвало да има своята история и материални свидетелства за своето основаване и съществуване. За това са имали грижа не само владетелите, но и всички жители на градовете.

КЛАСИЧЕСКОТО ИЗКУСТВО НА КОНСТАНТИНОПОЛ И НЕГОВИЯТ ЖИВОТ В СЪЗНАНИЕТО НА ГРАДСКОТО НАСЕЛЕНИЕ (IV–XVII В.). НЯКОЛКО ПРИМЕРА

Лиляна Симеонова / Liliana Simeonova

The Classical Art of Constantinople and Its Afterlife in the Popular Mind. A Few Examples

From its foundation as a capital by Constantine the Great in the fourth century to its sack by the armies of the Fourth Crusade in the thirteenth, Constantinople boasted a collection of antique statuary that was unrivaled by any city in the medieval world. Largely composed of pre-fourth-century antiquities, the collection was created by transporting statuary art from all corners of the empire to the New Rome. Under Constantine and his immediate successors, the gatherings spread throughout the city's public spaces, to decorate and to legitimize the new capital. When, in the late fourth and the early fifth centuries, the areas of the Theodosian enlargements were incorporated into the city, in the new urban spaces additional ensembles were formed. The gathering of classical art continued under the next emperors until the habit of transporting classical art to Constantinople altogether died out in the reign of Justinian the Great, in the sixth century.

Today only four monuments of classical art survive in situ: the so-called Serpent Column, the Theodosian (Egyptian) Obelisk, Constantine's Porphyry Column, and Marcian's Column. Archaeological excavation has only provided a handful of antiquities associated with the collection. Our knowledge of Constantinople's collection of classical art is derived mostly from literary accounts as well as from some miniatures and drawings. The Byzantine sources (chronographies, panegyrics, and *ekphraseis*) and the written accounts of foreign visitors to Constantinople provide us with a two-tier understanding of the collection – the documentary description of the classical statuary art and its deployment, on the one hand, and its perception and interpretation by the city's inhabitants and the visitors, on the other.

The afterlife of classical statuary in the postclassical world bears testimony to the desire, on the part of post-seventh-century viewers, to interpret classical sculpture in terms of local, non-classical history, to attribute it to mythical powers, and to interact physically with statuary, either to prevent evil or to punish a certain statue for some wrongdoing.

While there is no evidence that, in the Ottoman period, the Turks endowed statues with talismanic powers by the insertion into their cavities of certain

substances and burning incense before them as the Byzantines had done, they nonetheless shared the Greek medieval beliefs that certain classical statues or reliefs were endowed with magical powers. The persistence of the beliefs in the supernatural qualities of statues reveals an important aspect of the reception and afterlife of classical art in Constantinople of the Byzantine and the Ottoman eras.

„Животът“ на произведенията на изкуството и особено на скулптурата в контекста на нейната социална и архитектурна среда поставя редица интересни въпроси пред изследователите. Как с течение на времето се променя средата, в която се намират скулптурните произведения (релефи, индивидуални статуи или цели ансамбли от фигури, обелиски и пр.), как се променят и възприятията и вярванията на населението, свързани с тези творения?

Изследването на това как се възприемат произведенията на изящното изкуство в контекста на тяхната среда се усложнява от факта, че в хода на времето много от паметниците са били премествани и поставяни в съвсем нова среда – архитектурна, социална, етническа, религиозна и пр. Понякога това ставало в резултат от покупка или кражба на артефакти, но като че ли най-често – в резултат от политическите амбиции на завоеватели. (Тук в ума ни веднага изплуват такива христоматийни примери от Античността и Средновековието, каквито са транспортирането в Рим и Константинопол на египетски обелиски или на артефактите от Делфи – като се почне с петстотинте статуи, откарани от Нерон в Рим, и се свърши с т. нар. Змийска колона, крепяла триножника на вечния огън в Аполоновото светилище, която била отмъкната от Константин Велики, за да бъде поставена в Константинопол. Да не говорим пък за прословутите Лизипови коне от храма на Артемида в Ефес, които били откарани отначало в Рим, а после в Константинопол, след това, през 1204 г. – във Венеция, а през 1797 г. в Париж, за да бъдат върнати накрая на „законните си собственици“ венецианците след Виенския конгрес от 1815 г.)

С вписването на скулптурата в нейната среда и възприемането ѝ от публиката в хода на времето се занимават различни клонове от науката. Един от тях е т. нар. история на умствените нагласи (фр.: *histoire des mentalités*; англ.: *history of the attitudes*), която на свой ред е клон на по-обхватна дисциплина – културната история. Споменатата „история на умствените нагласи“, която води началото си от школата „Анали“¹, се занимава предимно с възгледите за миналото на определени културни или социални групи. Тук можем да споменем и изследванията, посветени на нагласите на населението на новата имперска

¹ Школата „Анали“ като течение в историографията е наречена така по името на списанието *Annales d'histoire économique et sociale* (1929/39). Днес списанието се нарича *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (Paris, 1994–).

столица – Константинопол, което пречупвало значението на произведенията на античното изящно изкуство през собствения си мироглед, така че с течение на времето тези произведения се сдобивали с нови значения. След това класическите статуи „обраствали“ с митове и легенди, свързвали се със събития от местната история на града и дори „придобивали“ различни магически свойства². Тези статуи, пренесени от четирите краища на империята с цел украсяване и легитимиране на Новия Рим, се вписвали и в неговата урбанистична среда, като ставали част от натоварените със символика публични пространства³.

Като говорим за значението на скулптурата и на заобикалящата я среда, трябва да споменем и още един клон на науката – семиотиката⁴ и по-точно едно от нейните подразделения, т. нар. урбанистична (или архитектурна) семиотика. Неин предмет на изследване, най-общо казано, е изучаването на значението на градските форми, които на свой ред са сътворени от различни знаци, символи и социални значения⁵.

Урбанистичната семиотика от своя страна се зароди въз основа на един малко по-стар клон на семиотиката – т. нар. социална семиотика. Социалната семиотика изследва практиките, които водят до придаване на социално значение на всичко видимо, изговорено или чуто, т.е. социалните системи се разглеждат най-вече като системи на комуникация⁶.

² Вж. напр.: Dagron, G. *Naissance d'une capitale. Constantinople et les institutions de 330 à 451*. Paris, 1974.

³ Mango, C. *Le développement urbain de Constantinople (IVe – VIIe siècles)*. – In: *Travaux et Mémoires* 2. Paris, 1985.

⁴ Изхождайки от първоначалната дефиниция на Фердинанд дьо Сосюр за семиотиката като „наука за живота на знаците в обществото“, можем да кажем, че тя се занимава най-общо с изучаване на знаците – поотделно или на групи, с процеса на тяхното възникване и комуникиране. Семиотиката се институционализира през 60-те години на XX в. с основаването на международна асоциация за семиотични проучвания: Association internationale de sémiotique (International Association for Semiotic Studies). Най-общо за предмета на семиотиката вж.: Eco, U. *A Theory of Semiotics*. London, 1976. Днес семиотиката се дели на множество клонове.

⁵ С други думи, целта на урбанистичната семиотика е да изследва социалното значение на пространствените форми (градски площи, улици, паркове и сгради) и техните елементи. Семиотиците на градската среда например подчертават, че градските структури и пространства често стават разпознаваеми не толкова с функционалните, колкото със символичните си значения. Не на последно място предметът на урбанистичната семиотика включва и обществения дебат за града, в т.ч. споровете около осъществени или неосъществени архитектурни и скулптурни проекти. Вж.: Gottdiener, M. and A. Ph. Lagopoulos (eds.). *The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*. New York, 1986. Като основоположници на урбанистичната семиотика се разглеждат някои трудове от 70-те години на XX в., какъвто е напр.: Eco, U. *Function and Sign: The Semiotics of Architecture*. – In: G. Broadbent, R. Bunt, C. Jencks (eds.). *Signs, Symbols and Architecture*. New York, 1980, 11-69.

⁶ Hodge, R. and G. Kress. *Social Semiotics*. Cambridge, 1988; Thibault, P.J. *Social Semiotics as Praxis: Text, Social Meaning Making, and Nabokov's Ada*. Minneapolis, 1991.

В контекста на осмислянето на градската среда е нужно да споменем и още един клон на семиотиката, който е в пряка връзка с урбанистичната и социалната семиотика – т. нар. семиотика на пространството. Във всекидневието пространството рядко се забелязва като нещо самостоятелно; по-скоро то се възприема като фон или като контекст, в който се търси значението на други предмети. Изучаването на пространството като семиотичен феномен предполага, че неговото значение – като знак – се разглежда във връзка с други проблеми: например, докато комуникацията се фокусира върху съдържанието на едно или друго послание, то пространството служи за доизясняване на значението на въпросните послания⁷.

Накрая трябва да споменем и едно явление, което също е чест обект на изследване от страна на семиотиците – т. нар. ресемантизация. В науката се говори както за процес на ресемантизация на архитектурата и нейните функционални характеристики⁸, така и за ре-семантизация на утилитарните предмети. (Последното е обект на изследване от страна на т. нар. семиотика на дизайна или продуктова семиотика.) Нещо повече: ресемантизацията нерядко се разглежда като антипод на т. нар. облитерация, т.е. изгубване на значението на даден предмет⁹.

В нашия случай за ре-семантизация може да се говори във връзка със споменатото по-горе преосмисляне на значението на класическите статуи във византийската столица. При Константин Велики и преките му наследници докарваните откъде ли не паметници били поставяни както на обществените места в града, така и в новоизграждащите се дворци и техните паркове. Когато в края на IV и началото на V в. кварталите, намиращи се извън Константиновите стени, били включени в града чрез построяването на т. нар. Теодосиеви стени, в новите урбанизирани пространства се образували допълнителни сбирки от антични статуи.

Събирането на произведения на класическо изкуство и превръщането на столицата в своеобразен „музей на открито“ продължило и при следващите императори¹⁰. Впечатляващ брой статуи, релефи и надписи били поставени върху градските порти, сградата на Сената, из дворците, на т. нар. Милион,

⁷ Gaines, E. *Communication and the Semiotics of Space*. – In: *Journal of Creative Communications*, vol. 1(2006), No. 2, 173-181.

⁸ Bonta, J.P. *Notes for a Theory of Meaning in Design*. – In: G. Broadbent, R. Bunt, C. Jencks (eds.). *Signs, Symbols and Architecture*. New York, 1980, 275-310.

⁹ Lacruz-Rengel, R. *Obliteration versus Re-Semantization of References in Electrical Appliances*, in: VISIO. *Journal of the International Association for Semiotic Studies*, vol. 8, No. 3-4.

¹⁰ Тази политика на ранновизантийските императори да събират произведения на изкуството от цял свят е наречена от С. Манго „глобална география“. Вж.: Mango, C. *Antique Statuary Art and the Byzantine Beholder*. – In: *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963), 53-75.

който бил най-натовареното кръстовище в града, в обществените бани, на Хиподрома и на т. нар. Ксиролоф (гр.: *Xyrolophos*, или Сухия хълм), където свършвала централната улица (гр.: *Mese*). С малки изключения обичаят да се докарват антични статуи в Константинопол изчезнал след Юстиниан Велики (527–565)¹¹. Всъщност последният известен ни случай е от времето на Константин II (641–668). Той се разпоредил статуята на богинята на победата Виктория да бъде свалена от старата сенатска сграда в Рим и докарана в новата столица.

Героите от гръко-римската митология и от античната история обаче били непознати за жителите на града. Затова техните статуи започнали да се оприличават на персонажи, които били познати на средновековния човек, т.е. започнал процес на ре-семантизация на античното скулптурно наследство. В новата среда – архитектурна, етническа, религиозна и социална – произведенията на класическото изящно изкуство били разглеждани като персонификация на библейски герои, на „варварски“ вождове, на владетели на враждебно настроени държави, на неверници и схизматици и въобще – смятало се, че в тях са се вселили най-различни добри или зли духове, които трябвало да бъдат унищожавани или умилювани. Като пример за подобна „променена самоличност“ на класическа скулптура можем да споменем една конна статуя, която някои идентифицирали като статуя на Белерофон – младежа от древногръцката митология, който мечтаел да язди Пегас, а други – като Исус Навин, старозаветен герой, който се свързва с изхода на израелтяните от Египет и влизането им в Обетованата земя.

По-долу ще стане дума и за това как ре-семантизираните антични скулптури изпълнявали различни функции в новата си среда. И което е още по-интересно, веднъж надарени от средновековните цариградчани с ново значение и „функции“, класическите произведения на изящното изкуство продължавали да живеят и при латинските и османските жители на града, чак до ново време¹². Един от най-ярките примери в това отношение е почетната колона на император Маркиан (450–457), оцеляла *in situ* и до днес. Жителите на Истанбул я наричат Къзташъ или Момин камък, понеже има поверие, че тя ще донесе плодovitост в брака на онези млади жени, които я докоснат. Това вярване обаче е възникнало още в ранносредновековния период от историята на Константинопол, като – по всичко личи – се е предавало през вековете, независимо от смяната на етническия и верския характер на градското население.

¹¹ Bassett, S. *The Urban Image of Late Antique Constantinople*. New York, 2005, 1-17.

¹² Този процес на преминаване на вярванията, свързани с античните скулптури и релефи от средновековните гърци у латинците и османците в Константинопол, е разгледан в: Simeonova, L. V. *Medieval Greeks, Latins and Turks and the Classical Art of Constantinople*. – In: Özkan, H., ed. *Sanat ve Klasik*. Istanbul, 2006, 211-226.

Нека обаче най-напред да хвърлим поглед към това кои са най-важните източници за пренасянето на антични скулптури в Константинопол, за преосмислянето им и – защо не – за използването им за някакви други цели, като например опазване от всякакви видове напаст. Така събирателската дейност на ранните византийски императори е намерила отражение в трудовете на историците от онази епоха – светски и църковни.

Например още през IV в. Евсевий Кесарийски дава в съчинението си „*Vita Constantini*“ интересно, макар и идеологически предубедено описание на това как публичните места в Константинопол бивали украсени с езически статуи:

„... почитани бронзови статуи, от които в продължение на много години произтичали древни суеврия, бяха изложени на показ на всички обществени места в имперския град. Тук някоя Пития, там някой Аполон Сминтей [т.е. „на мишките“] предизвикваха презрение у зрителя. Триножниците от Делфи бяха поставени на Хиподрома, а музите от Хеликон – в самия дворец. Накратко, градът, който носеше неговото [т.е. на Константин Велики] име беше от край до край изпълнен с най-изящни бронзови статуи, които бяха посветени на какво ли не и които заблудените жертви на суеврието дълго бяха почитали като богове, принасяйки им многобройни жертвоприношения, докато накрая прозряха заблудата си, понеже императорът изложи обектите на тяхното почитание на показ, за да бъдат осмивани от всички, които ги видеха.“¹³

Друг автор от IV в., който описва пренасянето на антични паметници, е Амиан Марцелин¹⁴. Ето какво пише той за пренасянето на обелиска, който по-късно щял да стане известен като Теодосиев, от Египет в Рим и Константинопол: император Константин заповядал да транспортират въпросния обелиск до Александрия, като възнамерявал да го постави в новата си столица. Но в 337 г. императорът умрял и червеният гранитен обелиск, който бил най-големият монолит в света, си останал в Александрия¹⁵. Двадесет години по-късно, в 357 г., неговият син Констанций II заповядал обелискът да бъде натоварен на специална баржа, с която бил докаран в Италия, а после – поставен на специална шейна и доставен в Рим¹⁶. В 390 г. обелискът бил пренесен от император Теодосий I и поставен на спината на Хиподрома в Константинопол¹⁷.

¹³ Euseb., *Vita Constantini* III. 54. Вж. най-новото тексткритично издание на: F. Winkelmann. Berlin 1975 (rev. 1992). Срв. английския превод: Eusebius, *Life of Constantine, Introduction, Translation and Commentary* by Averil Cameron & S. G. Hall. Oxford, 1999.

¹⁴ Seyfarth, W., ed. *Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt*. 2 vols. Leipzig, 1978. Вж. английския превод: Croke, B. *The Chronicle of Marcellinus. A Translation and Commentary* (with a Reproduction of Mommsen's Edition of the Text). Sydney, 1995.

¹⁵ Amm. Marcell. XVII.4.

¹⁶ Ibid., XVI.10.

¹⁷ Някои автори, като напр. Сара Басет, допускат, че в текста става дума за два египетски обелиска:

Зосим, чиято „*Нова история*“¹⁸ обхваща времето от император Август до 410 г., също отделя внимание на украсяването на новата столица с езически скулптури и други произведения на изкуството:

„Той [т.е. император Константин] украсил Хиподрома най-богато, като вградил в него храма на Диоскурите [т.е. Кастор и Полукс]. Техните статуи още могат да се видят върху портиците на Хиподрома. Той дори поставил някъде на Хиподрома триножника на делфийския Аполон, върху който бил изобразен самият Аполон.“¹⁹

И църковните историци от V в. Созомен и Сократ²⁰ описват пренасянето на скулптури от всички краища на империята в Константинопол. Ето например какво пише Созомен, след като вече е разказал как емисарите на Константин Велики обикаляли градовете и езическите светилища в империята и конфискували техните съкровища и статуи:

„Бронзовите статуи, които се отличаваха с изработката си бяха откарвани в града, наречен на императора [Константин I] и излагани като предмети за украса там, където още могат да бъдат видени – на обществени места, каквито са улиците, на Хиподрома и в двореца. Сред тях беше и статуята на Аполон, върху която сядал оракулът на Пития, а също и статуите на музите от Хеликон, триножниците от Делфи и широко почитаният Пан, когото Павзаний Лакедемонски и гръцките полиси дали като дарение след битката срещу медите [т.е. персите].“²¹

Тези сведения за събирателската работа на първите византийски императори са преминали от по-ранните източници в хронографията на следващата епоха – напр. в „*Хронографията*“ на Йоан Малала²² от 60-те или 70-те години на VI в. и „*Пасхалната хроника*“²³ от началото на VII в.

През VIII в. на бял свят се появяват и анонимните „кратки описателни хроники“²⁴, които по-късно ще залежат в корпуса на т. нар. патриогра-

единият бил откаран в Рим, а другият – в Константинопол. Вж.: Guberti Bassett, S. *The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople*. – In: *DOP* 45 (1991), 87-96. В разказа на Амиан Марцелин обаче изрично се споменава само един обелиск.

¹⁸ Zosimus. *Historia*. Bonn, 1837.

¹⁹ Ibid., II.31.

²⁰ Migne, J.P. (ed.), *PG*, vol. 67.

²¹ Socrat., *Historia ecclesiastica*, II.5.

²² Thurn, I., ed., *Ioannis Malalae Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 35]. Berlin, New York, 2000. Вж. и английския превод: Jeffreys, E. and M. Jeffreys, R. Scott et al., *The Chronicle of John Malalas: A Translation* [Byzantina Australiensia 4]. Melbourne, 1986.

²³ *Chronicon paschale*, in: Migne, J. P., ed., *PG*, vol. 92.

²⁴ Cameron, A. and J. Herrin (eds.). *Constantinople in the Early Eighth Century. Parastaseis syntomoi chronikai*. Introd., Trans. and Comment. [Columbia Studies in the Classical Tradition, X]. Leiden, 1984.

фи. Самият патриографски корпус от съчинения, по-известен като *Patria Konstantinoupoleos*, вероятно е получил завършен вид в края на Х в.²⁵ Тази група извори предлага любопитни сведения за вярата на византийците в чудодейните свойства на определени статуи и местности в и около византийската столица. Но, както подчертават изследователите на градската топонимия и история на Константинопол²⁶, към този род съчинения въпреки привидната им изчерпателност трябва да се подхожда с известни резерви. Особено трябва да се внимава с обясненията – често пъти с напълно легендарен характер – за произхода на паметниците и за етимологията на имената им. Сведенията на патриографите са в голяма степен рожба на градския фолклор. Те представляват смесица от писмени данни и устни предания, местни митове и легендарни сведения за основаването на града, народна етимология на топонимите и всевъзможни спомени за минали събития. Както изтъква Ж. Дагрон, тази група сведения показва по-скоро „въображаемия Константинопол“ на градското население, отколкото реалния град; от друга страна обаче, в мисловния свят на жителите му въображаемият Константинов град е бил далеч по-реален от идеологическия Константинопол на имперската пропаганда²⁷.

Особено важен извор за това какво е означавал един или друг паметник в очите на жителите и гостите на Константинопол са историческите съчинения, които описват конкретни случаи на спасяване от напаст или природни бедствия, предсказване на земетресения или елиминиране на страшен противник благодарение на пазителите на града – били те икони, свети мощи и други свещени предмети или пък езически статуи-талисмани. Последните били обикновено антични скулптури или скулптурни групи, преминали през процес на ре-семантизация. Така например някои произведения на класичес-

²⁵ Preger, T. (ed.). *Scriptores originum Constantinopolitarum*. Корпусът се състои от: *Patria Konstantinoupoleos* от Хезихий Милетски, автор от VI в.; анонимна творба от VI в., озаглавена „Разказ за строежа на „Св. София“ (*Diegesis peri tes oikodomes tes Hagias Sophias*), и споменатите „Кратки описателни хроники“ от VIII в. (*Parastaseis syntomoi chronikai*). Вж. френски превод с коментар на Diegesis в: Dagron, G. *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des 'Patria'*. Paris, 1984, 191-314. За ръкописната традиция на Diegesis като част от *Patria Konstantinoupoleos* или като отделна творба вж.: Vitti, E. *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel. Kritische Edition mehrerer Versionen*. Amsterdam, 1986; Dagron, G. – J. Paramelle, *Un texte patriographique, le Récit merveilleux, très beau et profitable sur la colonne de Xérolaphos* (Vindob. suppl. gr. 171, fol. 43v – 63v). – In: *Travaux et Mémoires* 7 (Paris, 1979), 491-523. За патриографите като исторически извор вж.: Berger, A. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos* [Poikila Byzantina 8]. Bonn, 1988.

²⁶ Janin, R. *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*. Paris, 1950 (2e. ed., Paris, 1964); Dagron, G. *Constantinople imaginaire*.

²⁷ Dagron, G. *Constantinople imaginaire*, p. 10.

кото изкуство били смятани за талисмани срещу скорпиони, змии, комари, мухи, щъркели, гарвани и др. Дори имало някаква статуя на костенурка, която нощем „оживявала“ и ядяла боклука по улиците на града, за да го почиства²⁸. Други статуи пък били смятани за талисмани, предпазващи града от външни врагове – напр. българи, латинци или мюсюлмани. А имало и статуи, на които се приписвали свойствата да дават предсказания или да определят дали обвиненият в някакво престъпление е виновен или не. Накрая имало и статуи, които – според жителите на града – били населявани от зли духове и които трябвало да бъдат разрушени, за да се спаси градът от надвиснала опасност или даден човек от сполетяло го нещастие²⁹.

Случките, свързани с „поведението“ и „действията“ на статуите, са предадени – както казахме – доста подробно от историците и хронистите и на средновизантийския период. За Х в. например в това отношение са важни съчиненията на Продължителя на Теофан, Льв Дякон, Симеон Магистър (Логотет), Константин Багренородни³⁰. Сред описаните случки, свързани с „поведението“ на статуите, има и анекдоти или реални случки, които по-късно са придобили анекдотична окраска. Например Симеон Логотет разказва за следното божие „предупреждение“ или „наказание“, изпратено чрез една скулптура на император Василий I. Докато рушал по-стари църкви и други паметници с цел да набави материали за новостроящата се църква „Неа“, Василий се присмял на някаква скулптура със змия, за която се смятало, че служи като талисман срещу ухапване от змии. За да покаже, че това поверие е глупаво, той пхнал пръста си в устата на бронзовата змия, но – не шеш ли – вътре се била скрила истинска змия, която го ухапала. Василий I едва оживял³¹.

Описанията на пътешествениците и чуждестранните дипломати, посетили Константинопол, също дават интересни сведения за вярванията на градското население в свръхестествените свойства на античните статуи и релефи. Особен интерес представляват подробните описания на византийската столица, на нейните свети места и забележителности, които са ни оставили руските пилигрими, минаващи през Константинопол на път за Палестина³².

²⁸ Ibid., 127-190.

²⁹ Симеонова, Л. *Та patria: талисманите на Константинопол през Х век.* – В: *Средновековните Балкани. Политика, религия, култура*. Съст. Л. Симеонова и С. Ракова-Маринкьова. София, 1999, 49-66.

³⁰ Пак там, с. 62, бел. 3-7.

³¹ Jenkins, R. J. H. *The Chronological Accuracy of the Logothete for the Years A.D. 867-913.* – In: Idem. *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries* (VR), London, 1970, Study III.

³² Прокофьев, Н.И., ред. *Книга хождения. Записки русских путешественников XI-XV вв.* Москва, 1984. Спв.: Majeska, G. *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Washington, D.C., 1984.

Любопитни сведения за статуите в града и вярванията на градското население, свързани с тях, са ни оставили и западните и арабските посетители на Константинопол.³³

„Способностите“ на определени статуи или на надписите по техните пиедестали да предсказват събития са отразени и в историко-апокалиптичната книжнина³⁴. От време на време населението на Константинопол бивало обземано от есхатологични очаквания, разпространявали се слухове за последните дни (гр.: *ta eschata*) на града. Във връзка с настъпващия край на града особени свойства се приписвали на порфирната колона на Константин. Бронзовата статуя на императора върху колоната била овенчана с корона от седем лъча, които били интерпретирани като „седемте пирона на Разпятието“. През 1106 г. статуята паднала на земята и се чупила. На нейно място върху колоната бил поставен кръст.³⁵ С. Манго привежда сведения от два византийски апокалиптични текста – *Видение Данаилово* (ок. 716/17) и апокалипсиса в „*Житието на Св. Андрей Юродиви*“, които представят Константиновата колона като единствения паметник, който ще надживее „последните дни“ на Константинопол. Според „*Житието на Св. Андрей Юродиви*“ колоната ще оцелее до края на времето именно защото притежава светите пирони.³⁶ Много от предсказанията, „съдържащи се“ в надписите по пиедесталите на паметниците, пък били тълкувани като предсказания *ex eventu*, т.е. на базата на вече случили се събития (земетресения, войни и пр.).

Нека сега да хвърлим един поглед на градската среда, в която бивали излагани събраните от цялата империя антични скулптури, релефи или скулптурни ансамбли, а също така и специално направените за Константинопол почетни колони на императори. На първо място, такива обществени места били градските площади. Макар Новият Рим да бил общо взето изграден по модела на Стария Рим с всичките му необходими обществени сгради и пространства, неговите площади (лат.: *fora*) били значително по-малки от тези на старата столица. Това кара някои учени да смятат, че те са били предназначени предимно за публични церемонии, докато – напротив – други учени подчертават, че и в Константинопол форумите са имали двойната функция на

³³ Ciggaar, K. *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962–1204: Cultural and Political Relations*. Leiden, 1996; El Cheikh, N. M. *Byzantium Viewed by the Arabs*. Cambridge, MA, 2004.

³⁴ Dagron, G. *Constantinople imaginaire*, 127–190. Срв.: Legrand, E. *Les Oracles de Léon le Sage*. Paris, 1975; Mango, C. *The Legend of Leo the Wise*. – In: *Byzantium and Its Image* (VR), London, 1984.

³⁵ Dagron, G. *Constantinople imaginaire*, 44–46; Mango, C. *Constantine's Column*. – In: Idem, *Studies on Constantinople*. Aldershot, 1993, Study III.

³⁶ Mango, C. *Constantine's Porphyry Column and the Chapel of St. Constantine*. – In: Idem, *Studies on Constantinople*, Study IV.

места за публични церемонии и на градски пазари.³⁷ Градските площади на Константинопол били украсени с колони, статуи и арки. Именно след изграждането на форумите на Теодосий и Аркадий в края на IV и началото на V в. се оформил и маршрутът на триумфалните процесии в новата столица. Както подчертава С. Манго, маршрутът на триумфите на византийските императори се оформил постепенно, в продължение на около един век, а след това – от 435 г. насетне – си оставал непроменен за цели столетия.³⁸

Най-важният елемент на т. нар. *forum* била издигнатата там почетна колона. Обичаят да се поставя такава колона в чест на някой император водел началото си от Рим, но станал особено популярен през IV и V в. в Константинопол. Почетните колони, които представляват големи, самостоятелни колони, се делят на два основни типа. Първият представлява монолитен корпус, който завършва с капител и статуя на почитания император. От този тип са колоните на императорите Константин Велики и Маркиан, които са запазени и до днес, както и някои други почетни колони, които са ни известни само по скици и описания. При втория тип корпусът на колоната се състои от барабани, върху които има спираловиден фриз, а на върха на колоната – капител и статуя на императора. Към този тип спадат колоната на Теодосий, от която са оцелели само някои фрагменти, и колоната на Аркадий, известна ни по рисунки.³⁹ Изключение правела колоната на Юстиниан Велики, която била иззидана от тухли и покрита с бронзови плочки.

Друго публично място, което било изпълнено с антични скулптурни произведения, бил Хиподромът. При император Септимий Север Византион бил преустроен по римски образец и се сдобил с *circus* (или хиподром), форум и базилика, улици с колони, обществени бани.

През IV в. хиподромът от 203 г. бил значително разширен и вече разполагал с 30 000 места. Той бил, както казахме, типично римски *circus*; арената му била разделена на две полоси от една леко скосена преграда, наречена *spina* (или *euripos*). Върху тази *spina* били поставени обелиски, статуи и други орнаменти, докарани от различни градове на Мала Азия, от островите Хиос, Родос и Сицилия, а и от други места в късната Римска империя.⁴⁰ По средата на портата на Хиподрома се издигала кула, върху която била поставена *quadriga* с четири позлатени бронзови коня: композицията била докарана от Ефес по заповед на Теодосий II през V в., а почти 800 г. по-късно била откарана от

³⁷ Второто мнение се застъпва например от: Mundell Mango, M. *The Commercial Map of Constantinople*. – In: *DOP* 54 (2000), 189–207.

³⁸ Mango, C. *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*. – In: *DOP* 54 (2000), 173–188.

³⁹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed.-in-chief A. P. Kazhdan (Oxford, 1991), 483–484.

⁴⁰ Janin, R. *Constantinople byzantine*, 177–188.

венецианците във Венеция. При византийските императори Хиподромът бил едновременно и място за държавно спонсирани обществени забавления, и център на политическия живот⁴¹. Ето какво пише за Хиподрома, за неговата арена и за украсената със статуи *spina* един от участниците в Четвъртия кръстоносен поход – Робер дьо Клари – в глава 40 от съчинението си „Превземането на Константинопол“:

„Имаше и още една чудна гледка в друга част на града, тъй като близо до двореца Вуколеон имаше едно място, което се наричаше Игрите на императора. Това място на дължина се равняваше на един и половина изстрела с арбалет, а на ширина – на един изстрел. Около това място имаше трийсет или четирийсет стъпала, по които гърците се изкачваха, за да наблюдават игрите. Над тези стъпала се издигаше една подредена с вкус и благородство лежа, където императорът и императрицата сядаха заедно с други високопоставени мъже и дами, когато имаше игри... По цялата дължина от едната страна на това място се издигаше стена, която беше най-малко петнайсет стъпки висока и десет дълга. Върху тази стена имаше статуи на мъже, жени, коне, волове, камили, мечки и лъвове, а също и най-разнообразни зверове, излети от мед, които бяха изработени така добре и оформени толкова естествено, че нямаше майстор занаятчия по всичките християнски и езически земи, който да може да излива или оформя статуи с такова умение, с каквото бяха направени тези статуи. А в миналото те можели да [бъдат накарани да] играят чрез магия. Но сега вече изобщо не играят. А франките се дивяха на тези Игри на императора, когато ги видеха.“⁴²

Хиподромът, наричан от турците *At Meydani*, продължил да бъде място за държавно спонсирани обществени забавления и след превземането на града от османците в 1453 г. и дори през XVI в. Например едно от публичните тържества на Хиподрома при Сюлейман Великолепни била сватбата на сестра му Хатидже с великия везир Ибрахим паша през 1524 г., а през 1530 г. там се провели и празненствата, свързани с обрязването на Сюлеймановите синове Мустафа, Мехмед и Селим. Подобно публично тържество на Хиподрома е изобразено на една миниатюра от османски илюстриран ръкопис от XVI в.: подобно на византийски василевс, Сюлейман Великолепни седи в императорската лежа и наблюдава как поданиците му се веселят на Конския площад. А

⁴¹ Guiland, R. *The Hippodrome at Byzantium*, in: *Speculum* 23 (1948), 676–682. Cf. Théodoridès, J. *Les animaux des jeux de l'Hippodrome et des menageries impériales à Constantinople*, in: *Byzantinoslavica* 19 (1958), 73–84; Mango, C. *Daily Life in Byzantium*. – In: *Ibid.*, *Byzantium and Its Image* (VR), (London, 1984), Study IV.

⁴² Robert de Clari. *La conquête de Constantinople*. Lauer, Ph. (ed.). Paris, 1924.

пък една гравюра върху дърво от холандски художник, посетил Константинопол в 1533 г., показва как Сюлейман Великолепни язди начело на процесия, минаваща през Хиподрома; Теодосиевият обелиск и Змийската колона също са изобразени на гравюрата⁴³.

Така или иначе, в хода на времето различни фактори допринасяли за разрухата на сбирката от класическо изкуство на Константинопол: това били земетресения, наводнения, пожари или някакви други причинени от човека разрушения. Но през 1204 г. случайните разрушения отстъпили място на систематично разрушаване на антично изкуство на града. Кръстоносците нахлували в църкви, дворци и обществени сгради и разграбвали техните богатства или свети мощи. Един от водачите на Четвъртия кръстоносен поход, който заедно с това е и един от хроникьорите на похода – Жофроа дьо Вилардуен, – ни е оставил подробен разказ за превземането на византийската столица от кръстоносците. Разбира се, събитията са представени от латинска гледна точка, но от друга страна, Вилардуен дава ценни сведения за топографията и паметниците на Константинопол.⁴⁴ Друг участник в похода и негов хроникьор – споменатият Робер дьо Клари – дава подробни описания на богатствата и мощите, които били намерени в императорския дворец, в катедралата „Св. София“ и в някои други църкви и обществени сгради и откъснати от кръстоносците. Дьо Клари описва и Златните врата на Теодосиевите стени, колоната на Юстиниан, Хиподрома, чието описание вече цитирахме, и други забележителности на Константинопол.⁴⁵

Един съвременен византийски историк – Никита Хониат – е оставил потресаващо описание на вандалщината на латинците⁴⁶. Според Хониат огромен брой статуи били претопени заради метала: „Грабителите на Царицата на градовете изобретиха нов начин да се обогатяват... Те хвърляха алчни погледи на бронзовите статуи и ги предаваха на огъня.“ Хониат представя и подробен списък на античните статуи, унищожени от кръстоносците.⁴⁷ Пожар бушувал в града цели осем дни.

⁴³ Художникът е Pieter Coecke van Aelst (1502–1550). Той е отпечатал 10 гравюри, които представляват фриз с дължина от около 5 м. Гравюрите са публикувани в: *Moeurs et fashions des Turks* (Обичаи и моди на турците), 1553.

⁴⁴ Geoffroi de Villehardouin. *La conquête de Constantinople*. 2 vols. Faral, E. (ed.). Paris, 1938–39, вж. по-специално, caps. 307–308.

⁴⁵ Robert de Clari. *La conquête de Constantinople* (ed. Lauer), 82–89.

⁴⁶ Niketas Choniates. *Historia*. Van Dieten, J.-L. (ed.) [CFHB 11/1–2. Series Berolinensis]. Berlin, 1975. Срв.: *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates*. Trans. by H. J. Magoulias. Detroit, 1984, 357–362.

⁴⁷ За списъка на унищожените от кръстоносците антични статуи в Константинопол у Хониат вж.: Cutler, A. *De Signis of Niketas Choniates: A Reappraisal*. – In: *American Journal of Archaeology* 72 (1968), 1113–1118.

Това, което участниците в Четвъртия кръстоносен поход не успели да разрушат в Константинопол, било разрушено по всяка вероятност през 1453 г. Както и през 1204 г., на армията, превзела града, ѝ били дадени традиционните три дни за грабеж. Централните квартали на Константинопол били превърнати почти в руини – гледка, която според някои историци на онази епоха накарала Мехмед Завоевателя да заплаче. Когато Мехмед II накрая поставил положението в града под контрол, той веднага се заел с това, което съвременниците му нарекли „неговата по-голяма война“, а именно – да преобрази разграбения и опустошен Константинопол във витална столица. На този проект той посветил остатъка от живота си.⁴⁸

Както споменахме, много от античните статуи в Константинопол били „надарени“ със свръхестествени свойства. Няма да изреждам статуите, които в очите на цариградчани служели за градски талисмани срещу различни видове напасти, външни врагове или природни бедствия, тъй като вече съм го направила в по-ранна моя статия.⁴⁹ Ще отбележа само, че византийците наследили от Античността вярванията, че статуи могат да получават свойствата на талисмани. Като пример за приемственост между античните и средновековните поверия в това отношение можем да посочим едно сведение на Олимпиодор – тивански историк от V в. Той казва, че при император Констанций (337–361) три сребърни статуи на варвари били изкопани от старо езическо светилище в Тракия. Преместването им от мястото, където били заровени, довело до нахлувания на готите, хуните и сарматите, понеже всяка от трите статуи била талисман, предназначен да предпазва провинция Тракия от нападения на един от споменатите народи.⁵⁰

Суеверията, че в някои статуи са се вселили духове, карали населението да подлага въпросните статуи на различни магически ритуали. Тук става дума за един от най-разпространените видове магия през Средновековието – т. нар. симпатична магия. Тя се базирала на убеждението, че нещата си взаимодействат, понеже имат тайна връзка помежду си. Затова един враг можел да бъде ранен или убит като се нарани или унищожи негово изображение – в случая статуята, в която се бил „вселил“ неговият дух⁵¹. В тази връзка веднага ни идват на ум

⁴⁸ Inalcik, H. *The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of That City*. – In: *DOP* 23-24 (1969-70), 231-249.

⁴⁹ Вж. по-горе, бел. 29. За античното поверие, че съществуват статуи-пазачи вж.: Faraone, C. A. *Talismans and Trojan Horses. Guardian Statues in Ancient Greek Myth and Ritual*. New York–Oxford, 1992, 3-7.

⁵⁰ Olympiodorus Thebanus. *De Gothorum et Hunnorum irruptione*, in: Dindorf, L. (ed.). *Historici graeci minores*. Leipzig, 1870. Vol. I, p. 461.1-25. Вж. и: Simeonova, L. *Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, 860s-1020s*. Part One, in: *Etudes balkaniques*, 36 (2000), No. 3, 91-112, по-специално с. 106.

⁵¹ За омагьосаните статуи и ролята им за спасяването на Константинопол от врагове вж.: Simeonova, L. *Magic and the Warding-off of Barbarians, 9th-12th Centuries*. – In: *Material Culture*

двата най-популярни примера за спасяването на Константинопол от външни врагове чрез унищожаването на статуите, набедени за изображения на тези врагове. По инициатива на патриарх Йоан Граматик (834–843) били отсечени главите на една триглава статуя на Хиподрома; всяка от главите олицетворявала определен варварски вожд; така градът бил спасен от варварско нападение. А пък по съвета на някакъв астролог Роман Лакапин (920–944) наредил да разрушат една статуя на Ксиролофа, за която се вярвало, че е изображение на Симеон (893–927), царя на българите. Щом статуята била разбита по тъмна доба, в същия миг намиращият се далеч оттам Симеон умрял, а византийската столица и в този случай била спасена от страшен враг.⁵²

Населението на Константинопол вярвало, че в някои древни статуи се били вселили духовете не само на племенни вождове или чужди владетели, но и на цели народи. Както видяхме, този род суеверия, ширещи се сред простолудите, се споделяли и от елита, в т. ч. и от патриарси и императори. Пример за това е и случката с подготвящия се за поход срещу унгарците Мануил I Комнин (1147–1180). Според Хониат в столицата имало две статуи, които населението наричало съответно „ромейката“ и „унгарката“. В навечерието на похода „ромейката“ паднала от пиедестала си, докато „унгарката“ останала изправена. Императорът, опитвайки се по този начин да промени хода на съдбата, наредил „ромейката“ да бъде изправена. Въпреки това походът му срещу унгарците завършил с неуспех.⁵³

След 1204 г. местните поверия, свързани с омагьосаните статуи на Константинопол, били възприети и от новите господари на града – латинците. Пак от Хониат научаваме, че първото нещо, което кръстоносците направили след превземането на византийската столица, било да унищожат онези статуи, за които предварително знаели, че служат като талисмани на гърците срещу самите тях.⁵⁴ Една от статуите, които латинците натрошили и претопили, била конна статуя, за която някои вярвали, че е на Белерофон, а други – че е на Исус Навин. В копитото на коня била открита фигурка, която по облеклото ѝ била идентифицирана от тълпата като „българин“; тя била прободена с пирон и залята с олово, явно в резултат от някакъв магичен ритуал, насочен срещу българите.⁵⁵

and Well-Being in Byzantium (400-1453). Proceedings of the International Conference. Cambridge, 8-10 Sept. 2001. Eds. M. Grünbart et al. [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Bd. XI]. Wien, 2007, 207-210.

⁵² Ibid., p. 209.

⁵³ Niketas Choniates. *Historia* (ed. van Dieten), p. 151.65-74. Срв. *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), p. 86.

⁵⁴ Niketas Choniates. *Historia* (ed. van Dieten), p. 643. Срв. *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), p. 353.

⁵⁵ Niketas Choniates. *Historia* (ed. van Dieten), 643, 649. Срв.: *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), 353, 358. Срв. Ангелов, П. *България и българите, VII-XIV в.* София, 1999, с. 59.

През 1261 г. Константинопол бил превзет от Михаил VIII Палеолог (1259–1282)⁵⁶ и станал столица на възстановената Византийска империя. Поверията, свързани с античните статуи и по-точно – с онези статуи, които били оцелели след превземането на града от Четвъртия кръстоносен поход, – продължили да живеят в умовете на градското население, дори и у онези, които били докарани от други места на империята с цел заселване на обезлюдения град с хора.

Един от най-известните антични паметници била т. нар. Змийска колона – бронзовата колона, която поддържала триножника на вечния огън в Делфи през Античността и която била докарана в Константинопол от Константин Велики. Всъщност корпусът на колоната се състоял от три преплетени змийски тела, откъдето идва и нейното име. Както изтъква Т. Мадън, Змийската колона започнала да привлича вниманието на чуждите пътешественици и пилигрими именно през късноримския период.⁵⁷ В своите описания чужденците неизменно споменават, че колоната била смятана от местните за талисман срещу змии. Например руският пилигрим Игнатий Смоленски, който посетил Константинопол около 1390 г., пише, че колоната била пълна със змийска отрова.⁵⁸ А пък Руй Гонзалес де Клавихо, който посетил столицата на Византия през 1403 г., ни съобщава следното:

„Казват, че тези фигури на змии били сложени тук, за да служат за омагьосване, понеже в миналото имало напасть от змии и други досадни влечуги, които с отровата си умъртвили много хора. Тогава един император, който живял по онова време, сторил така, че чрез тази фигура да се направи магия и от този момент нататък никаква змия не можела да навреди на когото и да било в Константинопол.“⁵⁹

Друг руски поклонник – дякон Зосим, който посетил Константинопол около 20 години по-късно – казва, че „змийската отрова е запечатана у тях [т.е. трите змии] и ако някой вътре в града бъде ухапан от змия и докосне колоната, той бива излекуван. Но ако това се случи извън града, тогава няма лек.“⁶⁰

Змийската колона била и един от първите антични паметници на Константинопол, направили впечатление на новите му господари след 1453 г. Така например писалият в средата на XV в. Ахмед Бикан от Галиполи дава сведения за падането на Константинопол под османска власт и описва неговите па-

метници. Той съобщава, че бронзовата колона представлява три преплетени змийски тела и завършва с три змийски глави и е смятана от местните хора за талисман срещу змии.⁶¹ Колоната се споменава нееднократно в османските извори и често е изобразявана от османските миниатюристи.⁶² От изворите обаче не става ясно кога и защо са отсечени главите на трите змии. Например в своя „Разказ за едно пътуване в Леванта“ френският пътешественик от средата на XVII в. Жан дьо Тевено предава легендата, според която челюстта на една от змийските глави била отсечена още от Мехмед Завоевателя при влизането му в града.⁶³ Съществуват различни предания относно отсичането на змийските глави, една по една, през XVII и XVIII в.⁶⁴ Така или иначе, в очите на цариградските жители колоната запазила функциите си на талисман срещу змии почти до най-ново време.⁶⁵

Друг ранновизантийски паметник, който правел голямо впечатление на чуждите пътешественици от късноримския период, а също така и на османските миниатюристи, е Юстиниановата колона. Издигната в чест на победата на Юстиниан Велики над Персия в 543 г., споменатата почетна колона била поставена на Августеона. Иззидана от тухли и облицована с бронзови плочи, колоната се издигала върху мраморен пиедестал, към който водели седем стъпала. На върха ѝ имало конна статуя. Според Прокопий Кесарийски императорът бил изобразен като митичния Ахил. В дясната си ръка държал кълбо (т.е. символа на ойкуменето), а с лявата сочел на изток.⁶⁶ През късноримския период Юстиниановата колона е описана от Никифор Григора⁶⁷, а също и от няколко руски поклонници, които посетили Константинопол.⁶⁸ Руснаците споменават, че близо до почетната колона на императора, на по-нисък пиедестал имало поставена бронзова скулптурна група от трима езически (сарацински) владетели, които му се кланяли. По това време Юстиниановата статуя ще да е била възприемана като символ на борбата на византийците срещу мюсюлманите.

⁶¹ Kaptein, L. (ed.). *Ahmed Bican. Dürri-i meknûn*. Aldershot – Burlington, 2007, p. 186.

⁶² Ménage, V.L. *The Serpent Column in Ottoman Sources*. – In: *Anatolian Studies* 14 (1964), p. 169.

⁶³ de Thévenot, J. *Relation d'un voyage fait au Levant. Paris, 1664-75*, 41-42. Вж. и фототипното издание: Paris, La découverte, 1980. Срв.: Заимова, Р. *Пътят към „другата“ Европа (из френско-османските културни общувания, 16–18 в.)*. София, 2004, с. 94.

⁶⁴ Madden, Th. E. *The Serpent Column*, 111-145.

⁶⁵ Walsh, R. *A Residence at Constantinople, During a Period Including the Commencement, Progress, and Termination of the Greek and Turkish Revolutions*. London, 1836. Vol. 2, p. 79.

⁶⁶ Procopius. *De Aedificiis*, I.2.1-11. – In: Dewing, H. B. (ed.). *Procopius*. 7 vols. [Loeb Classical Library]. Cambridge, Mass., 1914-40.

⁶⁷ Nicephorus Gregoras. *Roman History*, I.7.12. – In: Migne, J.P. (ed.), *PG*, vol. 58.

⁶⁸ Majeska, G. *Russian Travelers to Constantinople*, 237-238, 240.

⁵⁶ Вж.: Geanakoplos, D. J. *Emperor Michael Palaeologus and the West*. Cambridge, MA, 1959; Nicol, D. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge, 1993.

⁵⁷ Madden, Th. E. *The Serpent Column of Delphi in Constantinople: Placement, Purpose, and Mutilations*, in: *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), 111-145.

⁵⁸ Majeska, G. *Russian Travelers to Constantinople*, p. 164.

⁵⁹ Цит по: le Strange, G. *Embassy to Tamerlane 1403–1406*. London, 1928, p. 71.

⁶⁰ Majeska, G. *Russian Travelers to Constantinople*, p. 184.

През XV в. конната статуя на Юстиниан била вземана за статуя ту на основателя на града – Константин Велики, ту на император Ираклий.⁶⁹ Юстиниановата колона е изобразена поне в две миниатюри, на един гръцки и един български ръкопис.⁷⁰ Когато по някое време между 1422 и 1427 г. кълбото паднало от ръката на статуята, това било изтълкувано от жителите на града като лоша поличба за съдбата на Константинопол.⁷¹ Скоро след като завладели града, османците свалили Юстиниановата статуя от колоната, а през 1515 г. я нарязали на парчета.⁷² През 40-те години на XVI в. французинът Пиер Жил видял фрагменти от статуята да се търкалят в двора на двореца Топкапъ, по-късно те били претопени за направата на оръдия.⁷³

Историята от по-ново време помни и някои интересни случки, свързани с опитите на западноевропейци да скицират или дори да откупят част от релефите, които украсявали т. нар. Златни врата в Теодосиевите стени. Така например през април 1626 г. английският посланик сър Томас Роу се опитал да откупи някои от релефите по молба на херцога на Бъкингам и графа на Аръндел. Значителна сума пари била внесена в хазната на султана и в резултат било дадено личното разрешение на султанския ковчежник да бъдат свалени релефите от стената. Но когато сър Томас пристигнал на мястото, за да надзирава свалянето на релефите, местните хора се разбунтували. Те вярвали, че статуите от релефите са омагьосани и че ако бъдат свалени, някакво бедствие ще сполети града. На помощ бил извикан местният гарнизон, но вместо да потуши бунта на населението, гарнизонът взел неговата страна. През 70-те години на XVII в. един друг англичанин – лекарят към английското посолство д-р Джон Ковъл – пожелал да скицира споменатите релефи, но местните не му позволили. Той писал, че „турците ... са крайно ревниви по отношение на хора, които се опитват да правят рисунки, особено на това място“, и че „всеки опит те [т.е. релефите] да бъдат нарисувани може да струва на човека главата“⁷⁴.

⁶⁹ Ibid., p. 239.

⁷⁰ Papadaki-Oakland, S. *The Representation of Justinian's Column in a Byzantine Miniature of the Twelfth Century*. – In: *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 63-71: и двата ръкописа се намират във ватиканската библиотека, съотв. cod. gr. 751 fol. 26r и Vat. cod. slav. II, fol. 109v.

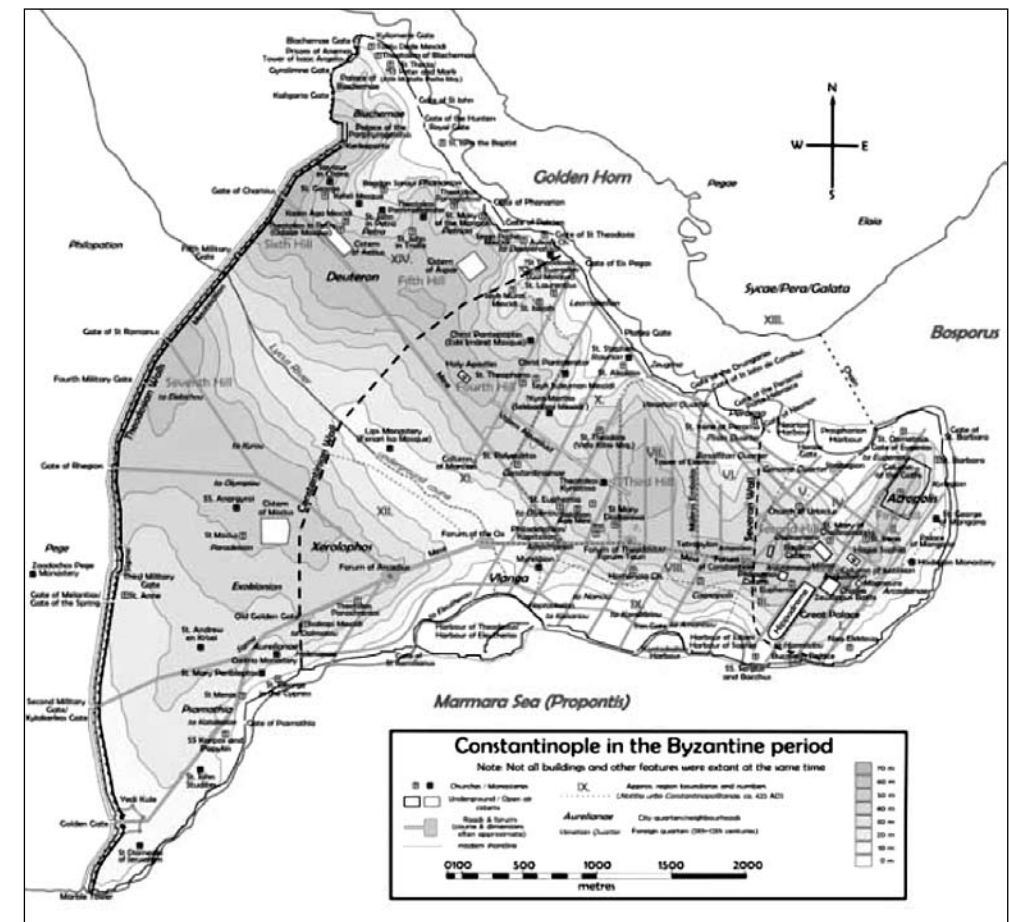
⁷¹ Ibid., p. 240.

⁷² Finkel, C. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*. London, 2006, p. 53.

⁷³ Пиер Жил пристигнал в Истанбул като пратеник на френския крал Франсоа I. След като прекарал няколко години в града и се запознал с неговите старини, французинът написал за това специален труд. Вж.: Petri Gyllii. *De Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri IV*. Lugduni, 1561. Срв. модерния английски превод с коментар: Byrd, K. M. (ed., trans.). *Pierre Gilles' De topographia Constantinopoleos*. New York, 2008.

⁷⁴ Mango, C. *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, 184-185.

И така, в съзнанието на градското население античните статуи, релефи и надписи на Константинопол продължавали да изпълняват полезните си функции на талисмани в продължение на близо хилядолетие и половина, след като били докарани във византийската столица през късната Античност. Макар да няма сведения, че турците практикували византийските магии, които включвали поставяне в кухините на статуите на някакви вещества или фигурки и кадене с тамян, те определено продължавали да вярват в особените, магически свойства на древните произведения на изящното изкуство – поне на онези, които били оцелели през вековете. Вековната вяра в свръхестествените качества на класическото изкуство хвърля светлина върху неговия *Nachleben* през византийската, латинската и османската епоха.

Карта на Константинопол: вътрешната линия маркира Константиновите стени, а външната – Теодосиевите стени.

Реставриран сектор от Теодосиевите стени

Адрианополската порта в Теодосиевите стени: през нея влязъл в града и Мехмед Завоевателя.

Почетната колона на император Константин (дн. *Çemberlitaş sütunu*)

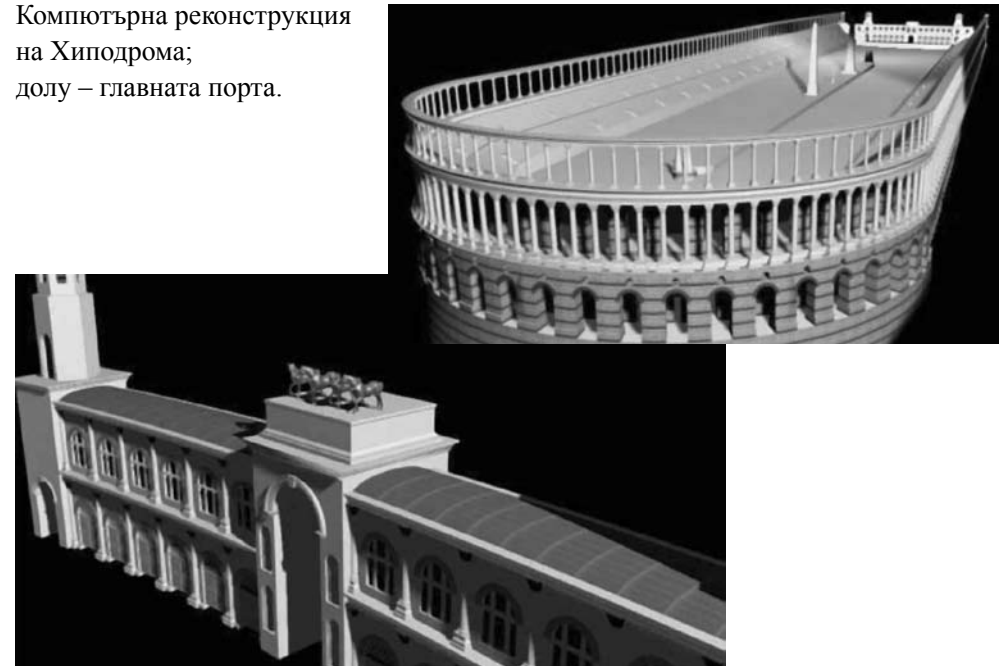
Компютърна реконструкция на Юстиниановата колона и статуя

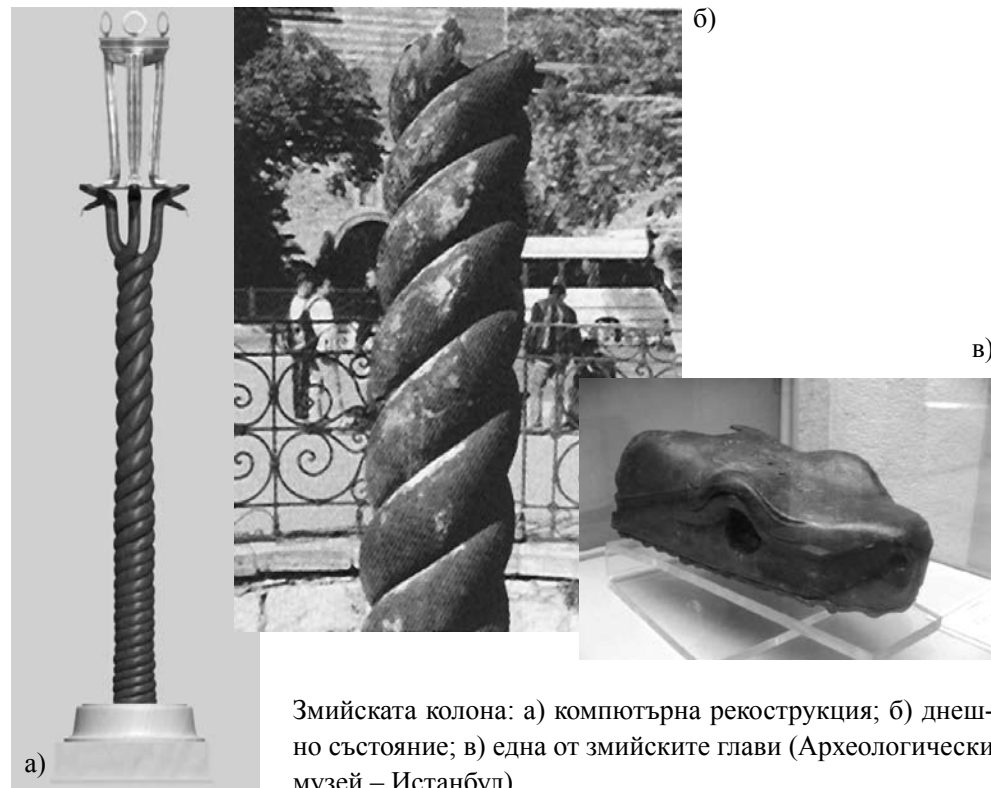

Почетната колона на император
Маркиан (450–457),
дн. *Kiztaşı* (Момин камък)

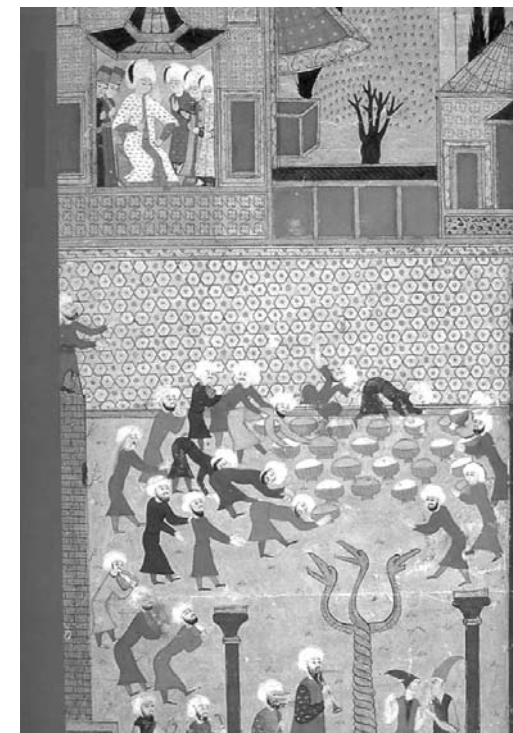
Компютърна реконструкция
на Хиподрома;
долу – главната порта.

Теодосиевият обелиск на
някогашния Хиподром;
вдясно – неговият пиедестал.

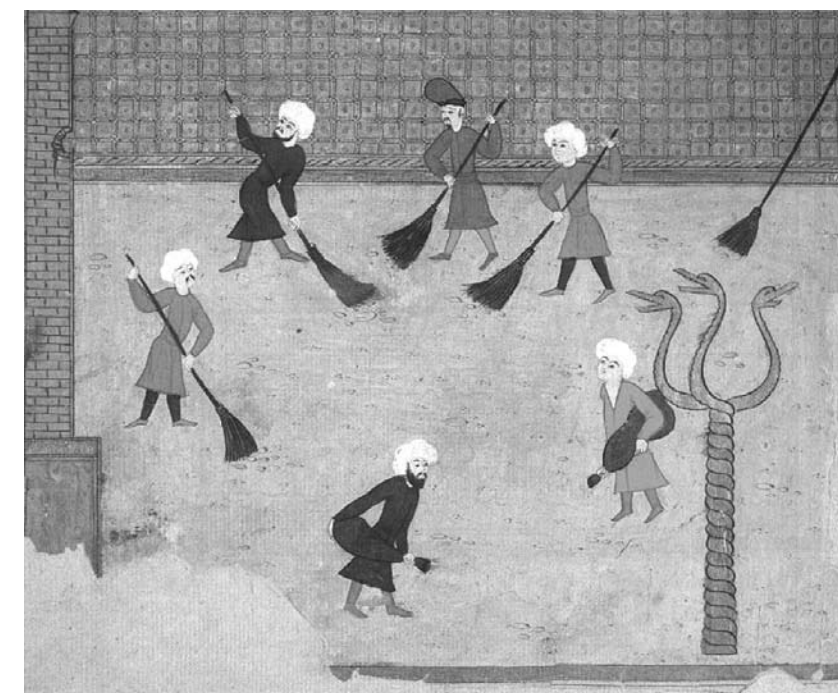

Така наречените Лизипови коне, украсявали главната порта на Хипдрома (дн. в „Св. Марко“ – Венеция)

Султан Сюлейман Великолепни на *At Meydanı* (Конския площад, т.е. Хипдрома) – миниатюра от ръкопис от XVI в., Университетска библиотека – Истанбул

Османска миниатюра от *Surname-i Vehbi*, показваща Змийската колона с трите змийски глави по време на празненство на Хипдрома в 1582 г.

Колоната на Юстиниан,
Теодосиевият обелиск и
Змийската колона
(османска миниатюра,
Университетска библиотека
– Истанбул)

Златните врата в Теодосие-
вите стени

Фрагменти от античния
релеф върху Златните вра-
та (Археологически музей
– Истанбул)

ДВЕ РАННОХРИСТИЯНСКИ ГРОБНИЦИ ОТ ЗАПАДНИЯ НЕКРОПОЛ НА СЕРДИКА В ЛАПИДАРИУМА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Гавраил Лазов / Gavrail Lazov

Two Early Christian Tombs from the Western Necropolis of Serdica in the Lapidarium of the National Museum of History

On 03.08.2007 on the grounds of a resolution of the Expert Council of the National Institute of the Monuments of Culture in the National Museum of History were enrolled two masoned tombs dismantled after their archaeological investigation. The tombs were discovered by chance in January 2007 in relation to the construction of a new business center. The building is situated on the territory of a square in the center of Sofia, known as „Salt market“.

The rescue excavations conducted by d-r Junian Meshekov from the Sofia Historical Museum discovered on this place three vaulted tombs. The archaeologist dated the tomb № 3 in the second half of the 4th century. It precedes chronologically the tombs №1 and №2, situated on a higher level. The tomb № 2 is considered to be reconstructed during the 5th century. After their investigation the tombs №1 and №3 were consolidated and shifted. It has been decided the tombs to be exposed on a new place. They were transported to the National Museum of History. The tomb № 2 is not preserved because of the very strong destruction.

In 2009 The National Museum of History competed with a project for financial aid from the US State Department. The project „Conservation of two Early Christian Tombs from the End of the 4th – the Beginning of the 5th Century“ won the competition of AFCR .

The realization of the project included the preservation of the tombs from the destructive climate effects. It provided also various possibilities for the visitors – information texts, photos, plans representing the cultural values of the newly exposed tombs in the lapidarium of the National Museum of History.

На 03.08.2007 г. на основание на решение на Експертния съвет на Националния институт за паметниците на културата в НИМ бяха приети две зидани

гробници, демонтирани след археологическото им проучване.¹ Гробниците са открити през м. януари 2007 г. при изкопни дейности за строеж на офис сграда с търговски център и многоетажен подземен гараж. Сградата е разположена на територията на площад „Позитано“ т. нар. „Солни пазар“ в София. Първоначално е разкрита част от свода на тухлена гробница. Гробницата се отнася към западния античен некропол на Сердика.

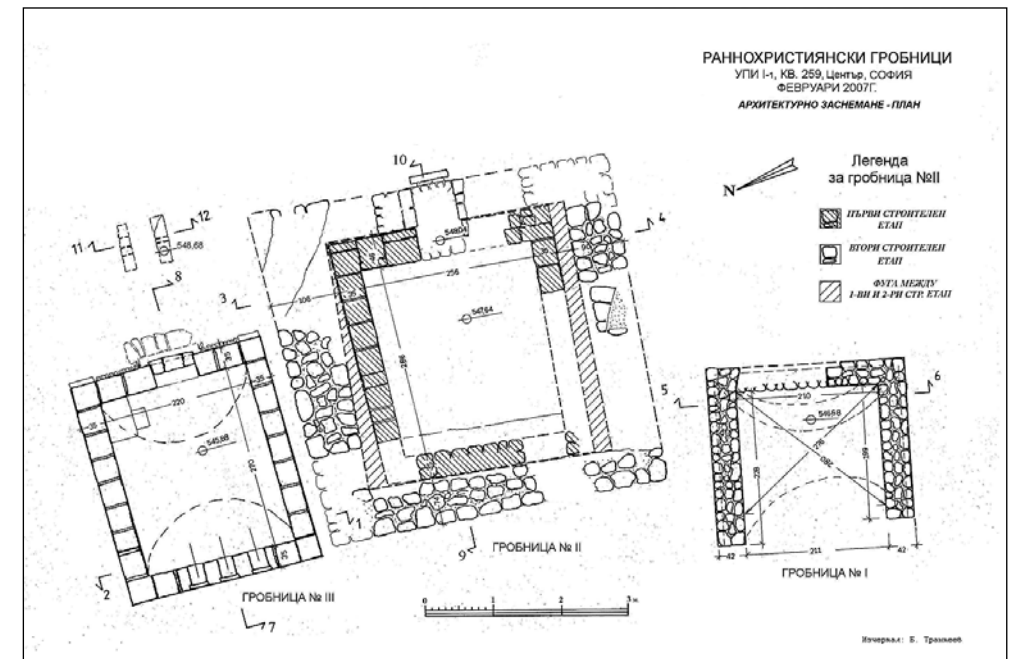
Незабавното спасително археологическо проучване, проведено от ОП „Стара София“ със Софийски исторически музей под ръководството на д-р Юниан Мешеков, разкрива на това място три късноримски сводести гробници (Обр. 1, 2, 3).

Гробница I е открита още при изкопните работи (Обр. 4). Тя е била ориентирана И-З с 20 градуса отклонение на ЮИ. Градежът на основите е от речни камъни, споени с бял хоросан. Стените на гробницата от север и юг са изградени от цели тухли и във височина преминават в полуцилиндричен свод. Използваният за градежа бял хоросан е примесен със счукани тухли. Други-

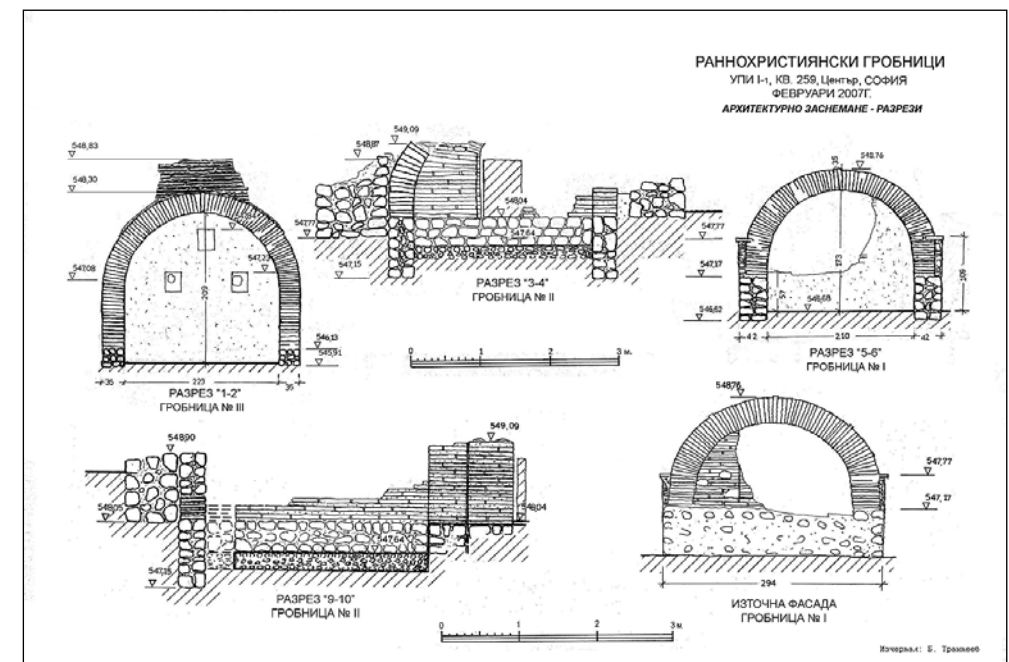

Обр. 1. Трите гробници в момент на проучване

¹ Ю. Мешеков, *Археологическо проучване на обект „Раннохристиянски сводови гробници“, пл. „Позитано“, София. – В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 364-368. Данните, плана, архитектурното заснемане и фотос на ситуацията на терена на проучването, ми бяха предоставени от д-р Ю.Мешеков, за което му благодаря.*

Обр. 2. Архитектурно заснемане – план на гробниците

Обр. 3. Архитектурно заснемане – разреза на гробниците

Обр. 4. Гробница I

те две затварящи стени са открити разбити – западната изцяло. Запазената част от източната стена е изградена от средно-големи речни камъни и тухли. Спойката е с бял хоросан, примесен с късчета счукана тухла. В основата на стената се проследява вертикална

вдлъбнатина от рамката на входа, който е бил затварян с плоча. Входът е бил разбит при вкопаване на съвременна канализационна тръба, а затварящата плоча не е била открита при археологическите разкопки. Стените и сводът на гробницата са обмазани с розов хоросан. Подът без настилка е върху глинестия терен. Гробницата с размери – запазена дължина 2,60 м; ширина 2,90 м и височина 2,15 м – е била запълнена с пръст, примесена с голямо количество съвременни керемиди. Не са открити археологически материали и останки от гробове.

Гробница II, която е била разположена североизточно от първата и ориентирана И-З, е разкрита при проучванията с напълно разбита сводова конструкция и деградирани изцяло западни и южни части в резултат на съвременни вкопавания. Поради ниската степен на запазеност тази гробница не е пренесена за експониране. При нея са разкрити два хронологически близки строителни периода. Върху подовата настилка от розов хоросан, примесен с късчета и прах от счукани тухли, разположена върху дренажна подложка, са открити в безпорядък човешки кости от 13 индивида. Антропологическото изследване е установило, че 5 са от мъжки пол, 7 от женски и 1 дете. Открити са единични керамични фрагменти, които се отнасят към късната античност и османския период.

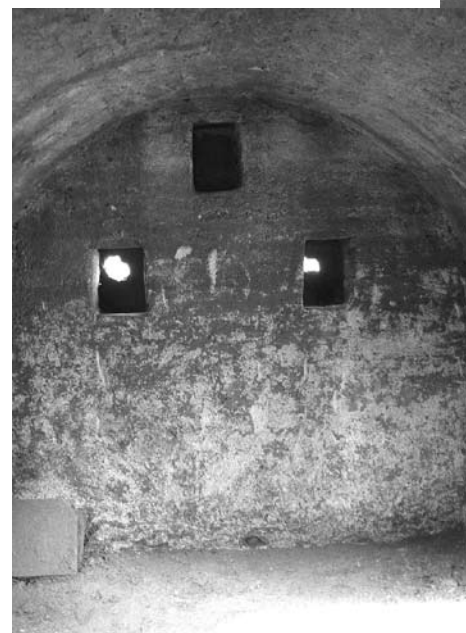
Гробница III е разкрита северно от гробница II (Обр. 5). Ориентирана е И-З. Тя е почти напълно запазена. Изградена е от същите строителни материали и в същата техника и с почти идентична конструкция като гробница I. Отличава се от нея с по-тесните си и по-ниски каменни основи. Стените, носещи свода, са по-високи. Входът, също от изток, е с праг и едно стъпало към камерата (Обр. 6). Той е разкрит при проучването затворен от масивна каменна плоча. Плочата след поставянето ѝ на място е била запечатана с розов хоросан. Над входа върху свода е изграден с тухли тесен правоъгълен „фронтон“. По вътреш-

Обр. 5. Гробница II

Обр. 6. Входът на гробница III

ното лице на западната стена на гробницата са оформени при градежа три правоъгълни ниши (Обр. 7). Те са разположени на две нива. Гробницата е разкрита частично нарушена при строителни работи, предхождащи нейното проучване.

Върху подовото ниво от трамбована глина е открит археологически материал. Той се състои предимно от малък брой фрагменти от късноантична керамика. От двете страни при входа са открити части от човешки скелети. Установено е наличие на останки от три индивида – два от мъжки пол и един неустановен. Размерите на гробница III са: дължина 3,45 м; ширина 2,85 м и височина 2,50 м (с надстройката – 2,95 м.).

Обр. 7. Нишите в гробница III

Поради разрушенията и проникване в гробниците преди извършването на археологическото проучване не са налице археологически находки, които да дадат възможност за прецизно датиране. Археологът проучвател отнася изграждането на гробница III не по-късно от втората половина – края на IV в. Тя хронологически предхожда по-високо разположените гробници I и II, като за последната, като най-късна, се приема време на изграждане и пристрояване през V в.²

След проучването гробници I и III са били укрепени и демонтирани с цел експониране на място в обема на подземните гаражи на новостроящата се сграда. За целта е бил изготвен проект.³ Фирмата собственик Perform real estate – София, отказва тези паметници на културата да бъдат върнати на място и експонирани с достъп на публиката.⁴ В резултат е взето решение гробниците да бъдат ситуирани на ново място. Двете гробници са били спешно укрепени, подсилени и транспортирани с тежка техника в двора на Националния исторически музей – София.

Гробниците са разположени в парка на НИМ на тревната площ до западния край на входната ограда (Обр. 8). През 2008 г. във връзка със защитата от вредно въздействие на атмосферните условия и особено на значимата снежна покривка беше извършено временно покритие на гробниците. За целта беше изработена лека носеща конструкция от метални тръби с покритие от

Обр. 8.
Гробници
I и III след
преместването
в НИМ

Обр. 9.
Гробница III –
укрепване и
временно
покритие

Обр. 10.
Гробница I –
укрепване
и временно
покритие

армирано полиетиленово платно (Обр. 9, 10). Наред с това продължи търсенето на варианти за постоянно експониране и трайно разрешаване на консервационно – реставрационните проблеми на гробниците.

През 2009 г. НИМ подготви проект, с който взе участие в конкурс с финансова помощ (грант) на Държавния департамент на Съединените щати. Проектът на НИМ „Консервация на две раннохристиянски гробници от края на IV – началото на V в.“ беше излъчен в съответния раздел като победител за целия свят за 2009 г. от Посланическият фонд за опазване на културата (AFCR). Периодът на проекта е от 09.09.2009 г. до 09.09.2010 г.⁵

Проектът предвижда гробниците да бъдат експонирани в обсега на лапидариума на музея (Обр. 11). Това ще позволи показването на конструктивните

⁵ Награда № 125 федерална помощ-грант, № S-BU 800 - GR 09 – 042, дадена от: Разделът за публична дейност към Посолството на Съединените щати в София, България. Използвам случая да благодаря още веднъж за оказаното съдействие от страна на г-жа Мишел Риблинг – регионален представител на Службата за Централна Европа на Бюрото за Европа и Евразия към Държавния департамент на САЩ, и на г-жа Шери Кенсън-Хол, ръководител на Отдела за културна дейност в Посолството на САЩ в София, отговарящ за наградата.

² Ю. Мешев, цит. съч. с. 368.

³ По сведения на инж. Борис Чилев, директор на ОП „Стара София“ със Софийски исторически музей.

⁴ По сведения на арх. Тони Малеев.

специфики на гробниците отвън и отвътре. Предвиждат се табла с текстова и графична информация за ситуирането на гробниците в плана на антична Сердика, за ранното християнство и свързаните с него погребални обичаи. Ще бъде направена връзка с други раннохристиянски паметници, които не са достъпни за публиката.

Реализацията на проекта включва защита на гробниците от разрушителните фактори на околната среда.⁶ За тази цел ще се изгради постоянен заслон, което ще даде възможност за тяхното ефикасно консервационно-реставрационно третиране и ще създаде нужната среда за тяхното по-привлекателно и разбираемо представяне на публиката.

Консервационно-реставрационните работи включват:

- диагностика и подбор на технология и материали;
- съхраняване на опадалите елементи;
- почистване на мазилката и тухлите;
- консолидация на мазилката;
- биологично третиране;
- връщане по местата им на опадалите елементи;
- реставрация на липсващите фрагменти, запълване на фугите между тухлите и успокояване на релефа; конструиране на специализираното укрепване на двете гробници.

На 03.12.2009 г. комисия от НИМ се запозна с постъпилите оферти за изграждане на защитна конструкция на раннохристиянските гробници. Всички

Обр. 11.
Ситуиране
на гробниците
в СЗ ъгъл на
лапидариума

⁶ Частта от проекта за консервация и реставрация на гробниците и характерът на защитното покритие са разработени от Светла Цанева, началник-отдел Централна лаборатория за консервация и реставрация (ЦЛКР) към НИМ.

предложени проекти надхвърляха в значителна степен предвидените за целта средства. Поради това не беше избрана фирма изпълнител.

За реализирането на начинанието се наложи търсене на вариант, който да даде възможност за трайно опазване и представяне на гробниците в рамките на наличните средства. Особено внимание се обърна да не се намаляват средствата за качествени материали и препарати, необходими за консервацията и реставрацията. Значителна част от намаляването на средствата при новия вариант се постигна при оставане на първоначалното място на разполагане. В резултат на това се спестяват средства от използването на тежка техника за повдигането, товаренето, транспортирането и разполагането на ново място, както и за проучвателни и изкопни работи.

Още с получаването на първия транш от гранта, след извършените изследвания, бяха закупени необходимите препарати. Това даде възможност при подходящи климатични условия гробниците да бъдат двукратно обработени с биоциден препарат. Тревната растителност във вътрешността на двата паметника беше разчистена и плевелите третирани с препарат за растителна защита.⁷ Някои от елементите на градежа бяха укрепени. Извършено беше почистване на тухли, камъни и замазки от градежа.⁸ Непосредствено след приключването на посочените дейности беше възстановено временното покритие от армирано полиетиленово платно.

Зимният период с обилни снеговалежи се използва за търсене на подходяща фирма-изпълнител на постоянната защитна конструкция с посочените в заданието параметри.

Дейността на специалистите от различните отдели на НИМ⁹ с прякото участие на ръководството – ст.н.с. II ст. д-р Цветанка Кьосева, директор, и н.с. д-р Иван Христов, зам. директор – е насочена към реализирането във възможния оптимален вариант на проекта за съхраняването и представянето на гробниците. Колективът по реализирането на проекта се стреми да подготви всичко необходимо така, че след приключването на задачата новите културни ценности в лапидариума на НИМ да бъдат принос в поредицата от проекти, реализирани с помощта от Американския посланически фонд: лапидариума в Докторската градина – София, античните мозайки в централния подлез-Пловдив, обекти на Историческия музей „Искра“ – Казанлък и др.

Настоящата публикация предоставя възможност колективът на НИМ да изрази отново своята благодарност на представителите на Посолство-

⁷ Използвани са: Preventon, Biotin и Round up.

⁸ Тези дейности бяха извършени от Замфир Петров и Китан Китанов от ЦЛКР при НИМ.

⁹ Централната лаборатория за консервация и реставрация (ЦЛКР), археология и пространствено-художествено оформление и техническо обслужване (ПХОТО), както и главния счетоводител на НИМ.

Обр. 12. Сградата на НИМ с лапидариума

то на Съединените щати в София и на Американския посланически фонд за предоставената възможност двете гробници да бъдат представени по подходящ начин в лапидариума на Националния исторически музей в София (Обр. 12).

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ БОЯНСКИЯ ПОМЕНИК

Зарко Ждраков / Zarko Zhdrakov

Some Notes on the Boyana Beadroll

The Boyana Beadroll is an inestimable document when it comes to the history of the Bulgarian state and church, notwithstanding its cloistral aspect, acquired during its compilation in the near Dragalevtzi monastery during the Ottoman period. There had entered the names of the rulers from the First and Second Bulgarian Empire for eternal commemoration together with their wives and also Bulgarian patriarchs. The beadroll casts light also on the church donor of the Boyana church from 1259 year – sevastocrator Kaloyan. Among the kings from the 13th century there was written illegally the name of the brother of tsar Joan II Asen, besides twice (single case), which in the Boril Synodic was represented as sevastokrator Alexander. The first mentioning of Alexander in the Beadroll as a king was before the mentioning of the brother and immediately after Boril, while the second one was before Constantine Tih Asen and after Michail Asen. In the Poganovo Beadroll, tsar Alexander even takes the place of the legitimately ruling brother Joan II Asen and his sons, which means, that far away from the capital of Turnovo in the western parts of the Bulgarian kingdom sevastocrator Alexander was pointed out as a tsar. That circumstance gives reason to remind about the identification of the church donor sevastocrator Kaloyan with the son of Alexander, who would motivate the pretensions over the throne during the state coup with pointing out of his father as a king in the Beadrolls and also creating of a special iconographic program. Sevastokrator Alexander should have been that unknown representative of the Asen family, whose father-in-law was st. Stephan Neman, and not Constantine Tih, who was the nearest descendant of the Serbian dynasty and was related on the Asen wife side. That would have meant that sevastocrator Kaloyan was a cousin, not only to Mihail Asen, but also to Constantine Tih.

The Boyana Beadroll contains, also, information about the illegally entered brother of tsar Georgi Terter – despot Aldimir (kuman. „The Iron Hand”), registered as Kuman despot and tsar. He should have been identified with the mentioned in the votive painting of the Boyana church from XIV century son of voivode Vitomir.

At a later period in the Boyana Beadroll there had been mentioned also one of the painters of the church: **з(о)графа васлье гра(д) серъ** – painter Vasil from the town of Seres (near Thessaloniki). Most probably

the photograph was in a bad state, since the copyist had omitted the above symbols in the commemoration. The exceptional recording was due to the sudden death of the master, about which there is a clue in the iconographic program of the Bojana church. There, master Vasil had signed himself as a builder and decorator in the group of painter Dimitar and the builder Iliya.

През далечната 1963 г. съпрузите Магдалина и Станчо Станчеви публикуват *Поменика на Боянската гробнична църква* Св. Никола и Пантелеймон, който е сред най-важните извори за българската история. В него са вписани за вечен помен владетелите на Първото и Второто царство, техните съпруги и търновските патриарси. Странно обаче, в него не са намерили почетно място (или поне така се смята) ктиторията на църквата от XIII и XIV в. – севастократор Калоян и войводата Алдимир Витомиров син. А още по-странният факт е, че в началото на лист 50 е вписан за вечен помен и един художник от Солунския край – **з(о)графа васлъе гра(д) серъ село сѹбо**¹. Видният епиграф проф. Казимир Попконстантинов² идентифицира селището и разчете авторското посвещение: **василане писа** върху обмазващата мазилка на западната фасада на Боянската църква, което свързва с личността на помения зограф, уточнявайки времето на неговото творчество към 1259 г.

Вписването на художник в църковен Поменик е изключително рядко въпреки представата за творчеството като богоугодно и дори свято дело. Известен е само още един пример с името на търновския зограф Никола в Поменик от с. Арбанаси³. Сведението за родното място е било необходимо в случая на внезапна смърт далече от отечеството. Извънредното записване най-вероятно се дължи на смъртта на майстора по време на работа, податки за каквато се откриват в иконографската програма на Боянската църква. Вписването осигурило редовно припомняне на името по време на службите за вечен помен на починалия, чиито тленни останки би трябвало да са в църковния двор.

За отбелязване е, че ктиторът на църквата севастократор Калоян не е вписан в Поменика вероятно защото е бил жив по време на неговото съставяне, в което е взел активно участие, а впоследствие той е изпаднал в немилост като братоубиец, умъртвил някъде извън столицата своя първи братовчед цар Михаил Асен⁴ и не е бил погребан в Бояна. Царственият поменален списък свидетелства за безспорното участие на севастократор Калоян (= Калиман) в съставителството, тъй като на две места (!) е споменат неговия баща Алексан-

дър като цар. Въпреки че в Бориловия Синодик той фигурира като севастократор, поменат след децата на своя брат цар Иван II Асен, в Боянския Поменик е вписан като цар веднъж между Борил и Йоан II Асен и втори път между Михаил Асен и Константин Тих, когато дарителства севастократор Калоян, а в Погановския Поменик дори измества легитимния си царстващ брат и неговите синове⁵. Очевидно севастократор Калоян присъства в Поменика на своята църква чрез баща си, който вероятно е управлявал в София и Западните покрайнини на Царството като самодържец (цар) след преврата.

Севастократор Александър би трябвало да бъде онзи неизвестен представител на Асеновия род, чийто тъст е св. Стефан Неман, а не възприетият в сръбската историография цар Константин Тих, който е потомък на сръбската династия и е сроден с Асеновци по женска линия.⁶ Севастократор Калоян изтъква своя баща като цар, с което легитимира основателните си претенции върху Асеновия престол в Търново. Вероятно заради братоубийството обаче, съветът на болярите избрал за цар Константин Тих. В тази връзка ктиторският надпис на Боянската църква изтъква, че севастократор Калоян е не само братовчед царев (по Асенева и Неманича династична линия), но и внук на св. сръбски крал, което сакрално го извежда пред новоизбрания цар. Косвено за незавидната участ на севастократор Калоян свидетелства една специално разгърната тема в стенописния житиен цикъл на св. Никола над изображението на цар Константин Тих – наклеветените боляри пред римския император св. Константин Велики.

Най-вероятно град София с прилежащата харизматична Витошка крепост Батил-Бояна, седалище на печенежкия каган през XI в., е била отдавана със Западните покрайнини и Македония като апанажно владение на царската фамилия. Вотивната живопис в Боянската църква от XIV в. също подкрепя тази идея. Стенописният ансамбъл не е проучван детайлно въпреки възможната идентификация на сина на войводата Витомир – Алдимир (тюрк. „Желязната ръка“), с брата на цар Георги Тертер, вписан в поменика като *Кумана деспота царя* и вероятно възпят от народа като Куман войвода⁷, името на когото е съхранено в Западна България със селищните имена Алдомирци край Драгоман и Алтимир при Враца. Харизматично е също името на неговия баща войводата Витомир, което може да се преведе като покровител на водните богатства и Световен воден дух, засвидетелствано при угрите западно от Алтай манси с *Вит-кан* и *Вит-кул*, при хантите с *Вит-хон*, а при чувашите с *Вутаиш*⁸. За тази етимология свидетелства Боянския водопад във Витоша и

¹ Станчева, Станчев 1963, 67 (50), ред 2.

² Попконстантинов 2009а, 11-12.

³ Попконстантинов 2009б, 233-235.

⁴ Златарски 1940, 467-469, бел. 1.

⁵ Петров, Гюзелев, 1978, 296 (115), 298-299.

⁶ Благојевић, 1989, 226; Божилов, 1985, 113-118 (22, 24).

⁷ Хитов, 1872, с. 116.

⁸ Мифы народов мира, Т.1, Москва, 1980, 237; Т.2, 1982, 538.

река Вит. Софийският войвода (титлата е превод от *дукс*) Витомир е погребан със златния си пръстен-печат с изображение на орел в катедралната църква на града *Св. София*. Неговият син Алдимир е идентичен с едноименния брат на цар Георги Тертер, вписан в Боянския Поменик като Куман деспот и цар след цар Тертер с неговия син (?) Михаил и преди царския син Теодор Светослав, докато в Погановския Поменик предхожда братовите синове, както е при севастократор Александър.⁹ Очевидно политическата ситуация в западните територии на Българското царство е сходна и при харизматичния род Тертер-оба (тюрк. хакас. Тег 'Тангра', срв. Тервел), управлявал още през XI в. степната империя на куманите Дещ-и-Кипчак. Известно е, че синът на деспот Алдимир, Иван Драгушин, притежавал обширни територии в Македония и там е погребан в Положкия манастир. Негови са били вероятно и рудниците край Самоков при с. Драгушиново, както по-късно са се подвизавали и Шишмановци при с. Шишманово. Най-вероятно в София е управлявал загиналият при отбраната на града син на цар Иван Александър – Иван Асен, изобразен като ктитор на църквата *Св. Петър* в Беренде през XIV в. и погребан в църквата на с. Станичене (?).

Вотивната живопис в Боянската църква на Алдимир е посветена от неговите деца Иван и Слав, чиито молби са вписани върху олтара на Светая Светих в обновената през XIV в. сцена „Въведение на Богородица в храма“ срещу поменалното изображение на покойника в южния аркосолий. Наскоро след смъртта на Алдимир починал и неговият син деспот Иван Драгушин, погребан в Положкия манастир от неговата майка, дъщеря на цар Смилец, вече замонашена като вдовица.

Информацията в Боянския Поменик за сярското художествено ателие от XIII в. попълва една празнота в медиевистиката¹⁰. По повод смъртта на зограф Васил от с. Субоношо (Субаш-къой, Νέο Σούλι „Ново Сули“) неговите колеги от Сярско са платили вписване и на имената на починали свои близки за осигуряване на редовни служби за упокой на душите им.¹¹ Така научаваме и за съседното на Субоношо с. Везен (Везник, днешното Αγίον Πνεύμα „Свети Дух“) и Тахсинила, което може да се идентифицира със селището Тахталикъой (Оряхово)¹² или Тахинос (Тахинос, Αχινός) край съществувалото едноименно езеро под планината Кушница (Пангей), чийто район, някога населен с българи (срв. имената на селата Сърпа, Негослав, Горно и Долно Крушево, Ежово,

Стара Бая), е предоставен от Григорий Бакуриани на Бачковския манастир, заедно с крепостта Кесаропол и селото Здравикий (Зиляховско/Зъхненско).¹³

Боянският Поменик е преписван многократно във връзка с периодичното похабяване на неговите листове, поради което са налице множество почерци. Преписвачът на помена за зографа (ръка 17) не се е съобразил с очевидно съществуващите надредни знаци в протографа и е пропуснал буквите О в з(о)графа и Д в гра(д). Неговият почерк е неугледен, поради което текстът се чете трудно. Независимо от късните преписи и допуснатите грешки, Помениците са безспорни източници за българската средновековна история. Красно-речив пример за това е руският препис от XVI в. на *Именника на българските князе*.

Стенописите на Боянската църква от XIII в. насочват към внезапната смърт на зограф Василе, вписан в Боянския Поменик. Същото може да се каже и за живописиста на Търновската катедрална църква *Св. Апостоли Петър и Павел*, подписана многократно от зографа йеромонах Никола през 1442 г.¹⁴ Казимир Попконстантинов¹⁵ основателно свързва този майстор с вписания зограф в Арбанашкия Поменик. За неговата смърт свидетелства графитът върху лицевата страна на саркофага в притвора на търновския митрополитски храм, центриран върху специално огладена повърхност.

Боянските майстори също се подписват многократно триумфално и тайно във връзка с предназначителните и завършителните молитви по време на зида-нето и декорирането на Калояновата църква.¹⁶ Разкритото авторско посвещение върху фасадата на църквата *Св. Никола* в Бояна дава основание за идентификацията на зограф Васил като майстор зидар и декоратор. Подписът е нанесен върху обмазващата мокра мазилка с въглен, както и нарисуваните в съседство животни и хора, но впоследствие е бил покрит с живописния слой на храмовата декорация (сцената „Кръщение Господне“), останал зрим единствено за Господ, който знае скритите неща. Над авторското посвещение би трябвало да се е намирала алегорията на спасяващия се плувец в нозете на Христос, засвидетелствана в сцената на „Кръщението“ в наоса. Майсторите Васил и Димитър са оставили и свои алегорични портрети южно от входа, както и върху по-стария живописен слой в олтарната апсида край образа на св. Василий Велики, благославяйки с червени десници началото на храмовото обновление.

¹³ Кънчов, 1970, 34, 70, 79; Златарски 1927, 341, 730; Петров, Гюзелев 1978 (1), 390.

¹⁴ Ждраков, 2008а, 783-799. Йеромонах Никола би могъл да бъде идентифициран със загадъчния зограф Никола Филантропин от Ираклион (Крит), още повече, че търновският митрополит Игнатий също е роднина на патриарх Йосиф II, а имената и манастира на Филантропините се намират край епирския гр. Янина, с който с. Арбанаси има тесни връзки (Вачев, 2006, 72-73).

¹⁵ Попконстантинов 2009b, 233-235.

¹⁶ Ждраков, 2008b, 47-68; 2009, 89-128.

⁹ Петров, Гюзелев, 1978, 298-299.

¹⁰ До този момент в района не бяха регистрирани зографи (вж.: ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ 1984, 449-450).

¹¹ Попконстантинов, 2009-а, 20-21, 23 – с прилежащата литература. За ежегодната заупокойна служба на Вселенския патриарх Йосиф II във Флоренция през 1439 г., например, са били платени 50 дуката от неговия роднина Георги Филантропин (Gill, 1967, 321).

¹² Попконстантинов, 2009а, 18-20.

Кога е настъпила смъртта на зограф Васил е трудно да се каже, но известни податки в иконографската програма насочват към ранен етап – преди да бъде поставена мазилката на живописния слой върху южната стена на наоса. За това свидетелства загадъчната тайна сцена „Успение Богородично“, изписана върху тънка мазилка преди христологичните празнични визии на Рождеството и Кръщението. Божията благославяща десница върху тънката мазилка-подложка на Христовото сияние и необичайният за иконографията на апостолската група мотив с протегнатите в молитва ръце със запалена свещ насочват към вотивния заупокоен характер на композицията. Запалената свещ се вижда и в монументалната сцена на Успението, но извън покритите ръце на апостолите, както повелява традицията. Най-вероятно сцената е изписана от зограф Димитър, който е подписал меча на своя Солунски покровител св. Димитър, както и шевицата с ресни на Богородичния мафорий в сцената „Въведение в храма“. Автографските примери, традиционно свързани със застъпничеството на Богородица за човешките грехове пред Сина в края на света, са допълнително мотивирани от топоса на богинята майка в името на зографа (Ди-митър = „Божия майка“, срв. богинята Деметра).

Вероятно зограф Димитър е поменал Васил и върху меча на св. Теодор (+ Μνηστ(ητη)...., *помени*“) до св. Димитър (+**Димитриа пи(с)а сїе χ(ждо)жес тв)ω** „Димитър изписа това произведение“). Двамата мъченици са представени пред Христос Евергет във връзка с неговия култ в гр. Сяр, засвидетелстван с каменната икона в катедралната църква „Св. Теодор“. Поменът е на гръцки език в съзвучие с името Тео-дорос „Божи дар“, намек, че зограф Васил се е „представил“ на Господ.

В контекста на заупокойната служба се отнася и триумфалният посветителски надпис с черна боя върху изписаната завеса в аркосолия на гробничния параклис *Св. Пантелеймон*:

+ **Κορτῖνα рек(шє) завєс пис(а) (Василї)є**

Кортината речена завеса писа Васил

Монументалното посвещение на Васил не е характерно за автографската традиция, тъй като прославя художествения подвиг в Небесната църква – срв. употребата на понятието *зограф* в Поменика. Храмовата завеса е надгробен символ и нейното раздиране съпътства възкресението на мъртвите след разпъването на Христос на кръста, така че триумфалният помен върху нея се „прочита“, както записа в Поменика. В памет на зидарско-зографското дело на майстор Васил е употребено италианското понятие за стена и завеса *кортина* – срв. също традиционно-есхатологическия пробив в куртината на крепостната стена. Авторското посвещение свидетелства за преките връзки на ателието с Търновската Велика лавра *Св. 40 Севастийски мъченици*, където единствено се среща изписана завеса с монументален надпис в червено,

помен за събитие от 1211/12 г. – **ϣSKψ Λ(є)ТО** (6720 г.).¹⁷ За връзките с българската столица свидетелства също архитектурната външна декорация от глазирана зелена керамика, която не се среща в Солунския край.

Същевременно билингвата *кортина/завеса* насочва към генезиса на придворната ни живопис във връзка с българо-куцовлашката езикова общност в района на гр. Сяр при ятовата граница на българските говори, засвидетелствана в епиграфския материал от боянските стенописи¹⁸. Правописните грешки и употребата на „ер“ в гръцки надписи (напр. „бета“ вместо „юпсилон“ в стенописното изображение и каменната икона на Евергет в Сяр и „малък ер“ в Пеньдикости) насочват към българската и славянската етнокултурна среда, наложена в Солунския край още от времето на кан Кубер и Мавър, чиито потомци са братята Црко (св. Кирил) и Страхота (св. Методий). За тази среда свидетелстват Житията на св. Димитър и на св. Константин-Кирил Философ. Не случайно император Михаил III избрал за своята пропагандно-просветителска мисия в Моравия двамата братя, тъй като били родени в Солун, което означавало, че добре разбират езика на славяните.¹⁹ Действително Първоучителите кодифицирали славянския език с прабългарско произношение и с многообразна културна лексика с урало-алтайски произход. Те сътворили специалния глаголически знак „голям ер“ за непознатия на индоевропейците собствено български и тюрко-монголски звук „Ъ“, характерен за китайския език, в който има цели три вариации.²⁰ С него била записана китайската по произход дума *кънига* и производното с тюркско окончание *къниг-чий* „книжовник“ (от тази лексема е и името на Кунфуций)²¹.

Солун и Света Гора излъчвали еталоните на българското християнство и утвърдили исихазма във Византия. Не случайно императорът преместил в Солун българското тържище и с това обидил цар Симеон, който претендирал за трона в Константинопол. Районът на гр. Сяр с мраморните кариери бил благоприятна почва за развитието на художествени ателиета още от античността. Тамошните майстори обслужвали българския двор, още повече, че отечеството им влизало в пределите на Царството през X и XIII в.

¹⁷ Ждраков 2004, 94-105.

¹⁸ Гълъбов 1963, 15-16, 22.

¹⁹ Тот 1981, 8.

²⁰ Джан Сун-Фън 1969, 525.

²¹ Добрев 2003, 236.

- Божилов 1985 = Божилов, Ив. Фамилията на Асеновци (1186-1460) – генеалогия и просопография. София, 1985.
- Вачев 2006 = Вачев, Х. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.
- Гълъбов 1963 = Гълъбов, Ив. Надписите към Боянските стенописи. София, 1963.
- Джан Сун-Фън 1969 = Джан Сун-Фън. Българско-китайски тематичен речник. София, 1969.
- Ждраков 2004 = Ждраков, З. Фрагменти от надписи върху изписани завеси на две български църкви от XIII в. – *Старобългаристика* XXVIII (2004) 1.
- Ждраков 2008a = Ждраков, З. Търновският зограф Никола – подписани, атрибутирани и датирани творби от 1442 г. В: Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Т. VII. В. Търново, 2002.
- Ждраков 2008b = Ждраков, З. За подписите на Боянския майстор Димитър. – *Старобългаристика*, XXXII (2008), 1.
- Ждраков 2009 = Ждраков, З. За майсторите на Боянската църква от 1259 г. Приложение в книгата на К. Попконстантинов: Зограф Василие и Боянската църква след 750 години. София, 2009.
- Златарски 1927 = Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Част 2. София, 1927.
- Златарски 1940 = Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеновци (1187–1280). София, 1994.
- Кънчов 1970 = Кънчов, В. Избрани произведения. Том I. София 1970.
- Петров, Гюзелев 1978 = Петров, П., В. Гюзелев, Христоматия по история на България. Т. 1, 2. София, 1978.
- Попконстантинов 2009a = Попконстантинов, К. Зограф Василие и Боянската църква след 750 години. София, 2009.
- Попконстантинов 2009b = Попконстантинов, К. За два автографа от митрополитския храм „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново. В: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova* (Книга I). София, 2009.

- Станчева, Станчев 1963 = Станчева, М., Ст. Станчев, Боянският Поменик. София, 1963.
- Тот 1981 = Тот, И. Константин-Кирил и Методий. София, 1981.
- ΠΟΜΠΙΝΟΣ 1984 = ΠΟΜΠΙΝΟΣ Ι. Φ. ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821. ΑΘΗΝΑ, 1984.
- Благојевић 1989 = Благојевић, М. Србија у доба Немањића. Београд, 1989.
- Gill 1967 = Gill, J. Il Concilio di Firenze. Firenze, 1967.

ПО-ВАЖНИТЕ ХРИСТИЯНСКИ КУЛТОВИ ТОПОСИ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ПЛОВДИВ (ФИЛИПОПОЛ) И СЪДБАТА ИМ В СЪВРЕМЕННОСТТА*

Ани Данчева-Василева / Annie Dancheva-Vassileva

Significant Christian Cult Sites in Medieval Plovdiv (Philippopolis) and Their Fate in Modern Times

This paper gives an account of the existing and studied Christian temples in the great Thracian city of Plovdiv in the Medieval Period (4-14th centuries), some of which have been discovered during archaeological excavations, while the rest are documented in the written sources of the period, recorded by the German diplomat and ambassador Stephan Gerlach in his famous Journal of the 1570s, or mentioned in later texts, mainly in the writings of West European travellers. Some of the temples are still standing at their original sites inherited from the Middle Ages, bearing the names of the same patron saints of that age. The appearance of the architectural structures was altered on many occasions; sometimes they had to be rebuilt from scratch. The topographic development of Medieval Plovdiv in the Christian era until its conquest by the Turks in the 1370s may be generally presented in two phases: I. from the 4th until the 6th centuries and II. from the 7th until the 14th centuries. The following significant early Christian temples, belonging to the first period, were discovered by archaeological means. These are The Bishop's Basilica close to present-day Saint Petka's Church in the Princess Maria Louisa Boulevard, the basilica at the construction site of the residential block of flats at number 23 of the same boulevard. Another early Christian temple of considerable size was found on Dzhenem Tepe. Five of the temples mentioned in written

* Храмовете, строени след падането на Пловдив под турска власт, няма да се разглеждат, макар част от тази дълга епоха да се вписва в средновековната европейска история. Ще бъдат използвани сведения от източници и след края на XIV в., за да се мотивира теза в полза на съществуването на един или друг християнски храм в града преди завладяването му от турците. Не е възможно да се фиксира времето, дори и във векове, за действието на някои християнски молитвени домове в Пловдив през епохата IV–XIV в., тъй като сведенията са твърде оскъдни и повечето хипотези са изградени по пътя на съпоставките и логическите заключения. В някои случаи, поради липсата на писмени сведения, изводите се базират и на предания, което не е най-правилният подход, но в някои конкретни случаи смятам, че това е оправдано. Има безспорни данни за съществуването на 5 християнски храма в Пловдив през Средновековието, турското владичество и до днес. Също така, тук няма да се занимавам с типологията, архитектурния облик и украсата на църковните постройки.

sources on Philippopolis from the Medieval period, in Stephan Gerlach's Journal and in the works of travellers from Western Europe, have stood since the Middle Ages until the present day, at the same sites, with the same patron saints. These are St. George's Church (today this is the Armenian Surp Kevork's Church), the Assumption of Holy Mary Cathedral, St. Petka's Church (small or old), St. Constantine and Elena's Church, and St. Marina's Church – the present-day bishop's church of Plovdiv. Two more temples, St. Dimitar's and St. George's, mentioned only in Stephan Gerlach's Journal, may also be assumed to have existed in the Middle Ages and to have survived until the present day. The temples of the already mentioned patron saints are situated in the citadel – Trimontium. The inheritance of a sacred site and the temple patron is a significant principle observed with most of the churches in Plovdiv from the Middle Ages until today.

Историята на съвременния български град Пловдив обхваща 24 века – от средата на IV в. пр. Хр., когато македонският цар Филип II Аминтас създава своя колония и назовава поселението на свое име, до наши дни. Единадесет столетия градът просъществува през Средновековието, като за начална хронологическа граница на тази епоха съм възприела условно IV в. след Хр., имайки предвид най-важния критерий с оглед на духовното развитие в Късната Римска империя – установяването на християнството като държавна религия. Бихме могли да кажем, че санкционирането на този преход се извършило при император Теодосий I (379–395) най-напред на Втория вселенски събор в Константинопол през 381 г., а с издадения през 391 г. от същия император едикт за забрана на всякакви жертвоприношения и езически религиозни церемонии окончателно християнството възтържествувало като единствено държавно вероизповедание в империята. Безспорно, езическите вярвания и местата на тяхното практикуване, макар и прикрито, съществували паралелно и в сериозно противопоставяне с новия сотириологичен култ на Исус Христос поне още две столетия, но началото на генералните промени в обществената и духовна сфера било вече поставено. Промените във всички сфери на социалния живот не само не прекъснали, но формирали във времето нови отношения в посока към изграждане на средновековното общество като цяло. Краят на тази епоха – Средновековието, в Европейския Югоизток в политическата сфера, т.е. осъществяването на османското завоевание, се определя от загиването на Византийската империя през 1453 г., но по отношение на християнската църква и култовите християнски топоси се наблюдава явлението на т. нар. „дълго Средновековие“, подробно изследвано и аргументирано от френския медиевист Жак Льо Гоф за тази епоха в Западна Европа. Именно това „дълго Средновековие“, което продължава както в материалната, така и в духовната

сфера, ще се опитам да проследя по отношение на християнските храмове в Пловдив (Филипопол).

От IV в. сл.Хр. до падането през 70-те години на XIV в. под властта на османските турци, когато бил в пределите на българската държава, Пловдив (Филипопол) бил много по-продължителен период византийски град и относително не дълго време (с прекъсвания) – град в пределите на средновековна България (от началото до средата на XIII в.; за кратко през периода 1322–1323 г. и от 1344 до 1376/7 г.). Топографското развитие на Пловдив през християнската епоха в най-общи очертания можем отново условно да отнесем към два големи периода: I. Обликът на Филипопол (Пловдив) през IV–VI в. и II. Топографията на града през VII–XIV в.

През първия период на урбанистичното развитие на Филипопол важен християнски храм е голямата раннохристиянска базилика, наречена от изследователката ѝ Елена Кесякова „Епископска базилика“. Тя е разположена в непосредствена близост до Форум, в източна посока, върху площта на две инсули¹. Извършените проучвания оформят много пълна представа за този импозантен култов паметник. Базиликата е трикорабна, едноабсидна с атриум, заобиколена с портици и открит двор с разкрити последователно два мозаични пода. Дължината ѝ, заедно с абсидата, е 86,7 м, а ширината ѝ е 38,5 м – размери, които я представят като най-голямата постройка в нашите земи през разглеждания период. Южният кораб е изцяло разрушен. Мраморният стилобат разделя този кораб от централния. Върху стилобата се издигали 14 колони, като са се редували една зидана и две мраморни. Фрагментите показват етажност в конструкцията на сградата. Отвън и отвътре абсидата е била покрита с цветни мозични пана. По-голямата част от олтаря е изнесена в предабсидното пространство. Презвитериумът е пред абсидата на централния кораб, издигнат е и образува платформа². Базиликата е ориентирана изток-запад. Характерното е, че има открит двор и атриум с портици. При тази базилика няма оформен истински нартекс³. Притвор липсва, което дава основание изграждането ѝ да се отнесе към първата половина на V в. – датировка, която се подкрепя от вътрешното архитектурно оформление. Пропорциите на наоса следват елинистическата традиция. Базиликата е много голяма, с богата вътрешна декорация. Всички помещения, включително и портиците, са покрити с мозаични килими. Площта им надхвърля 700 кв. м. Те показват голямо разнообразие от

¹ Кесякова, Е. *Раннохристиянска базилика от Филипопол*. – В: Известия на музеите от Южна България. Т. 15, Пловдив, 1989, 114–118; Idem. *Une nouvelle basilique à Philippopolis*. – Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne. Paris, 1989, 2239–259; Същата. *Philippopolis Филипопол през римската епоха*. С., 1999, 66–75.

² Кесякова, Е. *Раннохристиянска базилика*, 114–118.

³ Пак там, с. 121.

фигурални изображения. Преобладават орнаменталните и геометричните мотиви и геометрични фигури, изпълнени с изображения на над 70 вида птици, които не се повтарят нито като вид, нито като поза. Този стил в мозаичното изкуство е характерен за Изтока от втората половина на V в.⁴ Базиликата има изключително представителен характер и според изследователката ѝ безспорно е епископска. Импозантният вид на базиликата се дължи на големите ѝ размери, архитектурния план, богатата вътрешна декорация. С решение на междуведомствена комисия Епископската базилика в Пловдив е обявена за паметник с национално значение и е запазена на място. Върху разкритите останки е направена защитна постройка и предстои по-нататъшното ѝ проучване и консервиране на мозайките.

Характерно за района на базиликата е, че в него са открити 96 гроба, които се датират с монета на Тиберий Константин (578–582), а в един от тях е намерен печат от XII в. Въз основа на сведенията от Менандър, според когото през 577 г. имало голямо нахлуване на славяни, опустошили Елада, Македония и Тесалия, изследователката на базиликата смята, че сградата е разрушена именно тогава. Проявявам известно съмнение във връзка с това предположение, тъй като поне досега не са известни от изворите никакви славянски нападения по диагонален път през полуострова, и то срещу Филипопол. Градът е достатъчно важен и забележителен, за да бъде пропуснато подобно нападение срещу него, което би довело до разрушаването на такава грандиозна сграда. Изобщо, всички късноантични паметници, които спират да функционират през VI в., се обявяват за разрушени от славянски нашествия именно през последните десетилетия на VI в. Това обаче е малко вероятно – би трябвало да се търсят други причини за прекъснатия живот на тези култови и граждански постройки. Възможно е в околностите да е имало значителни набези, но самият град едва ли бил обект на нападения. Не е изключено земетресения да са причинили датираните в края на VI в. разрушения.

Некрополът от VI–XII в. по всяка вероятност е бил обслужван от близкостояща църква, синхронна с него. Върху част от некропола днес, на съвременното ниво на града, се издига католическият храм „Св. Лудвик“. Поставени в един контекст, всички тези открития свидетелстват за един култов център, чиято традиция започва може би преди IV в., преминава през ранновизантийската епоха и цялото Средновековие и продължава да съществува и до наши дни.⁵ Този принцип на приемственост и непрекъсната последователност в съществуването на даден култов топос през различните исторически епохи е

⁴ Пак там, с. 122.

⁵ Пак там, с. 124.

основен за по-голямата част от териториите на античния, ранновизантийския, средновековния и в някои случаи и съвременния Пловдив. Той е характерен и за местата на храмово строителство и в много други градове от средновековната епоха до наши дни.

През периода V–VI в. близо до Епископската базилика са съществували още 3 култови сгради, открити чрез археологически разкопки. На 100 м източно от най-големия култов паметник за периода, т.е. „Епископската базилика“, е локализирана друга базилика до съвременната черква „Св. Петка“. От нея са разкрити само стилобат и мраморна настилка⁶. По бул. „Княгиня Мария Луиза“ в строителната площ на бл. 23 също е открита базилика – трикорабна, едноабсидна, с баптистерий и многоцветни мозаични настилки⁷.

Посочените култови сгради, които са от изключителна важност за религиозния живот на града, дават основание на археолозите-изследователи да определят този район като ядро, в което е бил обособен култовият му център⁸. Позволявам си да добавя, че тук трябва да се впишат като съществуващи през средновековната епоха и митрополитската църква на Пловдив „Св. Марина“ в подножието на Джамбаз тепе и малкият храм „Св. Петка“, намиращ се извън цитаделата по югоизточния склон на същия хълм. Има основание да приемем, че храмът „Св. Петка“ (малката или старата) е построен на мястото на старо светилище и с него е свързана легендата за проповедите на св. апостол Павел във Филипопол. За последните две църкви ще стане въпрос в текста по-нататък.

В цитаделата се оформя друг християнски религиозен център, представен от няколко храма: много ранната църква „Св. св. Константин и Елена“ (още от IV в.), по-късните – „Св. Богородица“ от XII в. (възможна е и с по-ранна датировка на първоначален храм на същото място), „Св. Георги“ (от XII в.), църквите „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ (и двете преди 1574 г., но без да може да се установи от кога), а също и от манастири. Следователно бихме могли да говорим за два култови центъра – единия в равнинната част на града, а другия – на Трихълмието, които водят началото си от раннохристиянския период и се развиват както през Средновековието, така и в следващите епохи и до днес.

Освен посочените храмове, голяма базилика от раннохристиянски тип съществувала и на хълма Джендем тепе. Тя е разположена в източната част на билото на хълма, представлява трикорабна едноабсидна постройка, ориентирана изток-запад. Общите ѝ външни размери са: ширина 19,40 м и дължина 35,20 м; дебелината на зидовете ѝ е 0,80–0,90 м. Просторното място

⁶ Кесякова, Е. *Филипопол*, с. 21.

⁷ Bospachieva, M. *A Small Christian Basilica with Mosaics at Philippopolis (Plovdiv)*. – In: *Archeologia Bulgarica* – VI, 2002, № 2, 55–76.

⁸ Кесякова, Е. *Филипопол*, с. 21.

непосредствено на запад от базиликата дава основание на изследователите ѝ да предположат, че е имала двор, което се потвърждава и от множеството следи вероятно от архитектурни елементи. Според откритата суперструкция е направен изводът, че двата странични кораба се свързват с централния посредством колони. Към базиликата е имало и странична постройка. Твърде широкият зид (дебелина 1,40 м), обграждащ базиликата от изток и север, както и другите ѝ външни и крайни зидове и прилежащите ѝ градежи свидетелстват за сериозно укрепяване на целия комплекс, вероятно поради отдалечеността му от по-гъсто населените райони на града.⁹

За разгледаните по-горе базилики, открити в резултат на археологически разкопки, не са известни писмени сведения. За местата на 5 от съвременните християнски храмове в Пловдив обаче има писмени сведения, че са сакрални топоси от епохата на Средновековието, в които е имало молитвени домове, а съвременните постройки са унаследили същите патрони. В следващите редове на изложението ще бъдат разгледани именно църквите, за които има писмени сведения, отнасящи се до средновековната епоха.

Неколцина изследователи¹⁰ се спират на въпроса за християнските храмове в Пловдив през Средновековието, но поради оскъдните сведения за тези

⁹ Цончеве, Д. *Приноси към старата история на Пловдив*. С., 1938. с. 31.

¹⁰ Κωνσταντίνος Οικονόμος. Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἑπαρχίας Φιλίππουπόλεως ἢ περιγραφὴ αὐτῆς, συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμολογιώτατου Οἰκονόμου Κωνσταντίνου ἱερέως Φιλίππουπόλεως. Βιέννη, 1819 σ. 24; Τσουκαλᾶ, Γ. Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλίππουπόλεως. Εν Βιέννῃ. 1951, р. 40, 41, 43, 44, 60; Иречек. К. *Пътювания по България*. Превод от чешки Ст. Аргиров. Под ред. На Е. Божашки и В. Велков. С., 1974, 196–197; Драговитийски епископ Харитон. *Принос към историята на пловдивските храмове* (Кога и как са построени. По неиздадени документи). – В: *Юбилеен сборник в чест на Пловдивския митрополит Максим по случай 80 години от рождението му и 60 години от приемане духовно звание*. Изд. Светия Синод на Българската църква. С., 1931, 123–124, 130, 134, 136, 138; Шишков, Ст. *Пловдив в своето минало и настояще. Историко-етнографски и политико-икономически преглед*. Пловдив, 1926, 309–316; Пеев, В. *Град Пловдив. Минало и настояще*. Ч. 1. Пловдив в миналото. Пловдив, 1941, с. 241, 246, 249, 287; Ἀποστολίδου Κ. Ἡ τῆς Φιλίππουπόλεως ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαϊότατων μεχρὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἀθήναις, 1959, 283–301; Пандурски, В. *Поглед върху строежа и разукрасата на пловдивските старинни храмове. По случай 125 годишнината на църквата „Св. св. Константин и Елена“ и „Св. Неделя“ (1832–1957)*. – Духовна култура, год. 38, септември–октомври, 1958, № 9–10, 28–36 (I); Същият. *Поглед върху строежа и разукрасата на пловдивските старинни храмове. Църквата „Св. Петка-стара“ (от 1836 г.), църквата „Св. Димитър“ (от 1830–1838)*. – Духовна култура, год. 39, февруари 1959, № 2, 25–28 (II); Същият. *Поглед върху строежа и разукрасата на пловдивските старинни храмове. Църквата „Св. Марина“ (1854–1856)*. – В: Духовна култура, год. 39, юли–август, 1959, № 7, 54–58 (III); Пижев, А. *Църковното строителство в Пловдив през Средновековието*. – В: Известия на музеите от Южна България, 21, 1995, 133–141; Гилигян, А. *Арменската колония в Пловдив и нейната църква „Сурп Кеворк“*. – В: Пловдивският модел. Сборник статии под ред. на Д. Чешмеджиев. Пловдив, 1997, 21–22.

обекти картината не е пълна и неминуемо изводите се повтарят, а от друга страна, има и противоречиви становища. Естеството на проблема налага на почти всички изследователи да привличат сведения от османското владичество и възрожденската епоха. За много от църквите през тези по-късни периоди се приема, че са съществували и през Средновековието. Определено за някои от тях това е валидно, но за други този подход не може да се приложи, тъй като тези сгради се появяват след XIV в.

Най-рано засвидетелстваната църква в изворите, но положително не и фактически най-ранната, е „Св. Георги“, за която се научава от сведенията на френския хронист-монах Одон дьо Дьой, придружавал рицарите от Втория кръстоносен поход (1147–1149). По време на пребиваването на кръстоносците в Пловдив през 1147 г. пред олтара на църквата „Св. Георги“ „...in ecclesia Sancti Georgii extra urbem...“¹¹ (в църквата „Св. Георги“ извън града) бил погребан атрибатийският епископ Алвиз от ордена на св. Бертин. Този „venerandus“ (доставуваем) епископ предвождал френските кръстоносци към Светите земи и участвал в пратеничество до византийския император. След продължително боледуване той починал на 5 септември 1147 г. Преди смъртта му по негово желание в църквата била изпълнена цялата служба в чест на Св. Дева Мария, тъй като епископът чувствал, че няма да доживее празника на св. Бертин, както и на Св. Богородица (8 ноември). След пристигането на крал Луи VII, който много ценял епископ Алвиз, били извършени отново погребални церемонии в негова памет от всички абати и епископи от похода. В духа на средновековната християнска традиция за чудотворното въздействие върху болни и недъгави при досега с гроб на особено благочестив духовник или канонизиран мъченик, Одон дьо Дьой съобщава за изцелението на страдащите от болести както когато носилките им били под смъртния одър на епископа, така и когато се докосвали до гроба му. В същия разказ Одон дьо Дьой съобщава за „Phillipopolis extra muros nobilem burgum Latinorum habebat...“¹² (във Филипопол извън стените имало прочут латински квартал). Имаме пълни основания да обвържем черквата „Св. Георги“ с латинския квартал на Филипопол извън крепостта на акропола, оформена от трите хълма: Небет тепе, Джамбаз тепе и Таксим тепе.¹³ За топографското местоположение на църквата „Св. Георги“, а оттам и за латинския квартал, ни ориентира съвременната арменска църква „Сурп Кеворк“ („Сурп Кеворк“ на арменски означава „Св.

¹¹ *Ex Odonis de Deogilo Libro de via Sancti Sepulchri*. Ed. G. Waitz. – MGK SS, XXVI, 1879. p. 64 (ГИБИ, III, 124).

¹² *Ibidem*.

¹³ Данчева-Василева, А. *Локализиране на Латинския квартал в Пловдив през Средновековието*. – ИПр, 1998, № 5–6, с. 164.

Георги“). Освен съвпадението на патрона, което е сериозно основание за идентифицирането на храма „Св. Георги“ от сведенията на Одон дьо Дьой, има и други аргументи, които свързват църквата, спомената в средата на XII в., със съвременния храм „Сурп Кеворк“.

След Одон дьо Дьой църква с патрон св. Георги в Пловдив се споменава от Стефан Герлах (1556–1612) – немски богослов, изпълнил важна дипломатическа мисия до Високата порта в Цариград. На връщане към Европа през 1578 г. той пише свой Дневник, изключително богат на сведения за земите в Османската империя. На 18 юни пратеничеството пристига в Пловдив. Стефан Герлах отразява в Дневника си своите впечатления от града. Заедно с другите ценни наблюдения, той изброява и съществуващите тогава 8 църкви в него¹⁴: 1. „Св. Марина“; 2. „Светая светих“ (Панагия, т.е. „Св. Богородица“ – б. а., А. Д.); 3. „Св. Константин“; 4. „Св. Георги“; 5. „Иисус Христос“; 6. „Св. Никола“; 7. „Св. Архангел Михаил“¹⁵; 8. „Св. Димитър“.

Независимо че са изминали две столетия от падането на Пловдив под властта на турците (70-те години на XIV в. – 1578 г.), положително храмът „Св. Георги“ е унаследен от средновековната епоха, като е запазил и местоположението си, и патрона си. Съвременната арменска църква „Сурп Кеворк“ се намира на западния склон на Небет тепе, извън стените на укрепения през Средновековието град. И днес над входната врата на храма има надпис на арменски език, поставен във връзка с обновяването на сградата през 1828 г. Той гласи: „Първопричината за получаването (притежанието) на тази черква за арменския народ е Абро Челеби в 1675 г. и понастоящем за основното обновление е причина председателят Давид Малхазуниан от Армения, който издигнал тази врата със свои средства в памет на родителите си, съпругата и синовете си. С обилното благоволение на Всевишния тази свята черква е от основи възобновена и наименувана „Св. Кеворк“ – поборник Христов, през времето на архиепископ Гарабет, патриарх в Цариград, и през времето на митрополита на този град Месроб, и при съдействието на архимандрит Захария, и на свещеника Бедрос и със съдействието на целия арменски народ и особено на Хайрабет Чорбаджи, Татиос Ага, Манук Хатлиан (от Индия) хаджи Гарабет и Аведис в 1828 г.“¹⁶

¹⁴ Стефан Герлах. *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева. С., 1976, с. 259.

¹⁵ Според К. М. Апостолидис църквата е „Св. Архангели“. Вж.: 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, 294–295. К. Иречек, В. Пандурски и някои други автори назовават тази черква „Св. Архангел Михаил“. Вж.: Иречек, К. *Пътувания*, с. 10; Пандурски, В. *Пловдивските храмове (I)*, с. 29.

¹⁶ Пандурски, В. *Пловдивските храмове (I)*, 29–30. Ив. Пандурски коригира мнението на Ал. Пеев, че арменската община в Пловдив получава черквата в 1767 г. Вж.: Пеев, В. *Град Пловдив*, ч. 1, с. 249. Правилната дата, която се чете и днес в надписа, е 1675 г.

Надписът свидетелства, че арменската община в града притежавала черквата от 1675 г. Арменците я получили и обновили в тази година. На същото място имало друг храм и той бил именно „Св. Георги“. Като се има предвид традицията да се запазват мястото и патронът на предишния храм, сведението на Одон дьо Дьой и сведението за църква „Св. Георги“ на Стефан Герлах могат да се свържат с надписа на сегашната арменска църква в Пловдив „Сурп Кеворк“. Няма съмнение, че става дума за един и същи храм (едно и също място, един и същ светец-патрон). Разбира се, не става въпрос за самата сграда, която многократно е била поправяна, събаряна, реконструирана и наново изграждана. Това се отнася и за всички останали храмове, които ще бъдат разгледани. Сградите, продължили да съществуват и днес, нямат почти нищо общо с първоначалните градежи и преустройства, които били твърде много в продължение на изминалите столетия.

Решаването на въпроса с местоположението на църквата „Св. Георги“ от средата на XII в., според сведението на Одон от Дьой, позволява да се локализира и латинският квартал на Пловдив през Средновековието.¹⁷ Положително храмът е действал в този квартал с преобладаващо население от западен произход може би до падането на града под турска власт, тъй като имаме основание да предполагаме, че кварталът на латинците е бил обитаван и в края на XII в. (от кръстоносците от Третия поход), и през XIII в. (през първата половина на века съществува Латинската константинополска империя (1204–1261), а за 8 месеца през 1204–1205 г. Пловдив е латинско владение – дукство). Нямаме основание да предполагаме, че през втората половина на XIV в. се били изтеглили всички представители от западен произход от града, т.е. този квартал вероятно бил населен и тогава. Възможно е след покоряването на Пловдив от Лала Шахин (1376–1377) и големите промени, настъпили на Балканския полуостров, когато през 1453 г. пада и Константинопол, кварталът да е загубил своя специфичен облик, но църквата продължила да съществува. Основание за това ни дава Стефан Герлах, който изрично я споменава в 1578 г. Доста време преди това тя станала притежание на пловдивската гръцка митрополия и вече през 1675 г. била предадена на арменската община. Следователно, средновековната църква „Св. Георги“ в Пловдив, спомената през 40-те години на XII в., се намирала на същото място, където днес се издига съвременната арменска църква „Сурп Кеворк“. Трябва да се отбележи, че досега не са открити сведения къде се е намирал молитвеният дом на арменците в Пловдив през средновековната епоха и по-конкретно за периода IV–XIV в.

В още две сведения, макар и по-късни, се говори за този храм. Австриецът Пол Тафернер и англичанинът Джон Бърбъри описват пътуването на лорд

Хенри Хауърд и граф Валтер Лесли (последният бил рицар на ордена на „Златното руно“) до Високата порта. Мисията на пратеничеството по поръчение на австрийския император Леополд I протекла през 1665–1666 г. Наред с другите любопитни данни за Пловдив, Тафернер пише: „...В църквата „Св. Георги“ на този град турският ни водач нареди да бъде погребан починалият сега младеж Хектор Корнпфейл...“ Този младеж бил от рицарското съсловие от провинция Австрия. За него Тафернер пише: „Той от години бе приел заблудите на кучето Лутер и се бе отдал на безполезни научни занимания. Сега той напълно разбра католическите предписания и казваше, че те твърде много му харесват, и пое пътя към Всевишния без всякакво смущение и колебания. С така подготвената душа прие смъртта, за да види на онзи свят по-добре това, което по-малко бе съблюдавал като случаен странник в земния живот.“¹⁸ Много други участници в мисията на императорското посолство до Портата починали поради липса на храна, развалени продукти и голямата горещина. Мнозината покойници, както и Хектор Ернст Корнпфейл, преминали във вечния си живот, като приели причастието по католически обред.¹⁹ За смъртта на този младеж от благородническо потекло, както и за другите починали от негодите по пътя, Тафернер разказва преди преминаването на София, но изрично споменава големите горещини, които твърде много изтощавали участниците в мисията, и че погребението станало между 21 и 24 юли. Ясно е, че младежът починал в Пловдив и бил погребан в църквата „Св. Георги“, и то по католически обичай. Турският предводител на мисията бил достатъчно добре осведомен, за да посочи именно тази черква за вечния покой на австриеца-католик.

За същото събитие по време на това пратеничество съобщава и Джон Бърбъри, който описал пътуването вероятно независимо от Пол Тафернер. Бърбъри посочва, че пратеничеството преминало през Пловдив на път за Константинопол през 1664 г. Сведението му е по-лаконично от това на Тафернер, но споменаването на погребания младеж – барон Корнпфейл, потвърждава, че описанието се отнася до едно и също посолство и до едно и също пребиваване на западни представители в Пловдив през 1664/1665 г. Бърбъри, за разлика от Тафернер, съобщава следното: „Недалеч от града, на един висок рид, е разположен голям гръцки манастир, в чиято черква „Св. Георги“ нашият мохамедански комисар накара да погребат тялото на барон Корнпфейл, когото лорд Хай и секретарят на посолството съпроводи до гроба.“²⁰

¹⁸ Паул Тафернер. *Императорско посолство до Османската порта*. – В: *Чужди пътеписи за Балканите. Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XVII–XVIII)*, С., 1979, с. 106.

¹⁹ Пак там, с. 104.

²⁰ John Burbury Gent. *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna and Thence to Constantinople*. London. 1671, p. 125 (Славейков, П. Р. *Едно ста-*

¹⁷ Данчева-Василева, А. *Латинският квартал*, 163–170.

По всяка вероятност става дума за една и съща църква и за погребението на една и съща личност, макар че има известни различия, свързани с произхода и титлата на младежа. Любопитното е, че Джон Бърбъри говори за манастир на една от височините, т.е. тепетата в града, но извън градските стени. Одон дьо Дьой също съобщава, че църквата била извън крепостта на Филипопол, но вероятно близо до нея. Около 10 години след пребиваването на горното посолство в града храмът бил даден на арменската община за практикуване на арменското християнско вероизповедание.

Привлякох късното сведение от надписа на сегашната черква „Сурп Ке-ворк“, сведенията на Стефан Герлах за пловдивските църкви и разказа за смъртта на лорд Корнпфейл, тъй като те красноречиво показват приемствеността в традицията на този храм с една тъй интересна съдба. Последното сведение насочва към характера на богослужението и обвързаността на храма със западна католическа традиция, водеща своето начало още от средата на XII в. и положително продължила и след това.

В един по-късен период черквата станала притежание на гръцката Филипополска митрополия. Дошъл момент, когато тя не била поддържана и била предадена на арменската община в града през 1675 г. Неслучайно храмът „Св. Георги“ бил отдаден или продаден именно на арменците. Църквата била в латинския квартал и пред олтара ѝ бил погребан висш духовник от западната църква от ордена на св. Бертин. В храма бил погребан и барон Корнпфейл, а може би и други представители на западните европейски народи. Близостта на арменската църква в канонично и догматично отношение с католическата западна църква, както и контактите между представители на арменската църква и папската институция били може би главната причина именно тази църква да бъде предадена на арменската община.²¹

Следващият пловдивски християнски храм, за който има сигурни сведения от средновековната епоха (XII в.), е църквата „Св. Богородица“. За нея се говори подробно в една от речите (18-а според изданието на Ян ван Дитен) на добре известния византийски писател и „апограф“ на Пловдив през 1189 г.

по пътуване през България. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, XI, 1899, 60, № 6, с. 947); Джон Бърбъри. *Изложение за едно пътуване на Лорд Хенри Хауърд от Лондон до Виена*. – В: *Непресъхващи извори. Документални материали за историята на Пловдив и Пловдивско*. Издирила, подбрала и редактирала К. Възвъзова-Каратеодорова. Пловдив, 1975, с. 236.

²¹ На черквата „Св. Георги“ се спират следните автори: Иречек, К. *Стари пътувания по България от 15–18 столетие*. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец. Кн. 7. Средец, 1884, с. 109; Пеев, В. *Град Пловдив*, Ч.1, с. 249; Пандурски, В. *Пловдивските храмове (I)*, с. 29; Гиляган, А. *Арменската колония*, 21–22; Пижев, А. *Църковното строителство*, с. 134; Данчева-Василева, А. *Латинският квартал*, 163–169.

Никита Хониат. Тя е адресирана до филипополския митрополит Константин Пантехни – заслужил духовник за утвърждаването на ортодоксалната вяра (Халкедонския символ), както и авторитета на Константинополската патриаршия.²² От тази реч за пръв път се научава, че патронът на града, светицата-закрилница на Филипопол още от средновековната епоха е Света Богородица. Катедралният храм в съвременния Пловдив е също храм, посветен на Света Богородица („Успение на Св. Богородица“), която и до днес се тачи като светицата-закрилница на града. Никита Хониат не пести суперлативи, за да обрисова храма на Девата, като подчертава, че той е построен изцяло по времето на епископ Константин: „...Аз неведнъж съм уподобявал този голям и прекрасен храм на небесната твърд, а неговото светейшо паство – на неизброимото множество светлини на звездите... Той (храмът – б. а., А. Д.) бе построен изцяло по твое време (при митрополит Константин – б. а., А. Д.)... огромен по размери и блестящ по красота. Неговата хубост се дължи и на съотношението между дължината и ширината, и [на] подходящата и на двете височина, както и на семплия покрив, който, така да се каже, с простотата си е не по-малко достоен за възхищение. Ликове на светците и на самия Бог, възплътил се в човек заради нас, затъмняват прелестта на зората и огряват разумното в душата, а тяхната видима красота и прецизна изработка със своята достоверност надминават всяка хармония... Застанал пред такова огромно и великолепно нещо, кой не би закопнял да принесе от жертвите на благочестието пред Господа и да се притече и благодари на Твореца и Създателя?²³... А за сглобяването на онова подобие на небесната скиния (самия храм на Св. Богородица – б. а., А. Д.) едно време едни принасяли злато, други – сребро, а трети – скъпоценни камъни. Някои от жените носели преден висон, а други – препредена червена вълна и въобще всеки принасял, каквото имал, и отделяли нужното за скинията – едни повече, други – по-малко²⁴... Ако някой поиска тук да си почине и желае да види с очи и докосне с непорочни устни свещената скиния, той няма да бъде лишен от това благо, нито ще е идвал напразно, защото скинията на освещението, носеща манната на живота, Девата, станала майка, общата наша спасителка, радостта на света, поправителката на праотеческия грях, възвесителката на нашата природа до небесата, която светият наш Аарон наричаше стояща между Бога и хората, на нея ти принесе и посвети един прекрасен дар, свет-

²² *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*. Rec. J. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1972, 185–200.

²³ *Ibidem*, p. 194; Данчева-Василева, А. И. Илиев. *Реч на Никита Хониат, адресирана до Константин Пантехни, митрополит на Филипопол*. – ИПр, 1996, № 5, 135–136.

²⁴ *Nicetae Choniatae Orationes*, p. 195; Данчева-Василева, А. И. Илиев. *Реч*, с. 136.

ло обиталище на Светия Дух – имам предвид тази наша градозакрилница, това наистина непревземаемо и непобедимо укрепление, твърдина за тези, които се наричат с името на нейния син и Бог.²⁵

Възможно е на същото място да е съществувал по-стар храм, към което насочват самите думи на Никита Хониат: „Беше време, когато този Филипов град бе лишен от светлоносен пастир и непрогледен мрак владееше свода на този свещен храм.“²⁶ От друга страна, Никита Хониат свидетелства, че храмът бил изцяло построен по времето на Котстантин Пантехни: „Той бе построен изцяло по твое време, Веселеиле, от Господа...“²⁷ Ако приемем, че първият израз е употребен алегорично, като израз на състоянието на църковната институция в града, то може действително да се смята, че храмът е издигнат из основи при споменатия епископ, както свидетелства и вторият израз. Но ако думите „...мрак владееше свода на този свещен храм...“ посочват пряко състоянието на храма преди възобновяването му и произнасянето на речта, то може би става въпрос за вече съществуващ християнски молитвен дом, но в много лошо състояние, който бил възобновен при епископ Константин. По всяка вероятност става дума за изцяло наново построен храм на мястото, където е имало друг молитвен дом със същия патрон – Света Богородица, закрилницата на града.

Издигането на храма станало между 1186 г., когато митрополит Константин дошъл в Пловдив, и пролетта на 1189 г., когато в града пристигнали кръстоносците от Третия кръстоносен поход.²⁸ Като се имат предвид големите поражения в Пловдив от тяхното присъствие, положително и катедралният храм „Св. Богородица“ пострадал в някаква степен. Малка е вероятността той да е останал непокътнат, както и останалите християнски молитвени домове в града по това време, макар че нищо конкретно не можем да кажем по този въпрос.

За по-особеното значение на мястото, върху което е издигната църквата „Св. Богородица“, свидетелства един епиграфски паметник, открит при храма, от времето на сѣмператорството на Марк Аврелий Антонин (161–180) и Луций Аврелий Вер Арменски (161–169). Акий Максим направил корита и поставки със свои средства за филата (племето) Артемисиада, за да си откупи правото на гражданин, под настоятелството на Флавий Евдемон Флавиан²⁹.

²⁵ Nicetae Choniatae Orationes, p. 195; Данчева-Василева, А. И. Илиев. Реч, с. 137.

²⁶ Nicetae Choniatae Orationes, p. 185; Данчева-Василева, А. И. Илиев. Реч, с. 126.

²⁷ Nicetae Choniatae Orationes, p. 194; Данчева-Василева, А. И. Илиев. Реч, с. 135.

²⁸ Данчева-Василева, А. И. Илиев. Относно построяването на първоначалния катедрален храм „Св. Богородица“ в Пловдив през 80-те години на XII в. – Светогорска обител Зограф, 3, С., 1999, 1, 188–192.

²⁹ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, Ἐπαρχία, σ. 25; Τσουκαλᾶ, Γ. Ἡ Ἐπαρχία, σ. 32; Ἀποστολίδης, Κ. Ἡ Ἡ Ἱστορία, σ. 81.

Едва ли мястото, на което се поставя посветителен надпис, свидетелстващ за дарение, е случайно и незначително. При всички случаи, може би преди римската епоха, тук е имало светилище или храм, свързан с филата Артемисиада. Без да се впускаме в подробности, тъй като съдържанието засяга друга епоха, този надпис показва една приемственост по отношение на значимостта на мястото, на което имало култов център преди и по време на римската епоха, Средновековието и днес.

Какво се открива за църквата „Св. Богородица“ след падането на Пловдив под турска власт, което бихме могли да отнесем и към периода до XIV в.? В пътеписа си „Пътуване от Буда до Адрианопол“ през 1533 г. далматинският дипломат и писател Антон Вранчич съобщава следното за Пловдив: „Там ... и на двата върха... някога е имало два много големи манастира... Също така на първия хълм, когато Пловдив е минал под властта на турците, без намесата на някаква буря или земетресение се появила на самия връх пукнатина и погълнала манастира. И сега там се подава пукнатина и се виждат върховете на потънали стени. Самият манастир е бил посветен на Света Дева Мария. Пребиваващите вътре монаси се спасили от гибел. Другият манастир, който бил на мястото на крепостта, когато бил разрушен по заповед на турците, за да се построи върху неговите руини друга някаква сграда, 70 души от тези, които със светотатствените си ръце рушали Божия дом, паднали внезапно, мъртво прострени през различни моменти на деня.“³⁰ Според К. Апостолидис единият манастир, посветен на Света Богородица, се намирал по всяка вероятност на мястото, където днес е съвременната църква „Успение на Света Богородица“ – извод, който е много правдоподобен.³¹ Бих уточнила, че църквата „Св. Богородица“, за която се говори в речта на Никита Хониат, може би се е включвала в манастирския комплекс. Другият манастир според сведението по всяка вероятност се намирал също в укрепения град.

През 1578 г. Стефан Герлах посетил Пловдив и отбелязал между осемте църкви и „Светая светих“ (Панагия, т.е. Света Богородица – б.а., А. Д.). Вероятно описанието, което той прави на една от черквите, се отнася точно за този храм³²: „На третия хълм [Таксим тепе] има също стара гръцка черквица, на която са изрисувани св. Елевтери и други, а вътре е изрисувана цяла гръцка процесия или шествие: един носи на главата си хляб, увит в платно, друг върви пред него с восьчни свещи, двама други носят два кръгли плоски подноса, четвъртият – потир, покрит с кърпичка, петият – кадилница. На всички е на-

³⁰ Поклонническо пътуване на Арнолд фон Харф. – В: Чужди пътеписи за Балканите. Немски и австрийски пътеписи за Балканите (=НАПБ) (XV–XVI), С., 1979, с.192; Ἀποστολίδης, Κ. Ἡ Ἱστορία, σ. 289;

³¹ Ἀποστολίδης, Κ. Ἡ Ἱστορία, σ. 289.

³² Ibidem, σ. 218.

писано нещо: на юг – бог Саваот, на изток – „Свети, свети, свети“, на север – друго.“³³

Само за този храм Стефан Герлах е дал повече сведения за живописиста и вътрешната украса. Като протестантски теолог, той не познавал каноните на изографисването на източноправославните храмове и поради това в описанието му има много неясноти. Явно по негово време храмът бил в окаяно състояние, но все пак свидетелствал за богата украса в миналото, която просъществувала до втората половина на XVI в. Този храм, макар и определен от Стефан Герлах като „църквичка“, е същият молитвен дом, чието начало е поставено още през 80-те години на XII в., макар и сградата да била друга, макар и да е бил с по-малки размери. През вековете той бил храмът на покровителката-закрилница на Филипопол и винаги се отличавал от останалите. Поради това, въпреки преживените премеждия и разрушителната вълна на покорителите, запазените стенописи са говорили вероятно на образования чужденец за красив и богат някога молитвен дом.

В изследването си върху историята на Филипополската епархия Георги Цукала дава сведение за надпис върху надгробна плоча под олтара на църквата „Св. Богородица“, който гласи, че тленните останки на Епифания, дъщеря на ктитора Амиантос (или Алиантос – според четенията – б.а., А.Д.) на тази църква, са погребани в нея.³⁴ В надписа, който не се е запазил до днес, няма податки за датиране, но К. Апостолидис го отнася към средновизантийския период.³⁵

Има безспорни доказателства, че двете църкви, които разгледахме, са съществували през Средновековието, османското владичество и продължават да са култови християнски места и днес. Храмовете, разбира се, многократно са били събаряни, поправяни, изграждани в някои случаи из основи, но все на същото място, запазвайки същия светец-патрон на молитвения дом.

За съществуването на друг християнски храм през Средновековието в Пловдив по източния склон на Джамбаз тепе съдим по разнообразните по

характер и време на появата им свидетелства – от римската епоха до времето на османското господство, които говорят за сакралността на мястото. Те насочват към един много ранен култов паметник. На неговото място днес е т. нар. „малка“ или „стара“ църква „Св. Петка“, която в едно по-ранно време е имала положително патрон „Св. Павел“.³⁶ За храма има преки сведения от редица западноевропейски пътешественици, минали през Пловдив и отбелязващи, че на това място е проповядвал християнството св. апостол Павел. Това са: Арнолд фон Харф (1496–1499), Антон Вранчич (1553 г.), Райнхолд Лубенау (1587), Георг Христоф фон Найчиц (1631–1634), Конрад Якоб Хилтебранд (минал през Пловдив през 1658 г.), Джон Бърбъри (1664/1665), Паул Тафернер (1665/1666 г.), Пол Рико (1665 г.); Ханс Хьонце (1673–1674).³⁷ Никой от пътешествениците не споменава, че патронът бил „Св. Павел“ или „Св. Петка“ освен в някои случаи, че била „посветена на апостола на народите Павел“. Според описанието ѝ от пътешествениците и сведенията на иконом Константин правя извода, че съвременната „малка“ или „стара“ „Св. Петка“ е на мястото на някогашен ранен християнски храм. За мисионерската дейност на апостол Павел в Македония и Тракия има сведения, които се срещат в Послание до римляните и във Второто послание до коринтяните.³⁸ Те се отнасят обаче до гр. Филипи.

Почти всички пътешественици споменават този храм и го описват като твърде стара и малка гръцка черквица, украсена с изображения, в която според преданието св. апостол Павел проповядвал Евангелието и също тук писал своите послания до филипяните. Ще цитирам сведението на Тафернер, което е сравнително най-обстойно: „Там (в Пловдив – б. а., А. Д.) се издига малка черквица, построена на хълма близо до градските стени. Тя е изписана с много надписи на гръцки език върху бели и цветни мраморни плочи. От местните жители тя е посветена на апостола на народите Павел. По форма тя е кръгообразна, а диаметърът ѝ стига шест крачки. Без прозорци е, но в нея се виждат икони, а по стените – заличени стенописи. По средата на храма се издига голям камък. От него, както мълвата говори, божественият Павел е проповядвал

³³ Стефан Герлах. *Дневник*, 258–259. В полите на Таксим тепе, в източното му подножие, се намира църквата „Св. Марина“, митрополитският храм, за който ще стане въпрос по-надолу. От западната страна на същия хълм се намира църквата „Успение на Света Богородица“, съвременната катедрала, на мястото на средновековната „Света Богородица“. В този смисъл Ст. Герлах правилно е ситирирал двете църкви.

³⁴ Τσουκαλᾶ, Γ. 'Η 'Επαρχία, σ. 40; 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, σ. 297.

³⁵ Τσουκαλᾶ, Γ. ᾱ. 'Η 'Επαρχία, σ. 40; 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, σ. 297; Според А. Пижев надписът се отнася към IX–X в. Вж: Пижев, А. Църковното строителство, с. 135. С проследяването съдбата на църквата ще спра дотук, тъй като следващите етапи на нейното подновяване са по време на турското владичество. Ще отбележа само следното: През 1844 г. църквата била съборена и Г. Цукала открил надпис, отнасящ се към 1689 г., когато тя била обновена и покрита с нови стенописи. Средствата били дадени от митрополитския ритор кир Андроник Вж: Τσουκαλᾶ, Γ. 'Η 'Επαρχία, σ. 40; 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, σ. 297.

³⁶ 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, 289–290.

³⁷ 131; Антон Вранчич. с. 193; Описание на пътуването на Райнхолд Лубенау. – В: *Чужди пътеписи за Балканите*. НАПБ (XV–XVI в.), С., 1979, 468–469; Георг Христоф фон Найчиц. – В: *Чужди пътеписи за Балканите*. НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 71; Конрад Якоб Хилтебранд д. – В: *Чужди пътеписи за Балканите*. НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 82; Burbury, A. *Relation of a Journey*, р. 125 (Славейков, П. Р. Периодическо списание, с. 947; Джон Бърбъри. *Изложение*, с. 236); Паул Тафернер. *Императорско посолство*, с. 106; Пол Рико. *История на сегашното състояние на Османската империя*. – В: *Непресъхващи извори*, с. 239; Ханс Хьонце. *Турски пътепис*. – В: *Чужди пътеписи за Балканите*. НАПБ (XVII–XVIII в.), с. 157.

³⁸ Деяния на светите апостоли, гл. XIV. 7–12, гл. XVII. 1–16; Послание на св. Апостол Павел до Римляните, гл. XV. 18–19.

страстно божия закон на филипяните (жители на Филипопол – б. а., А. Д.). Според народно предание от този град са писани посланията на апостола до Епафродит. От този именно Филипопол апостолът е писал двете си послания до коринтяните... На един хвърлей от споменатата черквица стърчи една стара стена като внушителен паметник. Видът ѝ говори, че ще да е била градската, на която се чете дълбоко издълбан надпис: *Vitalianus curavit*.³⁹ За същия надпис говори в „Турски пътепис“ и Ханс Хьонце.⁴⁰

Според сведенията на иконом Константин (края на XVIII – 1829 г.), чието съчинение било публикувано през 1819 г., в града по негово време била оцеляла „...черквата на „Св. Петка“, малка, каменна с кубе“. „Тази черква се намира в южната страна на града, по склоновете на Хълма на акробатите (Джамбаз тепе – б.а, А. Д.). На стената на тази черква върху плоча е издълбан гръцки надпис, изтрит на много места поради дълголетие му. Той гласи: „По щастлива съдба. За победата и дълголетие на императорите Марк Аврелий, Антонин и Луций Аврелий Вер Арменски, Филикс Клавдий, син на Хермодор, посветил (олтар) на филата Артемисиада след приемането сана на жрец, във времето на едикта Алфий Поседон, под настоятелството на Флавий Евдемон, който има презиме Флавиан.“⁴¹ Върху друга плоча на същата църква четем: „По щастлива съдба. Във времето на губернатора на провинция Тракия Марк Понтий, бивш консул... фила Кендрисийска.“⁴² И двата надписа се отнасят към средата на II в. сл. Хр. (Консулството на Марк Понтий се отнася към 161 г.⁴³). Особено показателно е споменаването на двете фили Артемисиада и Кендрисийска, на които са посветени олтари. В първия надпис изрично се говори за посвещение на филата Артемисиада, след като Филип Клавдий, син на Хермодор, приел сан на жрец.

Привлякох тези два надписа, за да подчертая отново особеното място, където била издигната и тази църква, посветена първоначално на св. Павел – сакрално място, на което при всички случаи имало светилище през римската епоха.

В Дневника на Стефан Герлах се среща описание на параклис, който той ситуира на втория от хълмовете на цитаделата. По всяка вероятност

³⁹ Паул Тафернер. *Императорско посолство*, с. 106.

⁴⁰ Ханс Хьонце. *Турски пътепис*, с. 157.

⁴¹ 'Αποστολίδης. К. 'Η 'Η 'Ιστορία, р. 81.

⁴² Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. 'Επαρχία, р. 24; Τσουκαλᾶ, Γ. 'Η 'Επαρχία, σ. 31; 'Αποστολίδης. К. 'Η 'Ιστορία, σ. 97; Константин иконом. *Наръчник*, (превод според К. Апостолидис), с. 258.

⁴³ 'Αποστολίδης. К. 'Η 'Ιστορία, σ. 98. Ал. Пижев също се спира върху този малък храм. Вж.: Пижев, А. *Църковното строителство*, с. 136. И днес съществува малка постройка на южния склон на Хълма на акробатите, т.е. Джамбаз тепе, която беше известна на пловдивските жители през първата половина на XX в. като „Св. Петка – малката“. Тя е действаща днес и е знак за някогашното свято място още от най-ранната християнска епоха в града.

Стефан Герлах има предвид Джамбаз тепе (Хълма на акробатите). „В подножието на другия хълм (Джамбаз тепе – б. а., А. Д.) има много стар гръцки параклис и вътре няколко картини с издраскани лица, също и олтар, чиито крила и пиедестал са разбити. Там лежи и един камък с гръцки надпис, чиято първа дума е 'Αγαθή, а другите са отчасти изчегъртани, отчасти заличени от старост.“⁴⁴ Може би Герлах е разчел само първата дума на описания от иконом Константин и цитиран тук надпис на Феликс Клавдий, син на Хермодор. Това е обичайната формула – „'Αγαθή τύχη“ (По щастлива съдба). Това е същата църква на Джамбаз тепе с патрон св. Петка⁴⁵, а преди – посветена, според мнението на споменатите пътешественици, на св. апостол Павел.

От всички сведения, които се съдържат, макар и в късни описания на Пловдив (от Стефан Герлах – втората половина на XVI в., сведенията на европейски пътешественици от XV до XVII в. и на иконом Константин от края на XVIII – началото на XIX в.), К. Апостолидис достига до извода, че става въпрос за църквата „Св. Петка“ върху южния склон на Джамбаз тепе – склона на „Животоприемния източник Света Богородица“⁴⁶, която съществува и до днес. Същата тази църква (или параклис) е имала някога вероятно патрон св. Павел според преданието за неговата мисионерска дейност.⁴⁷ Надписът от римската епоха, в който определено се говори за посвещение на лице, приело сана на жрец, преданието за проповедническата дейност на св. апостол Павел на това място, наличието в една по-късна епоха на църква, посветена на Жи-

⁴⁴ Стефан Герлах. *Дневник*, с. 258; 'Αποστολίδης. К. 'Η 'Ιστορία, σ. 218.

⁴⁵ За тази църква, която е известна също и като „Св. Петка – стара“. Вж. още: Пандурски, В. *Пловдивските храмове* (II), с. 25.

⁴⁶ Църквата е посветена на деня на „Животоприемния източник Св. Богородица“, т.е. петъка след Възкресение Христово. Това е т. нар. „Свети Петък“. За нея вж.: Каравелов, Л. *Записки за България и българите*. – В: Събрани съчинения. Т. 4, 1989, с. 470.

⁴⁷ 'Αποστολίδης. К. 'Η 'Ιστορία, 219, 238, 289-290. Съзнавам, че едно предание не е убедителен аргумент от научна гледна точка. Допускам обаче съществуването на „рационално зърно“ в повечето от тях. В случая не толкова достоверността за проповедите във Филипопол на св. апостол Павел е важна. За тях наистина липсват писмени сведения. Тук по-съществен е запазеният спомен за действително най-стария християнски молитвен дом в Пловдив. Присъединявам се към мнението на К. Апостолидис. Проследените сведения ми позволяват да приема с увереност, че въпросният храм е бил един от най-старите, а може би най-старият молитвен дом на филипополските християни, който естествено е бил действащ през цялата средновековна епоха. От друга страна, късните легендарни сведения за проповедническата дейност на св. апостол Павел будят оправдан интерес относно историята на християнството в града. Най-ранното сведение е това от края на XV в. на Арнолд фон Харф. По-ранно сведение в тази връзка от средновековната епоха никъде не се среща досега. Безспорното тълкуване на Библията относно проповедническата дейност на св. апостол Павел в Македония се отнася до гр. Филипи (Криниде), където той проповядвал Евангелието, бил обвинен и затворен в тъмница. След земетресение бил спасен от тъмничаря, който приел християнството заедно със семейството си. След това св. Павел през 57 и 58 г. многократно посещавал Филипи. Вж.: *Деяния*, XVI, 12, 13, 25-34.

вотоприемния източник Света Богородица и известна в по-късно време като „Св. Петка“, ми позволяват да приема това място за един от най-ранните сакрални топоси на Филипопол, а храма – за един от най-ранните християнски молитвени домове в града, а може би и най-ранният.⁴⁸

Друга църква, която можем да свържем също със Средновековието, е съвременният храм „Св. св. Константин и Елена“. Стефан Герлах също съобщава за нея, наред с другите 7 църкви, в *Дневника* си от 1578 г., като я назовава „Св. Константин“. Сведения за тази църква преди това не се срещат. Съвременната църква със същия светец-покровител и неговата майка св. Елена се намира на Таксим тепе (Хълма на Музите), в непосредствена близост до Източната порта на античната и средновековна крепост на Филипопол, т. нар. „Хисар капия“, като вероятно сегашният храм е издигнат на същото място, на което е била църквата, спомената от Стефан Герлах. Запазен е патронът на предишната, като е прибавено името на майка му Елена, т.е. св. Елена (обикновено двамата светци са в тандем, когато се явяват като патрон на християнски храм). Драговитийският епископ Харитон в изследването си върху историята на пловдивските християнски храмове предава любопитно сведение. В арменска енциклопедия, написана на арменски език и публикувана през 1769 г., към статията за Филипопол се съобщава, че при Хисар капия на Небет тепе е построен храм „Св. св. Константин и Елена“. Допълва се още, че при император Диоклетиан (284–305) тук били убити 38 християни, между които и двамата, родом от самия град – Север и Мемнон. След признаването на християнството за официална религия (края на IV в.) на това място бил издигнат храм в памет на двамата мъченици. По-късно той бил посветен на св. св. Константин и Елена – на великия император, основоположника на Византийската империя, и на неговата майка, като по-популярни светци от Север и Мемнон⁴⁹. За същата енциклопедия говори и К. Апостолидис, както и други по-късни изследователи на християнските храмове в Пловдив. Тези автори приемат, че става дума за един и същ храм – раннохристиянската църква и съвременната църква „Св. св. Константин и Елена“.⁵⁰ Някои историци смятат, че сведенията за 38-те мъченици, св. Север и св. Мемнон, са легендарни.

Паметта за храм, посветен на мъченичеството на 40-те християни, и храма на „Св. св. Константин и Елена“ на същото място се е появила или възстановила по-късно, т.е. след ранната епоха на християнизирването на гражданите във

⁴⁸ Съвременната църква „Св. Петка“ в Пловдив, която се намира в началото на бул. „Мария Луиза“ отъдно в източна посока, е построена през периода 1835–1837 г. Вж.: Драговитийски епископ Харитон. *Принос*, с. 124.

⁴⁹ Драговитийски епископ Харитон. *Принос*, 123, б.1. Не ми е достъпна тази енциклопедия и изцяло приваждам данните, публикувани от епископ Харитон.

⁵⁰ Ἀποστολίδης, Κ. Ἡ Ἱστορία, σ. 300; Пижев, А. *Църковното строителство*, 137-138.

Филипопол. Подобно сведение отсъства в изворите за средновековната епоха на Пловдив (IV–XIV в.), но въпреки това съдържа правдоподобна информация. За мъченичеството на споменатите християни има писмени сведения⁵¹, които са в полза на отразеното в Арменската енциклопедия за построяването на храма. При всички случаи е много вероятно мястото на църквите – съвременната и някогашната, да съвпада с това на мъченичеството на 40-те Христови следовници, ексекутирани във Филипопол (св. Север и св. Мемнон – в началото на II в., а 38-те мъченици – в края на III в.). Теренът, на който е построена църквата, е в крепостта зад стените на акропола. Той е в непосредствена близост до Източната порта на акрополната стена на Филипопол от римската епоха и е напълно възможно именно тук да е било мястото на тяхното мъченичество. Не ми е достъпна Арменската енциклопедия от 1769 г., но се доверявам на изследователите преди мен, достигнали до горните изводи. Като потвърждение за съществуването на християнски храм точно там, където е съвременната църква, с патрони св. св. Константин и Елена са и археологическите разкопки, разкриващи основите на средновековен храм от XIII–XIV в.⁵²

Между осемте църкви, отбелязани от Стефан Герлах през 1578 г., е и „Св. Марина“: „В подножието на този хълм (Джамбаз тепе – Хълма на акробатите – б. а., А. Д.) е митрополията или главната черква... Най-напред посетихме споменатата главна черква, наречена на св. Марина. Но там няма какво да се види повече, отколкото в другите гръцки черкви... Жилището на митрополита е разкошно и красиво, оградено със стена. То гледа към македонската планина (Родопите – б. а., А. Д.)...“⁵³ Светицата била изрисувана край черковните врати.⁵⁴ За храма по-ранни сведения от тези на Стефан Герлах не са открити. Съвременната митрополитска църква на Пловдив е „Св. Марина“ и нейното място очевидно е същото, на което се намирала и църквата „Св. Марина“ по времето на Стефан Герлах.⁵⁵ Г. Цукала съобщава, че според открит в него надпис този храм бил съборен и издигнат наново при митрополит Арсений през 1561 г. Г. Цукала предполага, че на това място е съществувал друг, по-стар християнски храм.⁵⁶ Напълно е възможно и преди падането на Пловдив под властта на турците на това място по традиция да е имало църква със

⁵¹ *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano*. Ed. H. Delehaye. – *Propileum ad Acta Sanctorum*. Bruxelles, 1902, III, 910; Delehaye, H. *Saints de Thrace et de Mésie*. – *Analecta Bollandiana*, 31, 1912, p. 192-194.

⁵² Морева, Р. *Разкопки на ул. „Максим Горки“ в Пловдив*. АОР, 1982 (Плевен, 1983), 66-69; Морева-Арабова, Р. *Данни за топографията на средновековния Пловдив*. – В: Годишник на Археологическия музей Пловдив, 10, 2001, с. 101. Пиже, А. *Църковно строителство*, с. 137.

⁵³ Стефан Герлах. *Дневник*, с. 259.

⁵⁴ Пак там.

⁵⁵ Пандурски, В. *Пловдивските храмове (III)*, 54-58.

⁵⁶ Τσουκαλά, Γ. Ἡ Ἐπαρχία, σ. 41.

същия патрон; може би тя е била седалището на митрополитската катедра на града. Църквата „Св. Марина“ през 1578 г. не била особено добре поддържана, за разлика от жилището на митрополита. Трябва да се отбележи, че както във всички митрополитски центрове, така и във Филипопол през Средновековието, а също и в съвременността, има разлика между катедралната църква, посветена на светеца-закрилник или светицата-закрилница на града, в случая църквата „Успение на Света Богородица“, и митрополитската църква, която в Пловдив има патрон св. Марина. И в това отношение няма промяна в християнската храмова традиция в Пловдив от Средновековието до наши дни.

От осемте църкви, споменати от Стефан Герлах, можем да посочим само четири като съществуващи през Средновековието, турското господство и в наши дни: „Св. Георги“ (след 1675 г. „Сурп Кеворк“), „Света Богородица“ (днес „Успение на Света Богородица“), „Св. св. Константин и Елена“ и „Св. Марина“. Гръцкият параклис, който споменава Стефан Герлах и който се идентифицира с черквата „Св. Петка“ по югоизточния склон на Джамбаз тепе – един от най-старите християнски храмове в Пловдив, също е съществувал през цялото Средновековие и до днес. Стефан Герлах не включва в числото на изброените от него църкви параклиса. Заедно с четирите църкви и параклиса, храмовете, които сигурно са съществували през Средновековието в Пловдив, според сведенията на Стефан Герлах са пет.

Останалите черкви, споменати от Стефан Герлах през 1578 г. – „Св. Димитър“, „Св. Никола“, „Иисус Христос“ („Св. Спас“) и „Св. Архангел Михаил“, вероятно са съществували и преди турското нашествие, но нищо не е известно за времето преди съобщението на Стефан Герлах и само можем да предполагаме, че ги е имало и преди края на XIV в. Като се има предвид, че едва ли е било възможно да се строят християнски храмове след нашествието и по време на господството на османците през близо двата века, които делят края на XIV в. и 70-те години на XVI в., когато Стефан Герлах посетил града, то може да се смята, че споменатите от него църкви са именно от средновековната епоха. За църквата „Св. Димитър“ знаем, че се намирала по северния склон на Джамбаз тепе и според твърдението на К. Апостолидис била действаща през 30-те години на XIX в.⁵⁷ Тя е действаща църква и през втората половина на XX в., а понастоящем е руска църква в Пловдив. Църквата „Св. Никола“ през годините на турското владичество (не може да се уточни кога точно) действала като параклис към катедралния храм „Св. Богородица“, който се намирал в близост до нея, в югозападна посока.⁵⁸ Малкият по размери

⁵⁷ 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, 298-299.

⁵⁸ Пандурски, В. *Поглед върху строежа и разукрасата на Пловдивските старинни храмове*. – ДК, год. 38, ноември 1958, кн. 11, с. 21.

храм „Св. Никола“ е възобновен и е действащ и днес. „Св. Архангел Михаил“ бил в югозападния край на Джамбаз тепе, но нямал енория. За неговото съществуване през XIX в. кратко описание срещаме у К. Апостолидис⁵⁹. За църквата „Иисус Христос“ („Св. Спас“) след 1578 г. не могат да се открият никакви данни, няма дори и по-късна църква със същия патрон, която може да ни ориентира относно съдбата на храма от XVI в. Тя вероятно е престанала да функционира в едно неуточнено време след 1578 г., не е била възстановена и поради това няма спомен за нея.⁶⁰

През разглежданата епоха във Филипопол имало и манастири. За два от тях – единия „Св. Богородица“, а другия с неизвестен патрон, на Трихълмието, близо до църквата „Св. Богородица“, вече споменахме. Не можем да отговорим на въпроса каква е тяхната история, тъй като липсват каквито и да било данни за тях, но може да се твърди, че при падането на града под турска власт те още съществували според сведението на Антон Вранчич.

⁵⁹ 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, 294-295.

⁶⁰ И днес още съществува църквата „Св. Неделя“ на източния склон на Небеттепе (Хълма на Музите), която според средновековната топография на града е била извън неговите стени, но много близко до тях. Тя е в близост до Източната порта на крепостта на Трихълмието, известната „Хисар капия“. Не е спомената у Ст. Герлах и определено е нова църква от XIX. Вж.: Драгови-тийски епископ Харитон. *Принос*, с. 38. Този автор посочва, че църквата е възстановена през 1830 г. и енорията ѝ е от българи; К. Апостолидис посочва годината 1832 на нейното издигане. Вж.: 'Αποστολίδης, Κ. 'Η 'Ιστορία, р. 295. Тъй като се намира на място, свързано с античната и средновековната история на Филипопол на терен, който не е стерил, възможно е тук да е имало друг култов паметник, върху който в едно по-късно време да е издигнат този храм. Но това е само предположение. В литературата съществува мнение, че съвременната „Джумая“ джамия в Пловдив, известна още като „Улу“ (Главна) джамия, „Муради“ на името на султан Мурад, е изградена върху основите на стар християнски храм, посветен на „Св. Петка“ („Джумая“ означава „Петъчна“), който бил съборен след завладяването на града от турците. Той бил и катедрална черква на града. За това говори в своите Записки, публикувани в 1866 г., Л. Каравелов. Вж.: Каравелов, Л. *Записки*, с. 442; Мнението на Л. Каравелов се поддържа от А. Пижев. Вж.: Пижев, А. *Църковното строителство*, с. 134-135. Позволявам си да се усъмня, че храмът, върху който била издигната „Джумая“ джамия, е бил катедрален храм на Пловдив през средновековието. Патронът на града е Св. Богородица и на нея е названа главната и най-голяма църква още през XII в., която бе разгледана по-горе.

1. Съвременната арменска църква „Сурп Кеворк“

2. Съвременната катедрална църква „Успение на Св. Богородица“

3.1. Камбанарията на съвременната църква „Св. Петка“ (малка или стара)

3.2. Абсидата на съвременната църква „Св. Петка“ (малка или стара)

4. Съвременната църква „Св. св. Константин и Елена“

5. Съвременната митрополитска църква „Св. Марина“

6. Съвременната църква „Св. Димитър“

7. Съвременната църква „Св. Никола“

ЦЪРКОВНИТЕ ОТЦИ ОТ СЕРДИКИЙСКИЯ СЪБОР В КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА БЪЛГАРИТЕ

Цветана Чолова / Tsvetana Cholova

The Church Fathers of the Serdica's Ecumenical Council in 343 BC in the Cultural Memory of the Bulgarians

The establishment of the church organization and the deeds of the first church teachers are connected with present day cities in Bulgaria, mostly all of them successors of the ancient city centres. One of the main vocations of the Church is to keep this living memory through passionals, sermons, religious celebrations etc. Never the less, the material remains of that cultural heritage, which maintain the direct connection with these times, have vanished and the few surviving vestiges continue to disappear, despite the efforts of teachers, clergymen, scholars, archaeologists, cultural activists and restorers.

The memory of the Serdica's ecumenical council in 343 BC bishops and their achievements is preserved only by the canonized saints – the most spread is the cult of St. Atanasius of Alexandria. The Church titles him „the pillar of the Orthodox church“ and prizes him as one of the most important figures of the Christianity. There are many monasteries, churches and chapels in Bulgaria and the neighbouring countries consecrated to him and bearing his name. His feast day is one of the most sacred days in the orthodox calendar.

As it comes to the memory of the other participants of this ecumenical council, the situation is different. Only one of them – the bishop of Serdica Protogenius, is mentioned in some manuscripts in the Middle Ages, all the other bishops are forgotten. The reasons for this can be found in the attitude the church has had towards them – it „disregards“ them either because of their pro-Arian position, or because they recognize the juridical priority of the Roman pope. The convened as Second ecumenical council in Serdica in 343 BC was considered afterwards as „provincial“ because it lays the first division lines in the then united Christian church, which will lead to the fatal schism later on, a situation still present nowadays.

Християнството започва да се разпространява на Балканите още при своето възникване. Днешните български земи са свидетел на едни от най-героичните подвизи за разпространение на християнската вяра. В по-големите градове на Източната Римска империя са били основани и действат християнски общи-

ни, които по-късно се превръщат в едни от основните църковни центрове и на Балканите: Сердика, Филипопол, Марцианопол, Дуросторум и мн. др.¹

Създаването на църковната организация и дейността на първите учители на църквата са свързани и с днешни български градове, почти всички наследници на стари древни градски центрове. Паметта за раннохристиянския период обаче се е заличила и само при църковни сгради, изградени на мястото на по-стари базилики, може да се получи бегла представа за това славно минало и човешки съдби. В съвременните български градове рядко е съхранена паметта за светците и светите места, за лобното място на мъчениците и гробовете на първите епископи, за съдбовни събития в живота на църквата, за църкви, съхранили мощи на известни християнски светци от ранния християнски период. Едно от основни призвания на църквата е да поддържа жива тази памет чрез жития, проповеди, празници и пр., но материалното културно наследство, което прави непосредствена връзката с тези времена, се е заличило, а и малкото останало продължава да се заличава, независимо от възрожденските усилия на духовни лица, учени, археолози, културни дейци и реставратори да го извадят от забвение.²

Изграждането на християнските основи на Европа през II–IV в., синтезът на християнството с античната култура се осъществяват чрез дейността на отците на църквата, вселенските и поместните събори и подкрепата – законодателна и материална – на държавната власт. След приемането на християнството в България започва ново строителство на християнски храмове или се възстановяват стари, като освещаването с пренасяне на свети мощи и почитането на паметта на светци от тези места издигат авторитета и допринасят за духовния престиж на градовете.

По-различен е случаят с епископските центрове в граничните диоцези, особено Източен Илирик, който се превръща за дълго време в „ябълката на раздора“ между църквите на Константинопол и Рим. В някои основни митрополитски центрове от ранния период на християнството, не само поради историческата им съдба, но и поради съзнателното унищожаване на паметта

¹ Цухлев, Д. *История на Българската църква*. Т. I. Първи период (864–1186 г.). С., 1911; Снегаров, Ив. *Кратка история на съвременните православни църкви*. Т. 2. Българска, Руска и Сръбска. С., 1944, 1–91; Janin, R. *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. 2. éd. Paris: Institut français byzantines, 1969.

² Сред имената, които трябва да се споменат, но изброяването им тук и библиографски посочвания не са необходими, особено важно място заема доц. Магдалина Станчева, която посвети целия си творчески живот за закрила и съхранение на най-ценните старини на България и най-вече на София: Станчева М. *Световното наследство и българският принос в него*. – В: Музеи и паметници на културата. XXXII, 1985, 3–4, с. 66–68; Станчева М. *Археологическото наследство на София – съхраненост, загуби и надежди*. – В: Историческо бъдеще, 1998, бр. 2, с. 106–131; Станчева М. *София – от Древността до нови времена*. С., 2009.

за велики събития и духовни дейци от страна на едната от спорещите църкви, тя се е изличила почти напълно. Един от най-ярките примери за това е споменът за Сердикийския събор и великите духовни водачи, заседавали и приели основополагащи решения за църковното устройство.³

Сердикийският събор има особено важно място в историята на християнската църква. Той е свикан като Втори вселенски събор в един тежък момент за църквата, в разгара на борбата срещу мощната арианска ерес. Редица обстоятелства го превръщат в поместен събор, но поради значимостта на приетите канони е признат за един от канонотворческите църковни събори. Той съставя 20 канона, повечето от които са свързани с наболелия тогава въпрос за автономията на епископиите, насочени са против преминаването на епископите от една катедра на друга и против клириците, които напускат своите катедри.

Един от каноните, предизвикал най-много недоволството на Източните църкви, е решението при спорове недоволните епископи да се обръщат за апелация към Римския епископ (прав. 3, 4, 5 и 9а).⁴ Това сложило началото на неравнопоставеност между епископиите и бъдещите претенции на Римската курия не само за приматство, но и за върховенство над другите епископии и борбата между патриаршиите за подчиняване на църковни диоцези.

Много различни становища са изказани за началото на разделянето на Европа на Източна и Западна, чиито последици не сме преодолели все още и днес. Макар че това е един продължителен процес, причините за разделянето се търсят в различни исторически събития. Според едни изследователи това става с административната реформа на Диоклециан, която разделя империята на Източна и Западна част с отделно управление. Други смятат, че в основата е преместването на столицата и изграждането на Новия, Втория Рим – Константинопол, трети – краят на Западната римска империя през 476 г., а една голяма част от учените търсят вината в църковния разкол. Всичките мнения имат своето основание, но може би най-правилно е да се мисли, че

³ Barnard, L. *The Council of Serdica*, 343 A.D. Sofia, 1983; за паралелния про-ариански събор в Пловдив книгата на йеродякон Петър Граматиков. *Арианският събор във Филипополис – 343 г.* С., 2006, издадена преди това на френски език в Женева: Gramatikov P. *Le Concile de Philipopolis (343) et la confrontation entre l'Orient et l'Occident*. Chambésy, Genève, 2004; Kaçar, T. *The Parting of the Ways: The East and the West at the Council of Serdica AD. 343*. – In: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat, Fakültesi Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 1, 139-151, <http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/2002191TurhanKacar.pdf>. Напоследък въпросите на културната памет много остро и с подробна аргументация са поставени от: Вачкова, В. *Забравената София (Размисли върху някои „бели петна“ в българската културна памет)*. – В: Историческо бъдеще, 1-2, 2007, с. 3-40; www.cceol.com; Вачкова, В. *Белите полета в българската културна памет*. С., 2010 г.

⁴ Поснов, М. *История на християнската църква*. С., 1993, II; Barnard, L. *The Council of Serdica, 343 A.D.*

последователното натрупване на тези и други събития водят до създаването на видима и невидима граница между двете части на Европа.⁵

Единици са учените, обърнали внимание на сведенията на църковните историци от IV–V в. за първия силен сблъсък между църквите на Сердикийския събор през 343 г.⁶ Въпреки че този събор е признат за един от 17-те канонотворчески събора на православната църква, т.е. един от 10 изключително важни поместни събора, освен 7-те вселенски, той се споменава рядко в съвременната историография. Това е още едно указание, че въпросът за неговата роля в процеса на разделение на църквите е болезнен и до днес. Има една единствена монография, посветена на събора, на английския историк Лесли Бърнард от университета в Лийдс, издадена в София на английски език от Издателството на Светия синод през 1983 г.⁷ Това добро изследване и досега не е преведено на български, не се разпространява, продава се вече само като антикварно издание в книжарниците на издателството и остава недостъпно и почти непознато както за българи, така и за чужденци и се цитира само от специалисти. Напоследък (2004, 2006 г.) се появи на френски и на български кратко изследване, издадено като книга, но по-скоро студия, на йеродякон Петър Граматиков за паралелния събор във Филипопол.⁸ Вече и някои историци отделят повече внимание на този въпрос в по-общи съчинения, но направеното досега е недостатъчно.

Защо нито Православната, нито Католическата църква не обръщат особено внимание на Сердикийския събор? Какви са причините за това отношение към един от най-важните канонотворчески събори на ранната християнска църква?

Сердикийският събор е свикан като вселенски събор от двамата императори – източният Констанций II и западният Констант, по инициатива на православния император Констант, който искал да събере източните (ариански) и западните (православни) епископи за разрешаване на догматичния спор за Троицата, както и въпроса за възстановяването на Александрийския архиепископ Атанасий на епископската катедра. Според тогавашното църковно право, което е било в процес на изграждане, низложението на един епископ от неговата катедра с решение на събор (поместен или вселенски) можело да

⁵ Geanakoplos. D. *Byzantine East and Latin West. Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Ecclesiastical and Culture History*. Oxford, 1966; Хунгер, Х. *Империя на новото средновековие. Християнският дух на византийската култура*. С., 2000, с. 150-190; Dagron, G. *Naissance d'une capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451*. Paris, 1978. passim.

⁶ Zeiller, J. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romaine*. Paris, 1918.

⁷ Barnard, L. W. Op. cit.

⁸ Граматиков, П., йеродякон. *Арианският събор във Филипополис – 343 г.* С., 2006.

се промени само чрез преразглеждането му от друг по-висш църковен събор, а не чрез административни църковни или държавни актове. С това се утвърждава върховният авторитет на църковните събори като висша инстанция в християнската църква.⁹

Св. Атанасий Александрийски е една от най-значимите личности на своето време. Не случайно е наречен Велики и „Стълб на православието“.¹⁰ Без неговата воля и неукротима енергия съдбата на Никейския символ на вярата щеше да се промени и с това и съдбата на църквата. Той придружава Александрийския епископ Александър на Първия вселенски събор и дори прави едно от основните изказвания – обвинения срещу Арий, който отрича единосъщността на Бог Отец и Бог Син и учи, че Христос произхожда от Отца, следователно е сътворен, не е вечен и равен на Отца. През целия си живот последователно и неотклонно Атанасий води борба против най-могъщата арианска ерес, която по това време има всички шансове да спечели, и нейните водачи – умерените ариани начело с църковния историк Евсевий Кесарийски и крайните ариани, като Евсевий Никомедийски, аномеите начело с епископ Аеций и евномианите начело с Кизикския епископ Евномий. Атанасий има решаваща роля за запазване решенията на Първия вселенски събор. Не случайно неговите врагове чрез интриги и фалшиви обвинения в опасни държавни и дори най-долни криминални престъпления – като обвинението за повишаване на църковния данък, в отклоняване на доставките на жито за Константинопол, в убийството на епископ Арсений Мелетински, в магьоснически ритуали и др., многократно го отстраняват от епископската катедра, но той винаги успява да се оправдае и да се върне, като ангажира вниманието на императорите и църквата със своята личност и по този начин се превръща в централна фигура в спора с арианите.¹¹

До Сердикийския събор той е осъждан и предложен за низложение от катедрата си и отново възстановяван на пет поместни събора – в Кесария Палестинска (334), в Тир (335) – на този събор той е осъден задочно и изпратен на заточение от Константин Велики в Тир, откъдето се завърнал в Александрия след смъртта на императора. Отново е осъден на събор в Антиохия през 338 г., където срещу него се изправя влиятелният арианин Евсевий Никомедийски. Свиканият от папа Юлий I събор в Рим през 340 г. оправдава Атанасий, но след това нов събор в Антиохия през 341 г. пак го осъжда. На Сердикийския събор той и другите обвинени православни отци – Павел и Маркел, отново

са оправдани, но следват нови поместни събори, свързани с неговата личност и заточения. Едва през 363 г. Атанасий е възстановен и остава до края на живота си александрийски архиепископ. Победата на Атанасий е и победа за православната партия над арианството.¹²

Епископ Маркел Анкирски, които също е един от най-видните представители на християнската църква и участник в Първия вселенски събор в Никея, заедно с Атанасий Александрийски попада под атаките на източните епископи. Той се обявява както против арианите, така и срещу полуарианската партия, чиито водачи са църковният историк Евсевий Кесарийски, влиятелният в двора Евсевий Никомедийски и др.¹³ Маркел е обвинен от източните епископи в савелианство и поради своите възгледи не е почитан по-късно от православната църква.

На събора в Сердика от 343 г. се очертават три важни разделителни линии между Източните църкви и Римската курия, които в бъдеще се задълбочават и довеждат до окончателния разрыв между Изтока и Запада в единната християнска църква.¹⁴

Първата разделителна линия между източните и западните епископи, очертала и основния въпрос на събора в Сердика, е борбата с ересите, най-вече с арианството и съхраняването на Никейския символ на вярата. Източните епископи, присъстващи на събора, са в по-голямата си част ариани, западните – православни. Присъствието още в началото на заседанията на Атанасий Александрийски и другите низвергнати епископи – Павел и Маркел Анкирски, които все още не са оправдани, и настояването на председателя на събора Осий Кордовски те да останат, служат за претекст на арианските водачи да се оттеглят и да проведат паралелен събор във Филипопол. Това се случва за първи път в практиката на християнската църква и показва дълбочината на кризата, в която е изпаднала.¹⁵

Сократ Схоластик в *Църковна история* (кн. II, гл. IV) дава сведение за Филипополския събор, макар че то не се признава от всички изследователи за автентично: „А поради това, че сердикийският епископ Протоген и кордовският Осий не се съгласили (да отстранят Атанасий от участие в събора до приемането на решение), то (източните епископи) веднага си отишли и достигайки тракийския град Филипопол, направили свой отделен събор, на който направо анатемосали учението за единосъщността, а думата „неподобен“ включили в своето послание и го разпространили навсякъде... (Те) напра-

⁹ Barnard, L. W. Op. cit., p. 42-44

¹⁰ Горский А., прот. *Жизнь св. Афанасия Великого. Прибавления к творениям Святых Отцов в русском переводе*, СПб, 1851, X, с. 29–201; Quasten, J. *Patrologia.*, V. 3, p. 20-79; Barnes. T. D. *The Career of Athanasius.* – In: *Studia Patristica*, 21, 1989, p. 390-401

¹¹ Drake, H. *Athanasius' First Exile.* – In: *Greek Roman and Byzantine Studies*, 27, 1986, p. 193-204.

¹² B. Leclercq, H. *Histoire des conciles.* Paris, 1907, 1-2, p. 750-57; Горский А., прот. Цит. съч., с. 29-201.

¹³ Eusebius Contra Marcellum, I, 4. G.P. Migne, *Patrologiae Graeca*, T. 24, col. 749-773.

¹⁴ Kaçar, T. *The Parting of the Ways*, p. 146.

¹⁵ Barnard, L. W. Op. cit., p. 23-25.

вили, каквото поискали, и се върнали в своите градове. След това Запада се отдели от Изтока и граница на тяхното общение станала планината..., намираща се между Илирия и Тракия. До тази планина общението се запазило свободно, макар че вярата не на всички била еднаква, но за живеещите зад нея, общението не се простирало. Такова е било тогава смущението в църковните дела.¹⁶

Свиканият вселенски събор в Сердика по настояване на източните епископи е трябвало да вземе и решение по въпроса за Никейския символ на вярата. Епископите ариани настоявали той да бъде преразгледан, което можело да стане единствено на вселенски събор. Само отклоняването на въпросите в друга посока отложило този проблем, който е можел да доведе до отхвърляне на символа, приет на Първия вселенски събор през 325 г.

Отделянето на западните от източните епископи на Сердикийския събор всъщност е началото на последвалия разрыв между църквите. В този момент разделението е между православни и ариани, но след победата над тази силна и широко разпространена ерес, следващите църковни разколи също са свързани с ереси. Последвалите обвинения в ерес са всъщност вътрешноцърковни различия и нямат силата и влиянието на арианството, което било поддържано от няколко източноримски императори – Констанций II, Валент, отчасти Грациан.

Провеждането на контрасъбора във Филипопол всъщност е причината за непризнаването на събора в Сердика за вселенски (т.е. общоцърковен) и за третирането му след това като поместен. Отделянето на Източните епископи и различните решения не позволяват Сердикийският събор да остане вселенски.¹⁷

Вторият важен сблъсък, очертал се на Сердикийския събор, е намесата на императорите в делата на църквата. През IV в. това е практика и за Източните, и за Западната църкви.¹⁸ Църковните събори приемат решения с цел да ограничат императорската намеса и да съхранят независимостта на църквата. Със свикването на Първия вселенски събор в Никея от император Константин Велики започва прякото вмешателство в църковните дела. От една страна, императорите приемат закони с цел да укрепят единството на църквата, от друга, на Изток те постепенно я поставят под своя власт.

При все още формиращото се църковно право, светските закони се простират и върху църквата. Самото канонично право се изгражда по подобие на светското законодателство. В Кн. XVI на Теодосиевия кодекс, озаглавена „За универсалната или католическа църква“, са събрани законите на импе-

раторите от Константин Велики до Теодосий II и Валентиниан III, отнасящи се до християнската църква. Наблюдава се едностранчивост при избора на императорските конституции. Оставени са законите само на тези императори, които се отнасят лоялно към християнството или дори са били негови открити покровители.¹⁹

Включени са закони, съдържащи Никейския символ на вярата, и са насочени към неговата практическа реализация; закони, определящи юрисдикцията на църковните йерарси, реда за заемане на църковните длъжности, а също законността и порядъка за провеждане на религиозните събрания и събори; закони, съдържащи и определящи наказанието за престъпление против християните и църквата, формулиращи техния вид: глоба, проскрипции, изгнание, държавна повинност; телесни наказания; конфискация; забрана за заемане на държавни длъжности; намаляване или отнемане на наследствената правоспособност и пр.²⁰

За първи път въпросите, свързани с религията, стават самостоятелен обект на правно творчество, дотогава винаги се разглеждали заедно с други въпроси (икономически, политически и пр.). Това е началото на възникването на нов раздел на правото, наравно с цивилното, преторското и правото на народите – религиозното право. В Теодосиевия кодекс отчетливо проличава намесата на държавната власт при изграждането на църковната организация и нейното единство и ролята на държавата за налагането на християнството като официална религия във Византия.

Общоцърковните събори се свикват от императорите, като те помагат и за придвижването на епископите до мястото на събора и ги финансират. Затова Констант предлага събора, в който трябва да се обединят източните и западните епископи, да бъде в Сердика, на средата между Изтока и Запада. Двамата императори се сблъскват и по въпроса за защитата на Никейския символ и връщането на православните епископи на техните катедри. Констант дори заплашва с война Констанций, ако не приеме решенията на Сердикийския събор.

С приемането на 7, 8 и 9 канон на Сердикийския събор църковните отци се опитват да прекратят пряката връзка и допитвания към императорите на отделните епископи и дякони с различни молби и оплаквания, като постановяват това да става само с разрешение на митрополита и по възможност писмено, като посланията се изпращат чрез дяконите.²¹ По този начин църква-

¹⁶ Socrates Scholasticus. *Historia Ecclesiastica*. Ed. W. Bright. Oxford, 1878, 20.

¹⁷ Barnard, L. W. Op. cit., p. 46-63 – оспорва становището за провеждане на паралелен събор във Филипопол; Граматиков, П., йеродякон. *Арианският събор*, 40-42.

¹⁸ Bethun-Baker. J.F. *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine. To the Time of Council of Chalcedon*. London. 1958, p. 25-27.

¹⁹ King N. Q. *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*. London, 1961, 56.

²⁰ Астапенко, П. Н. *Римское императорское законодательство IV века о церкви и формирование канонического права*. Дис. канд. юрид. наук. Москва, 1999, с. 170-182, <http://www.dslib.ru/teoriaprava/astapenko.html>

²¹ Mansi, J. D. *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. Vol. I, Florenz, 1769, p. 705;

та се стреми да постави общуването на свещениците със светската власт под контрола на висшата църковна власт, да намали намесата на императорите във вътрешните дела на църквата, както и да съхрани своята автономия.

Тази намеса в делата на църквата продължава и през следващите векове, въпреки защита на църковната независимост, за която пишат видни християнски писатели и духовни дейци. Така прословутият предговор в сборника от закони Епанагога на патриарх Фотий за „симфония“ между светската и църковна власт не достига до читателите, защото остава неиздаден.²² През IX в. се въвежда и по-късно се налага и като практика назначаването на патриаршеския престол на братя и роднини на императорите, чрез което те си осигуряват подчинението на църквата.

Третата разделителна линия между Източните и Западната църква на събора в Сердика всъщност има дългосрочни последици. Тя слага началото на вековната борба за придобиване на диоцези и претенциите на Римската курия не само за първенство между равните по права тогава църкви, но и за върховенство над тях.

Църковните правила на Първия вселенски и на няколко поместни църковни събора постановяват делата на църковната управа във всички епархии да бъдат под ведомството на събора на всяка една област.

Правило 5-о на Първия Вселенски събор предписва никой да не приема отлъчените от собствените им епископи, техните дела да се решават на църковен събор. Честите случаи на несправедливо отлъчване наложили все пак да се проведе разследване на всеки случай на напускане на областта. Ако епископът не разреши случая, то набедените отправят апелация на втора инстанция, към църковния събор, като поместните събори трябвало да се провеждат два пъти годишно и постановили на тях да се разглеждат подобни апелативни жалби.²³ Поместните събори не можели да решават присъдени дела от друга църковна област. Именно това правило е допълнено с канони 3, 4 и 5 на Сердикийския събор с цел да се реши делото на източните епископи Атанасий Александрийски, Павел и Маркел Анкирски.²⁴ Те предоставят право на римския папа, в чиято област на юрисдикция се намирала Сердика, да решава апелативни дела и на източни епископи. Така автономията и равенството на отделните епископски области се нарушили.

http://www.veritatis-societas.org/200_Mansi/1692-1769_Mansi_JD_Sacrorum_Conciliorum_Nova_Amplissima_Collectio_Vol_001_LT.pdf; Conciliorum Oecumenicorum Decreta, Freiburg im Breisgau, 1962, III, p. 28 /COD/.

²² Dvornik, F. *The Photian Schism. History and Legend*. Cambridge, 1948, p. 73.

²³ Mansi, J. D. Op. cit., vol. 3, p. 6-7.

²⁴ Mansi, J. D. Op. cit., vol. 3, p. 12.

Недоволството, избухнало сред източните епископи поради нарушаване на тяхната автономия, се изразило в напускането им на Сердикийския събор и провеждането на Филипополски паралелен събор. Спорът за опитите на Римския папа за надмитрополитска власт довел и до свикването на Константинополския вселенски събор през 381 г. В 3-ия канон се отразява продължението на спора, започнал в Сердика, като се отдава първенство по чест на Константинополския епископ относно претенциите му за изравняване на достойнството на предстоятеля на Новия Рим с това на примаса на Стария Рим. Римските легати, начело с папа Дасий, се позовават на каноните от Сердикийския събор, за да аргументират приоритета на стария Рим, но след окончателната редакция не приемат 3-тото правило.

Каноните, приети на Сердикийския събор, били признати от Римската църква още в началото на V в., като погрешно ги отнасяли към Никейския събор, и това позволило тяхното ранно утвърждаване. Източните църкви признали каноните от Сердика едва на Трулския събор през 692 г.

Статутът на Сердикийския събор е намален до поместен, но важните решения, взети там, се признават от всички църкви. Въпреки това този събор рядко се споменава поради очерталите се там основни противоречия, които разделили църквата по-късно.²⁵

Началото на църковния разкол, положено в Сердика, е последвано от още по-големи сътресения – Акакиевата схизма по повод Енотикона на император Зенон между патриарх Акакий и папа Феликс III, която продължила 35 години (482–519),²⁶ Фотиевата схизма от 867 до 879/880²⁷ и накрая разрива през 1054 г., наречен Голяма или Велика схизма, между Лъв IX и патриарх Михаил I Керуларий, непреодоляна и до днес въпреки сключването на временни унии и многобройните опити за обединение на църквите.²⁸

Отците на църквата, присъствали на Сердикийския събор, са най-видните духовни водачи на своето време. Поради настъпилия разкол и позиции

²⁵ Barnard, L. W. Op. cit., p. 129-135.

²⁶ Evagrius *Historia Ecclesiastica*, M.P.G., Vol. LXXXVI. 3, 14; Theophanes *Chronographia*. Ed. C. de Boor, Vol. I, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Leipzig: 1883-85; repr. Hildesheim: 1963), 478-511; Флоровский Г. В. *Восточные Отцы V–VIII веков*. М., 1992; Задворный В. Л. *История Римских пап*. М., 1997, т. 2, с. 9-71; Duchesne L. *L'Empereur Anastase et sa politique religieuse // Mélanges d'archéologie et d'histoire*. 32 (1912), 305-336.

²⁷ Dvornik, F. *The Photian Schism. History and Legend*. Cambridge, 1948 p. 103-4; Photius, *Encyclia*, PG, 102, col. 725 sq.; Митроп. Симеон. *Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис – Български старини*, V, С., 1917, с. 92-118 (Посланието); ГИБИ, IV, с. 59-99; I. Dujčev. *Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. – Medioevo Byzantino-Slavo*, I, Rome, 1965, p. 107-123.

²⁸ St. Runsmann. *The Eastern Schism*. Oxford, 1955; M. Jugie, *Le schisme byzantin*. Paris, 1941; V. Grumel, *Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054*. – In: *Revue des études byzantines*, 10, 1952, p. 5 sq.

православната църква съхранява и почита имената само на неколцина от тях, като в българската културна памет най-голямо значение имат св. Атанасий Велики и много по-малко Протоген Сердикийски.

На събора в Сердика присъстват епископи от Западните и Източните диоцези, като преобладават тези от Балканските провинции поради близостта им до града. Имената им се споменават в изпратените Енциклики от събора на Западните епископи в Сердика до Александрийската църква и на Източните проариански епископи във Филипопол до Картагенската и Донатстката църква.²⁹ Броят на провинциите, изпратили епископи на събора, е различен в отделните източници. В Енцикликата до Александрийската църква са посочени 34 провинции, Теодорит Кирски пише за 37, а Атанасий Александрийски смята, че са 35.³⁰

Изследователите днес се спират на общия брой на епископи от западните провинции – около 95 и 100, но съборните решения са подписани и от неуспели да дойдат на събора епископи, като това прави твърде сложно установяването на точния брой на присъствалите. Епископите от Източните провинции са около 70–68.³¹

Някои от епископите са участници и в Първия вселенски събор в Никея през 325 г. и имат висок авторитет в църквата. Сред най-видните представители на Западните провинции са Осий Кордовски, който председателства събора, домакинът – сердикийският епископ Протоген, Атанасий Александрийски, Маркел Анкирски и Асклепий.

От източните църкви най-влиятелните отци са Стефан Антиохийски, Акакий Кесарийски, Менофант Ефески, Марий, Валент и Урсакий. От тракийските и причерноморските епископии присъстват Демофил от Берое, Евтихий от Филипопол, Тимотей от Анхиало. Базий от Диоклецианопол, Гауденций от Найсус, Луций от Адрианопол, Калвус от Кастремартис, Виталис от Акве (дн. Неготин) и др.

Някои от тракийските и причерноморските епископи са наследници на прочути катедри. Евтихий Филипополски (ум. ок. 347 г.) е приемник на ученика на св. ап. Павел – св. ап. Ерм (Рим. 16:14), един от 70-те Христови апостоли. Демофил от Берое (дн. Стара Загора) е приемник на първия епископ – ученикът на ап. Павел, Карп (2 Тим. 4:13). В Одесос и в тракийския град Хераклея пръв епископ бил апостолският ученик мъченик Амплий (Римл. 16:8).

²⁹ Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, (CSEL), vol. 64, 65. Vindobonae: F. Tempsky, 1910, 56, 138.

³⁰ Barnard, L. W. Op. cit., p. 57.

³¹ Barnard, L. W., p. 207.

Източната енциклика от Филипопол подписват и епископ Теодор от Хераклея, арианстващият епископ Сабин Хераклийски, оставил ни ценния извор от IV в. за съборите на арианите „Синагоги на Съборите“, и епископ Тимотей от Анхиало.³²

Някои от епископите са участници и в Първия вселенски събор в Никея през 325 г. и имат висок авторитет в църквата. Осий Кордовски е един от най-престижните за времето си епископи. Той е участник и председател на някои от заседанията на Първия вселенски събор в Никея през 325 г. Прославя се като най-горещ противник на арианите. Съветвал е император Константин Велики по въпроси на църквата. Според Исидор Севилски е написал две съчинения „Похвала на девството“ и „Обяснение на свещеническите одежди“, които не са запазени. На Сердикийския събор е председател и главен инициатор на новия Символ на вярата, както и създател на каноните. Починал в 357 г., като се смята, че преди смъртта си е бил принуден да заеме проарианска позиция. Макар че остава съмнение, че това е станало против убежденията и волята му, тази постъпка води до постепенната му забрава.

Протоген Сердикийски е единственият епископ от Сердикийски събор,³³ който се споменава по-късно във връзка с Българската църква. Чрез него се запазва, макар и бегло, и споменът за големия Сердикийски събор в средновековна България. Протоген също като Осий Кордовски не е последователен защитник на православието, но прави отстъпки на умерените ариани. Поради това и славата му по-късно не е такава, каквато наистина заслужава според ролята си в Сердикийския събор и изграждането на християнското учение и църква. Той се помни като първия български архиепископ, както е посочен в Списъка на български архиепископи от „Дюканжов каталог“ (XII в.), списък на предстоятелите на Охридската архиепископия от XII в. Той е запазен в препис от XIII в. Открит е от известния френски византинист Шарл Дюканж и се съхранява в Парижката национална библиотека.³⁴

След покръстването в България единствените отци от Сердикийския събор, които намират място в българската културна памет, са малко известният тогава Протоген Сердикийски и канонизираният и прочут св. Атанасий Велики.

³² Kaçar, T. *The Parting of the Ways*, p. 144-145.

³³ Stoycheva, St. *Bishop Protogenes of Serdica. His Life and Theological Views (335–351)*. – In: *Byzantinoslavica*, 1999, 2, p. 308-314.

³⁴ Иванов, Й. *Български старини из Македония*. С., 1970 (второ фототипно издание), с. 564-569; *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т.1. 1985, 627-629; В. Тъпкова-Заимова. *Дюканжов списък*. – В: *Старобългаристика*, 2000, 3, с. 21-49; С. Бърлиева. *Московският препис на Дюканжовия списък*. – В: *Старобългаристика*, 2000, 3, с. 50-65.

През 906 г. по искане на цар Симеон Константин Преславски превежда „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски. С това той поставя началото на антиеретическата литература в средновековна България. За годината на превода се знае от известната приписка на Черноризец Тудор Доксов, който преписва Константиновия превод. Съхранени са в руски преписи – четири пълни и един частичен препис от XV в., като най-старият е Новгородският препис от 1489 г. Приписката съдържа сведения за датата на смъртта на княз Борис-Михаил и годината на покръстването на българите.³⁵

Атанасий Александрийски е известен и чрез превода на старобългарски на „Житие на Антоний Велики“, направен от Йоан Презвитер през първата половина на X в. То е запазено в повече от 20 преписа, предимно руски. Съществува становище, че преводач на *Житието* е известният български писател от времето на цар Симеон Йоан Екзарх Български.³⁶

От великите сердикийски отци Българската православна църква почита най-вече св. Атанасий Александрийски като един от най-големите отци на раннохристиянската църква. Култът към св. Атанасий Велики е разпространен днес в различни краища на България, като на негово име са посветени църкви и манастири.

Чирпанският манастир „Св. Атанасий Александрийски“ до с. Златна Ливада според една нашумяла напоследък хипотеза, предложена от д-р Росен Милев и монсеньор Елдъров, е основан от самия Атанасий Александрийски след връщането му от Сердикийския събор, преди да отседне в Берое. Поради това е обявен за най-стария манастир в Европа. Това твърдение все още е в сферата на хипотезите и трудно ще бъде научно доказано поради оскъдните и несигурни източници, на които се базира. Сегашните манастирски сгради са от XIX в., а църквата е възстановена през 1961 г. Друга църква, посветена на светеца, е църквата в с. Арбанаси, която е от 1637 г. Тя притежава красиви стенописи от 1667 г.

Редом с другите отци на църквата Атанасий Велики се изобразява в първата част на олтарната абсида в храмовете. Паметта му се празнува на 18 януари, заедно със св. Кирил Александрийски. Особено много икони на св. Атанасий са запазени от възрожденския период XVII–XIX в.

Другите епископи от Сердикийския събор са забравени и нямат свое място в културно-историческото ни наследство, макар че някои от тях са почитани от православната църква, но нямат славата и величието на св. Атанасий Александрийски. Забравени са и епископите от днешните български територии, които са играли важна роля в събора. Забравен е и самият събор и местата, свързани с него, колкото и оспорвани да са те, и не само че не са отбелязани, но и са безмилостно заличавани както като културно-исторически ценности, така и в културната памет на сегашните и бъдещите поколения българи.

³⁵ Vaillant, A. *Discours contre les ariens de saints Athanase. Version slave et traduction en français*. Sofia, 1954, p. 6-7; Златарски. В. Н. *Кой е бил Тудор черноризец Доксов*. Български преглед, 4, 1897, 2, 42-61; Попконстантинов, К., Константинова, В. *Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка*. Старобългарска литература, 15, 1984, 106-118.

³⁶ *Стара българска литература. Енциклопедичен речник*. С., 1992, с. 207-208.

КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ДВА ВЕКА ОТ НЕЙНОТО СЪЩЕСТВУВАНЕ

Илия Илиев / Iliya Iliyev

The Literary Heritage of the Archbishopric of Ohrid During the First Two Centuries of Its Existence

The most prolific writers among the Archbishops of Bulgaria residing in Ohrid as well as the high clergy of the Archbishopric were the holder of the Holly chair Theophylactos (1089?–1126); Michael, Bishop of Devol at the beginning of XIIth century, who showed keen interest in Bulgarian history of the near past; and Archbishop John Comnenos (the second half of XIIth century), during who's episcopate at the Chancellery of the Bishopric was drawn up the List of the Archbishops of Bulgaria in Ohrid, discovered in a mediaeval manuscript by the famous French Byzantologist Charles Du Cange in the XVIIth century.

In the paper under consideration are analyzed the Long Life of St Climent of Ohrid and the Martyrdom of the 15 Holly martyrs of Tiberiopolis, written by Theophylactos of Ohrid, as well as the abundant correspondence of the prelate; the copy of John Scylitzes' History, made by Bishop Michael of Devol, abundantly supplemented with unique data for the recent past of the Bulgarians; and the Catalogue of Charles Du Canges. All these are analyzed as first-rate written sources for the medieval history of Bulgarian Kingdom.

Като цяло литературната дейност на висшия охридски клир през периода от възникването на Охридската архиепископия в началото на XI в. до началото на XIII в. била разнообразна и богата. Един от първите видни книжовници в църковната йерархия на диоцеза бил архиепископ Леон (Лъв), „първият от ромеите“ – дългогодишен хартофилакс на патриаршеския храм „Св. София“ в Константинопол и активен участник в църковната разпра с Римската църква. Неговата Енциклика против франките (под формата на послание, изпратено до Транийския епископ Йоан в началото на 1053 г.) представлявала „първия догматически манифест“ на събитията, довели до Великата схизма от 1054 г. От Леон Охридски са запазени още две полемични съчинения против католическата версия на християнското вероизповедание, в които той критикувал други типични техни отклонения от нормите на източното православие и особено обстойно – употребата на безквасен хляб по време на тайнството ехва-

ристия. Леон написал и един трактат върху аскетическия живот, съдържащ 50 глави и онасловен „За неволните изкушения и ползата от тях“.¹

Най-важни като извор за средновековната българска история обаче са трудовете на архиепископ Теофилакт (*Пространното житие на св. Климент Охридски, Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици* и многобройните му запазени писма), на епископ Михаил Деволски (неговият препис от началото на XII в. на хрониката на Йоан Скилица с прочутите добавки за българската история), както и запазеният списък на охридските архиепископи, съставен в средата на XII в. (т. нар. Дюканжов списък).

Теофилакт Охридски

Два от най-значимите аргументи в идеологическата по своята същност борба за отстояване на независимостта на Охридската катедра по време на византийското владичество (XI–XII в.) били старинността на Българската църква (понижена вече в ранг архиепископия с катедрален град Охрид) и светостта на Кирило-Методиевото дело. Първият успешен опит за използване на посочените аргументи като средство за укрепване на авторитета на охридския архиепископски престол бил направен от Теофилакт Охридски, оглавявал Охридската архиепископия в края на XI и началото на XII в., между 1089 и около 1126 г.²

ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. Роденият в Еврип на о. Евбея Теофилакт живял и работил около две столетия след възникването и началното разпространение на славянската писменост и култура. Поради това и информацията, с която разполагал, носи белезите на този немалък интервал от време. Не веднъж е задаван въпросът, от какви източници Теофилакт черпил сведенията за делото на Кирил, Методий и техните ученици, които ни съобщава в *Пространното Климентово житие*. Отговорът на този въпрос обикновено е: от *Пространните жития на братята Кирил и Методий*, създадени през IX в. и пазени вероятно в българската патриаршеска библиотека в Охрид „като написаните от Бога Мойсееви скрижали“. Посочват се и кратките жития на св. Климент и св. Наум, от които до днес е запазена само една част от общото животоописание на двамата духовни побратими, известно под името „*Първо старобългарско житие на св. Наум*“ и

¹ Н.-Г. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen reich*, München, 1977, 534-535; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, т. 1, 266-267.

² Вж. енциклопедичната статия, посветена на него в КМЕ, т. 4, s.v. (автор И. Илиев).

създадено в началото на X в., скоро след тяхната смърт съответно през 910 г. (св. Наум) и 916 г. (св. Климент).³

Не трябва да пропускаме и факта, че през целия продължителен период от време от X в. та до днес в Охридско не преставали да се пазят и разпространяват легенди, свързани с живота и делото на българския първоучител и светец – охридският чудотворец св. Климент.⁴ Ще видим, че и съставителят на *Пространното Климентово житие* бил повлиян от такива легенди.

За да сравним данните за основните моменти от дейността на светите братя Кирил и Методий и на техните ученици (преди идването на последните в България и след това) – такива, каквито са запазени в посочените по-горе извори, с начина, по който Теофилакт разказва за тях, трябва да използваме преди всичко гл. II, парагр. 4–7; гл. III, парагр. 8–12 и гл. IV, парагр. 15–16 на *Пространното Климентово житие*⁵ и съответно гл. XIV–XVIII на *Пространното житие на Кирил*⁶ и гл. V–VII на *Пространното житие на Методий*⁷.

Многобройните грешки и пропуски на важни събития показват, че Теофилакт или въобще не е познавал *Пространните жития на Кирил и Методий*, или е използвал съдържащите се в тях данни само най-общо и доста свободно⁸. Твърденията на охридския архиепископ за апостолската дейност на светите братя, посветена на покръстването на българския народ и по-специално на княз Борис I (852–889), очевидно имат за източник народни предания и легенди. Както е добре известно, по време на византийското владичество в българските земи патриотично настроените книжовници използвали авторитета и обаянието, което излъчват образите на светите братя Кирил и Методий, за да поддържат висок духа на българския народ.⁹ Така се появили легендите, свързващи изнамирането на славянската азбука и първоучителната дейност на светите братя с периода на покръстване на българите. Своеобразен отзвук от тези предания е запазен в т. нар. *Солунска легенда*¹⁰ и в *Проложното Кирилово житие*¹¹ – книжовни паметници, които са възникнали най-вероятно през епохата на византийското владичество в българските земи.

³ И. Снегаров, *Охридската архиепископия*, т. 1, 305–311.

⁴ В. Антиќ, *Климент и Наум во народната традиција*. Скопје, 1982.

⁵ ГИБИ, т. IX/2, 12–16.

⁶ *Климент Охридски. Събрани съчинения*, т. 3, 104–109.

⁷ *Климент Охридски. Събрани съчинения*, т. 3, 187–188.

⁸ Анализ на данните от сравнените източници, посочени по-горе, може да се види в: И. Илиев, *Делото на Кирил и Методий и на техните ученици и последователи в България през погледа на охридските архиепископи от XI и XII век*, 359–362.

⁹ Българизацията на Кирило-Методиевото дело е разгледана в подробности от Д. Чешмеджиев (Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове, 79–109), като е направен и критичен анализ на по-старите схващания по въпроса.

¹⁰ СБЛ, т. I. Апокрифи, с. 300.

¹¹ СБЛ, т. IV. Житиеписни творби, с. 67–68.

Що се отнася до незапазеното в цялост общо житие на Климент и Наум (*Първо житие на св. Наум*), можем да не се съмняваме, че Теофилакт Охридски е използвал тази литературна творба. Съдейки по отношението му към известната ни днес втора част на паметника, можем да приемем, че същото се е случило и с данните за св. Климент, които се съдържали в загубената първа част на житието.

* * *

Анализът на *Теофилактово житие на св. Климент Охридски* показва, че авторът проявил известна тенденциозност при излагането на фактите, с които разполагал.¹² Вече беше споменато, че изнамирането на славянската азбука и преводът на Светото писание, дело на братята Константин-Кирил и Методий, са представени като резултат от тяхната загриженост за просвещаването на българския народ, който не разбирал гръцкия език и това било пречка за неговото възприемане на християнската вяра. Твърди се дори, че св. Методий предразположил към себе си и след това лично покръстил българския княз Борис, с когото поддържал най-близки отношения. В същото време и дума не е спомената за Великоморавската мисия на двамата славянски апостоли, както и за техните борби и исторически победи срещу триезичната ерес. Не се споменава за славянската литургия в църквите на Моравия, както и за богослужението на български език, въведено в края на IX в. в България, когато за това вече били налице необходимите материални и „кадрови“ условия.¹³ Тези пропуски в Теофилактово изложение могат да бъдат обяснени единствено ако се вземе предвид политическата ситуация в българските земи в края на XI в. (когато най-вероятно е написано *Пространното Климентово житие*¹⁴) и някои от целите, които авторът си е поставял в битността си на глава на Българската църква (=Охридската архиепископия).

Не се било сменило още поколението, което било свидетел на падането на България под византийска власт през 1018 г., когато на престола на Българската църква в Охрид седнал „първият от ромеите“ – архиепископ Леон

¹² Един от първите, които отделят специално внимание на този въпрос, е известният руски изследовател на Климентовия живот и дело. Н. Л. Туницкий. *Св. Климентъ, епископъ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность*, 57–61; у него е събрана и по-старата литература.

¹³ По традиция „побългаряването“ на Българската църква се отнася към периода след т. нар. Преславски събор през 893 г., но всъщност става дума за един процес, който вървял паралелно с подготовката на български свещеници и преписването на богослужебни книги на старобългарски език, извършвани под ръководството на Климент и Наум и подпомагани активно от българските владетели Борис и Симеон.

¹⁴ I. Iliev, *The Long Life of Saint Clement of Ohrid*, 68–70.

(Лъв) Пафлагонски (1037?–1056?).¹⁵ Без съмнение, висшата йерархия на понижената в архиепископия Българска патриаршия постепенно била отново „византизирана“, както било в първите десетилетия след Покръстването. В българските църкви или поне в епископските катедрални храмове литургията и проповедите отново се изнасяли на гръцки език, към който българите нямали причина да питаят особено топли чувства. Интронизираните в Охрид след Леон византийски първосвещеници не могат да бъдат обвинени в директни опити за културна асимилация на българския народ, но така или иначе от тях се очаквало да превърнат българите, както много други народности в рамките на Империята, в лоялни поданици на василевса. Но също така е трудно да бъде отхвърлено съвсем предположението, че с написването на *Пространното Климентово житие* (малко след пристигането си в катедралния град на Българската църква) Теофилакт е спомогнал за заличаване или поне за изместване на заден план на някои от съществувалите дотогава старобългарски съчинения, посветени на паметта на св. Климент Охридски.

По подобни съображения в *Пространното Климентово житие* и светите братя Кирил и Методий са тясно свързани с българския народ в периода на неговото преминаване от „мрака на неведението“ към „великата и истинска светлина“ (Иса. 9,2) на богопознанието. Посредством славословията си по адрес на техния духовен подвиг Теофилакт намеквал за душеспасителната полза, която българите придобили от своите контакти с Византия и заради които би трябвало да се отнасят почитателно към своята кръстница и просветителка.

Друг аспект на Теофилактовите внушения, направени в разказа за живота и делото на св. Климент, представляват идеализираните отношения между светската и църковната власт. На няколко пъти житиеписецът иска да убеди своите читатели и слушатели, че в миналите времена, за които разказва, князете и царете (които наистина са били Божии поставеници на своите престоли) са се отнасяли към църковните архиереи като деца към своите родители. Такива са отношенията между великоморавския княз Ростислав, панонския Коцел и българския Борис, от една страна, и св. Методий, от друга (*Пространното Климентово житие*, параграф 15–16). Същото по-късно ще се повтори и между св. Климент и цар Симеон (*Пространното Климентово житие*, параграф 47–52; параграф 53–54; параграф 55; параграф 60 и параграф 61–62). За това свое поведение Симеон имал примера на своя родител Борис и на неговите приближени, отнесли се с такова внимание и уважение към пристигналите от Великоморавия Кирило-Методиеви ученици Климент,

¹⁵ № 9 в *Списъка на българските архиепископи (Дюканжов списък)* – вж.: Й. Иванов, БСМ, с. 566.

Наум и Ангеларий (*Пространното Климентово житие*, параграф 47–52; параграф 53–54 и параграф 55).

Не на последно място трябва да бъде обърнато внимание на отношенията между лоялния към светската власт прелат и христолубивия владетел, които Теофилакт моделирал в лицето на епископ Климент и цар Симеон в известната сцена с „оставката“ на Климент от епископската катедра, неприета от Симеон.¹⁶ В запазените писма на Теофилакт Охридски изобилстват примерите на подобна сервилност към силните на деня, с помощта на която охридският архиерей се опитвал да се домогне до благоволенieto на император Алексий I Комнин (1081–1118). Споменатата по-горе сцена обслужвала тези стремежи на архиепископа и вероятно това е една от причините тя да попадне в живо-тоописанието на неговия и на цялата Българска църква небесен покровител. Същевременно Теофилакт се опитвал да завоюва по-силни позиции в непрестанните борби за опазване на интересите на поверения му диоцез. От писмата на архиерея знаем немалко за различните светски и църковни източници на заплахи по отношение на тези интереси.¹⁷ Посредством написаното от него житие Теофилакт за пореден път настоявал за старинността, независимия статут и подарените привилегии на Охридската архиепископия, наследница на Българската църква от времето на Борис, Симеон и Климент.¹⁸

Със средствата на литературата Теофилакт защитава и независимия статут на своята архиепископия, особено по отношение на Константинополската патриаршия. Това може да се проследи на много места в написаното от него Светиклиментово житие. Така например никъде в творбата не се споменава за отношения, камо ли за някакво подчинено положение на епископ Климент спрямо представителите на висшата църковна власт – били те от Синода на Българската църква, или от антуража на константинополския патриарх. Дори своето назначение на епископската катедра – според текста на *Пространно-*

¹⁶ *Пространното Климентово житие*, параграф 71–72. Между впрочем цялата история е твърде „нагласена“, за да бъде приета като безспорна историческа истина, не се потвърждава от други извори и според мен е плод на авторовата фантазия, която може да бъде определена като *pia fraus*.

¹⁷ Повече по този въпрос вж. в статията: „Теофилакт Охридски“, КМЕ, т. 4, С. 2003 (автор И. Илиев).

¹⁸ Между другото, на същите цели служи и новопоявилата се в началото на XII в. и непочиваща на реални исторически основи теория за идентичността на Охридската архиепископия с основаната от император Юстиниан Велики (527–565) епископия Първа Юстиниана, снабдена от василевса с високо положение, автономен статут и множество привилегии. Съдейки по ръкописната традиция на *Пространното Климентово житие*, можем да заключим, че Теофилакт Охридски вероятно е първият предстоятел на Българската църква, който е използвал в официалната си титлатура отъждествяването на Охрид с Първа Юстиниана. (За авторството и ръкописната традиция на *Пространното Климентово житие* вж.: I. Iliev. *The Manuscript Tradition and the Authorship of the Long Life of St. Clement of Ohrid*, 68–73.)

то *Климентово житие* – Климент получил не в резултат на ръкоположение от страна на българския църковен глава, а пряко по нареждане на владетеля цар Симеон (парагр. 62). Случаят със самия Теофилакт е донякъде идентичен: той, разбира се, е бил ръкоположен от Синода на Българската църква (=Охридската архиепископия), но е бил номиниран за този пост лично от византийския император, а не от Константинополската патриаршия. Вероятно отново с цел да се премълчи ролята на тази институция, Теофилакт не споменава за Великоморавската мисия на Кирил и Методий, инспирирана и ръководена от главата на Византийската църква патриарх Фотий (858–867 и втори път през 877–886). За сметка на това инициативата за покръстването на българския народ и за просветителска (разбирай християнизаторска) дейност в страната е отдадена изцяло на личната ревност на светите братя, продиктувана от тяхното апостолско призвание (парагр. 5).

При анализа на съдържанието и стила на написване на *Пространното Климентово житие* трябва да обърнем внимание и на начина, по който в творбата са отразени споровете по въпроса за изхождението на св. Дух. Позицията на самия Теофилакт се съдържа в речите на най-видните Методиеви ученици – Горазд и Климент, насочени срещу еретичните схващания на немското духовенство във Великоморавия. Както вече стана дума, описаните в житието спорове се водят изцяло в духа и с аргументите на късния XI в., а не от позициите на патриарх Фотий през IX в. Теофилакт, който, както знаем, е автор и на трактата „В какво се обвиняват латинците“¹⁹ (занимаващ се и с въпроса за различието в позициите на Източноправославната и на Римокатолическата църква по въпроса за изхождението на св. Дух), обвинявал в изопачаване на християнската доктрина по отношение на св. Дух единствено франкското духовенство във Великоморавия. Към римските папи обаче, чието непоследователно отношение към Кирило-Методиевото дело фактически го обрекло на провал в среднодунавските славянски страни Великоморавия и Панония, не бил отправен абсолютно никакъв укор. Даже напротив – отношението в *Пространното Климентово житие* към папа Адриан II (867–872) е повече от положително. На едно място той е сравняван по авторитет с Христовите ученици, апостолите. Подобно на апостол Павел, който сметнал за нужно да поиска от тях одобрение на принципите на своето учение, така и славянските първоучители се отправили при папа Адриан, за да получат от него потвърждение, че са превели безупречно *Светите писания* на славянски език (параграф 8).

¹⁹ J.-P. Migne. *Patrologiae Graecae cursus completes*, t. 126, col. 221-250. Ново издание. В: Theophylacti Achridensis orationes, tractatus, carmina, rec. P. Gautier (=Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. XVI/I), 245-285.

Всички тези жестове на добра воля към Папството от страна на висшето византийско духовенство в края на XI в. не били никак случайни. През есента на 1089 г. в Константинопол заседавал събор, на който се взели решения за възприемане на курс към подобряване на отношенията с Римската църква, скъсани през 1054 г. (т. нар. Велика схизма). Общ събор на помирението бил планиран за пролетта на 1091 г., но така и не се състоял. В хода на подготовката за неговото провеждане от Теофилакт, като виден специалист по догматичните въпроси, била поискана консултация за различията между двете църкви и той написал въпросния трактат („В какво се обвиняват латинците“).²⁰ По същото време той съставил и *Пространното Климентово житие*, което е пропито от същия позитивен спрямо Папството дух.

И така, при анализа на *Теофилактово Светиклиментово житие* проличаха следните тенденции в начина, по който е изложено делото на светите Кирил и Методий и техните ученици и последователи в България:

- Кирил и Методий (=Византия) създали азбука за тънещите в мрака на езичеството българи и покръстили (Методий) Борис по своя (а не на Константинополската църква) инициатива;
- светските владетели се отнасяли към архиереите като към свои бащи; архиереите пък били лоялни към владетелите;
- Охридската архиепископия от древни времена била независима от Константинополската патриаршия;
- Кирил и Методий (и техните ученици) се борели с „йопаторската“ ерес (а не с триезичието), проповядвана от франкското духовенство (Папството не е намесено)
- Светополк и франките (а не Папството) осуетили Кирило-Методиевото дело във Великоморавия и Панония.

* * *

МЪЧЕНИЧЕСТВО НА ТИВЕРИУПОЛСКИТЕ МЪЧЕНИЦИ. Теофилакт Охридски е автор и на т. нар. *Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици*²¹, чиито мощи били открити по времето на българския княз Борис и ста-

²⁰ Вж.: I. Iliev. *The Long Life of Saint Clement of Ohrid*..., p. 69.

²¹ Мъченичество на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестия Юлиан Отстъпника, написано от Теофилакт, светейшия архиепископ на цяла България – в: ГИБИ, т. IX/2, 42-79. Някои корекции и допълнения в новия български превод на паметника, станали наложителни след критичното издание на текста (I. Iliev. *The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition*, BBg, IX, Sofia, 1995), могат да се видят у: И. Илиев. *Бележки върху творчеството на Теофилакт Охридски*, 83-87.

нали повод за ярки прояви на християнско благочестие както от страна на българския наместник в Струмишко (областта на средновековния Тивериупол) и на княза, така и на обикновения народ. За да хвърли мост между Късната античност, когато пострадали Тивериуполските мъченици (по времето на император Юлиан Отстъпника, 361–363), и историческия момент на откриване на техните мощи в началото на Х в., по времето на цар Симеон, авторът разказал избирателно моменти от ранната българска история. За идването на българите на Балканския полуостров, голяма част от който завладели и заселили („цялата илирийска страна, древна Македония до град Солун и древна Тракия, т.е. околностите на Вероя... и Филипопол, както и по-горните области...“); за езическите им обичаи и вярвания, водещи до чести конфликти с ревностните християни сред завареното на полуострова византийско население; за покръстилия се български престолонаследник Енравота-Воин, един от първите български мъченици за вярата; за преждевременната смърт на хан Маламир, „пожънат без време от сърпа на справедливостта“; за изпълнените с беди и поражения първи години от властването на хан Борис.²²

Така повествованието достига до една от своите кулминации – покръстването на Борис и всестранный успехи, които той постигнал с Божията помощ, та чак до оттеглянето му на старини (и след прекарана тежка болест) в манастир, където починал и където се поставило началото на култа към владетеля-покръстител.²³ Както може да се предположи, двата епизода, хвърлящи сянка върху идиличния портрет на християнския владетел – свирепото потушаване на бунта срещу покръстването през 865 г., както и детронирането и ослепяването на престолонаследника Расате-Владимир (893 г.), или само бегло са споменати (в първия случай), или благочестиво са пропуснати (във втория)²⁴.

²² *Мъченичество на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол*, параграф 28-34 – ГИБИ, т. IX/2, 62-67 с някои корекции и допълнения в новия български превод на паметника, станали наложителни след критичното издание на текста.

²³ Най-солидното изследване за времето и делото на княз Борис I си остава едноименната монография на акад. В. Гюзелев. Вж. от същия автор енциклопедичната статия „Борис I“ в КМЕ, т. I, с. v.; *История на България в три тома*, т. I, 169-211 (автор В. Гюзелев).

²⁴ В параграф 47 на *Мъченичеството*, както и в параграф 60 на *Пространното житие на св. Климент Охридски* по повод края на Расатевото царуване Теофилакт твърди съвсем неопределено, че Владимир напуснал живота в четвъртата година на своето управление – срв.: ГИБИ, т. IX/2, с. 33 и 75. Несправедливото очерняне на този български владетел и водената от него политика на сближаване със Запада за сметка на опасната близост с Византия правят впечатление на все повече изследователи на ранносредновековната българска история. Срв.: И. Илиев, *Управлението на княз Расате (Владимир) (889–893). Един неуспешен опит за европейска преориентация във външната политика на България*. – В: *Средновековна Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване*. С. 2002, 407-410.

Така било избягнато противоречието с описаното по-нататък благоволение, което Бог проявявал към новопокръстената българска земя. В нея започнали да се явяват светци: първо св. Герман – мистериозният монах и легендарен основател на манастира Козиница край Драма²⁵, а после и забравените от векове Тивериопулски мъченици. По заповед на княз Борис неговият наместник в Струмишко – Таридин, построил специален храм в Брегалнишката епископия, където били положени ковчезите с мощите на трима от най-известните мъченици – Тимотей, Комасий и Евсевий. Другите останали в Тивериупол за радост и утеха на местните християни, които дръзнали да се противопоставят открито на княжеската заповед, когато научили, че безценните мощи ще напуснат родния им край.²⁶

За брегалнишкия храм бил определен специален клир, обучен да извършва богослужението на български език и очевидно снабден с необходимите за това книги, подготвени най-вероятно в Климентовата школа в Кутмичевица през първите осем, учителни, години на светеца, прекарани в този край след завръщането му в България през зимата на 885–886 г. Това допълнително засилило популярността на святото място, където се стичали хора от близо и далеч да търсят помощ и изцеление от чудотворните свети мощи. Някои от чудотворните изцеления, извършени от светите мощи, намерили място и в заключителните параграфи на *Мъченичеството*.²⁷

Житието на 15-те Тивериуполски мъченици е ценен извор за историята на Българското ханство на Долни Дунав, за първите десетилетия след приемане на християнството в България и за началото на просветителската и учителната дейност на Кирило-Методиевите ученици Климент и Наум. Освен чисто информативната си стойност, то е запазило и отглас от някои изчезнали старобългарски писмени извори, както и от народните легенди, възникнали във връзка с покръстването на хан Борис и „дадения му от Бога народ“²⁸.

²⁵ I. Dujčev. *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe s.*, 56-59.

²⁶ По времето на цар Симеон новият наместник в Струмишко – Дристър (Дръстър?), пренесъл в брегалнишкия храм мощите на още двама от 15-те тивериуполски мъченици – светите Сократ и Теодор, съобщава отново Теофилакт Охридски в параграф 47 на *Мъченичеството*.

²⁷ *Мъченичество на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол*, параграф 41 и 42-54 – ГИБИ, т. IX/2, 71-79.

²⁸ Специални студии посвети на въпроса за старобългарските извори на житието Н. Драгова, *Старобългарските извори за житието на петнадесетте тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски*. По-късно същата авторка стигна до предположението, че сред въпросните незапазени до днес източници за написване на *Мъченичеството* е било и загубеното старобългарско житие на свети княз Борис – вж.: Н. Драгова. *Фрагменти от старобългарското житие на свети княз Борис в балкански средновековни творби*. Тези предположения обаче имат твърде хипотетичен характер.

Не могат да бъдат подминати и някои познати вече и от Светиклиментовото житие на Теофилакт Охридски внушения. Преди всичко се налагат текстовете, изтъкващи предимството на християнската религия пред езичеството, защитено от образите както на мъчениците за вярата (Кинам, Енравота), така и от триумфацията над своите вътрешни и външни врагове български княз Борис, чието управление започнало в доста сложна обстановка и било съпътствано от множество беди и военни поражения. Победата на християнството в душите на българите се афишира от ревността на тивериуполските граждани в борбата за запазване на новооткритите мощи на 15-те свещеномъченици.

От друга страна, посочените в края на паметника примери на чудотворни изцеления за тези, които горещо вярвали в силата, съдържаща се в мощите на светците, утвърждават допълнително авторовата теза за пълното и необратимо налагане на новата вяра сред българите. Двата свята – езическото минало и християнското настояще в българските земи – са представени като своеобразен паралел на езическото минало на Римската империя и себеотрицанието на ранните християни по времето на гоненията срещу тях, предприети от император Юлиан Отстъпника. Направеното сравнение допълнително засилва значението на делото на княза – покръстител на българите, и доизвайва неговия идеализиран образ на образцов християнски владетел. Една доста условна, бихме казали, операция, имайки предвид твърде нехристиянското му отношение към водачите на болярския бунт срещу налагането на християнството, както и към сина му Расате-Владимир, дръзнал да промени насоките на водената до негово време провизантийска външна политика на България.

Така или иначе, „Мъченичеството на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол по времето на Юлиан Отстъпника, именуван на български Струмица, в царуването на злочестия Юлиан Отстъпника, написано от Теофилакт, светейшия архиепископ на цяла България“ представлява апотеоз на победилото по времето на княз Борис Първи християнство в България.

КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ. Кореспонденцията на Теофилакт Охридски се състои от запазените до днес около 130 писма, писани от него по времето, когато вече е заемал Охридската архиепископска катедра (1089–1126? г.). Поради това представляват голям и траен интерес сред византолозите, което личи от многобройните частни и общи изследвания, посветени на тяхното съдържание.²⁹ В най-общи линии тези паметници могат да бъдат разделени в пет основни категории:

²⁹ К. Roth. *Studie zu den Briefen des Theophylaktos Bulgarus*; И. Снегаров. *История на Охридската архиепископия*, т. I, 198–204, 220–225, 268–274; Симеон митроп., *Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български*; D. Xanatalos, *Beiträge zur Wirtschafts – und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*; A. Leroy-Molinghen, *Prolégomènes à une édition critique des „Lettres“ de Théophylacte de*

1. Впечатления (обикновено негативни) на новоизбрания архиепископ от България и от българите в Охрид и въобще в пределите на диоцеза.

2. Оплаквания срещу служителите на имперската хазна, срещу светските власти по принцип и техните български помагачи, както и срещу отделни несправедливи според Теофилакт решения на най-високо равнище, засягащи поверената му църква.

3. Оплаквания от негови съепископи, монаси, низше бяло духовенство, както и от намесата на Константинополската патриаршия в делата на автокефалната още от Юстинианово време Охридска архиепископия (тъждествена според Теофилакт с древната Първа Юстиниана³⁰).

4. Загриженост за Българската църква („църквата на цяла България“, т.е. Охридската архиепископия), за добруването на паството, за българското минало, реликви и велики личности като св. Климент Охридски, княз Борис Първи и др.

5. Загриженост за територията и населението на Архиепископията предвид опустошителните нашествия на нормани, кръстоносци, сърби, кумани и други външни нашественици.

Първите впечатления на архиепископа от столицата на поверения му диоцез могат да бъдат открити в писма № 5 и 6 – едни от най-ранните писани от Охрид и адресирани съответно до Великия доместик на Запада Адриан Комнин (брат на император Алексей I Комнин) и до един неназован по име високопоставен дворцов чиновник, може би завеждащия императорската кореспонденция, или т. нар. препозит за молбите (ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων). В писмото до Комнин Теофилакт се оплаква, че е изпратен да служи на хора „роби, варвари, нечисти, вонящи на пръчова кожа и толкова скромни в своя поминък, колкото са богати по злонрави...“³¹ На препозита за молбите пък разказва:

„Не бях стъпил още в Охрид и... отдалеко ме удари една смъртоносна воня... От оставените тук без надзор пък израснаха безброй вратове

Bulgarie ou de l'autorité de la „Patrologie Grecque“ de Migne; R. Katicic, *Korespondencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovekovne Makedonije*; И. Божилов, *Писмата на Теофилакт Охридски като исторически извор*, 60–100; Ст. Маслев, *Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български* (1090 – около 1126) = ГИБИ, IX/1; Theophylacti Achridensis Epistulae. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier; И. Илиев. *Житие на св. Климент Охридски, Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици*. Писма, стихотворение, посветено на Никифор Вриений, част от Обяснението към писмото на ап. Павел до Римляните. = ГИБИ, IX/2; M. Mullett. *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*.

³⁰ Днес повечето археолози приемат, че Първа Юстиниана се е намирала на мястото, наречено Царичин град, отстоящо на петдесетина километра южно от Ниш. Срв.: B. Bavant, V. Ivanišević. *Caričin Grad: istraživanja u 1999 godini*, Arheološkog instituta, Beograd. (<http://www.ai.sanu.ac.yu>).

³¹ ГИБИ, IX/2, с. 85.

без глави. Защото кой охридчанин, който *не знае да тачи нито Бог, нито човек* (Омир, Илиада, IX, 238–239), не е врат без глава?³²

След като прекарал няколко години в българските земи, Теофилакт заявил в писмо до високопоставения византийски сановник, изпратен в Архиепископията по неизвестни нам дела: „И тъй като живея от дълго време в България, простацината (ἁγροικία) ми стана близка другарка и съжителка.“³³ Отношението на архиеерея не се променило с годините в служба на българското му паство. Оплаквания от тежкото положение, в което се намира, Теофилакт отправил и в края на живота си към бившата императрица Мария Дукина, с която не успял да се види при едно от пътуванията си на стари години до Константинопол вече като отдавнашен титуляр на българската архиепископска катедра³⁴:

„Откакто се намирам в този град [Охрид – бел. моя, И. И.] – мина вече толкова много време – всичко мое се вмириса и прогни... И тъй пристигам при българите уж истински константинополец, а пък – чудно нещо! – българин, от когото мирише на гнило, както те миришат на кожа.“

Тези и други подобни Теофилактови оплаквания обаче не трябва да се приемат безрезервно като вярно отражение на действителността. В голямата си част те били отражение на господстващата през XI–XII в. във Византия литературна мода. Теофилакт Охридски бил сред най-високо образованите и енергични представители на византийското общество в края на XI и началото на XII в. Това показва както неговата разностранна дейност като учител и духовник, така и богатото му литературно наследство. Мисията си на защитник на византийските интереси в българските земи той изпълнявал разумно, с чувство за такт и толерантност към българското си паство, без да изпада в крайности при поддържането на необходимия ред и законност. Не бива да

³² ГИБИ, IX/2, с. 85–86.

³³ ГИБИ, IX/2, с. 114. Писмото не може да се датира точно, но очевидно е писано след като архиепископът вече е живял от доста време в българските земи. Това му дава основание да отправи дружески укор към неговия събеседник: „*Като казваш, предрози мой, че си станал съвсем варварин между българите, казваш това, което аз сънувам. Защото разсъди колко съм пил от чашията на простацината, като съм толкова години далеч от страните на мъдростта...*“ (пак там).

³⁴ ГИБИ, IX/2, с. 81–84. Писмото не може да се датира точно, но съществуват две основания да предполагаме, че писмото е писано от Теофилакт в напреднала възраст. Той изрично подчертава: „*Тази молба отправихме старчески до светото твое царство.*“ Освен това на два пъти в посланието да ексимператрицата той твърди, че е искал лично да се прости с нея и тъй като бурното море не е позволило на кораба му да акостира (тя се намирала по това време на един от Принцовите острови в Мраморно море), се прощава с нея чрез писмото си.

се пропуска обаче фактът, че той не винаги успявал да поддържа статуквото на своите отношения с пасомите си в границите на търпимостта. Понякога, отчаян от своите неуспехи и от факта, че, макар и в изпълнение на висш дълг, прекарва живота си далеч от столицата, от своите приятели и ученици, Теофилакт изпадал в мрачно настроение и правел язвителни забележки по отношение на заобикалящата го действителност.

От направената по-горе типология на съдържанието на основната част от Теофилактовата кореспонденция (или поне на тези от писмата, които имат някакво отношение към историята и културата на югозападните български земи в тяхната взаимовръзка с останалите части на Империята през XI–XII в.) ясно личи, че най-често имаме работа с активната дейност на архиеерея в полза на поверената му църква, както и на паството. Този извод не противоречи на известните споменавания за враждебно отношение на някои миряни или духовни лица към архиепископа поради лична ненавист или заради интриги срещу относителната данъчна неприкосновеност на „църквата на цяла България“.

Добра илюстрация на това е историята на борбата, която Теофилакт водил срещу опитите на светските фискални власти, начело с бирника на тема България, Иасит³⁵, да обложат с поземлени и поголовни данъци някои от паричите на Архиепископията (от селата Църкви и Могила например), доколкото можем да възстановим действителната причина за спора.³⁶ Съперничеството между светската и църковната власт в провинциите, обхващащи българските земи, тлеело през цялото време на Теофилактовия архиепископат, когато начело на тема България се изредили управителите Григорий (ок. 1080–1096), Никита Карики (1096 – ок. 1100), Йоан Комнин (ок. 1100 – ок. 1101), Йоан Таронит (ок. 1101 – ок. 1105). Това личи от молбите за помощ, които Теофилакт изпраща до споменатия Йоан Комнин (писма № 11 и 12)³⁷, до брата на император Алексей I Комнин, Адриан Комнин, Велик доместик на Запада от около 1094–1095 г. до края на живота си през 1105 г. (писма № 85, 89 и 98)³⁸, до зетя на императора – Никифор Вриений (писмо № 96)³⁹ и др. Въпреки това изследователите предполагат, че въпросните събития не са белег за криза в едрото църковно земевладение и до нарушаване на църковните привилегии

³⁵ За представителите на тази известна византийска фамилия вж.: P. Gautier. *Le Synode des Blachernes (fin 1094)*. Etudes prosopographiques, 218, 251.

³⁶ Подробности за случая у: В. Златарски, *История*, т. II, с. 276 сл.; Г. Литаврин. *Византия и България (XI–XII в.)*, с. 56 сл. Различните мнения, представени от Златарски, Ксаналатос, Дуйчев, Каждан, Литаврин и други специалисти, занимавали се с тези въпроси, показват, че детайлното изясняване на проблемите от данъчно естество, които Теофилакт е имал като глава на Българската църква, се нуждае от допълнително прецизиране.

³⁷ ГИБИ, IX/2, с. 90–93.

³⁸ Пак там, с. 182–185, 189–190 и 200–203.

³⁹ Пак там, с. 194–199.

от страна на държавата се стигало само в екстрени случаи като чужди нашествия. Както пише В. Златарски:

„Войска ли достатъчно нямало, или се чувствала голяма нужда от парични средства, Алексей I изпращал своите пълководци и чиновници да събират едната и другите в България. Няма никакво съмнение, че в такива критични моменти не се спазвали никакви права и привилегии, не се взимали във внимание интересите на населението още повече в една покорена страна...“⁴⁰

Така или иначе изразената загриженост на архиепископа към материалното и духовното състояние на българското му паство, ако не може да се смята за напълно безпристрастна, в никакъв случай не бива да се приема за „алчни домогвания“ на един „твърде хитър и практичен феодал“.⁴¹ Апелът, който той отправил например за спасението на „най-хубавата от българските църкви“ – Деволската епископия – „най-честитата някога църква, една от седемте съборни, които прехристиянският онзи Борис, царят (sic!) на българите, е съградил“⁴², пострадала от обезлюдяване и липса на титулярен архиерей, обективно е довел – предполагаме – до създаване на по-сносни условия на живот и труд за обикновените нейни пасоми. Ходатайствата за намеса на висшестоящите в Константинопол по повод на някои явни безчинства на фискалните чиновници също ще да са имали положителен ефект върху методите и практиките на описване на подлежащите на облагане селяни и имущество.

⁴⁰ История, т. II, с. 273.

⁴¹ Г. Литаврин, *Византия и България (XI–XII в.)*, с. 60–61.

⁴² Писмо № 22, изпратено до севаста Йоан Комнин, син на севастократора Исак Комнин и племенник на император Алексей I Комнин. Йоан е бил дук на Дирахий от 1092 г. и управител на тема България около 1100–1101 г. Ние не познаваме добре кратковременното управление на тема България от страна на Йоан Комнин, но ако приемем, че това е станало през 1100–1101 г., то и писмата под номера 22 и 24 (в които се говори за обезлюдяването на Деволската епископия и на Охридско) трябва да датираме от същото време. В противен случай Йоан Комнин не би могъл пряко да се разпорежда за облекчаване на положението на местното население, затиснато от тежки данъци и извънреден набор на войници. Готие и другите издатели на Теофилаковите писма приемат, че тези събития трябва да се свържат с борбите на Алексей I Комнин срещу нахлуващите между 1093 и 1094 г. в западните предели на империята сърби на княз Вълкан (или Вукан). Същите тежки последствия за населението от тези български краища обаче са настъпили и вследствие от преминаването на част от кръстоносците, участвали в Първия кръстоносен поход и водени от Боемон Тарентски и Реймон Тулузки, които преминали по Вия Егнатия през есента на 1096 и зимата на 1097 г. Според мен последиците от техните вандалски действия може би са се усещали все още и в началото на 1100 г., когато новият скопски дук – Йоан Комнин, е заел поста си.

Дюканжовият списък

Отношението на охридските архиепери от средата на XII в. към българското културноисторическо минало може да бъде проследено и във времето, когато начело на „църквата на цяла България“ стоял племенникът на император Алексей I Комнин – Адриан Комнин, приел монашеското име Йоан. В това време бил създаден един забележителен текст – *Списъкът на българските архиепископи* (наричан още по името на неговия откривател и първи издател – Шарл Дюканж, *Дюканжов списък* или *каталог*). Според първия български издател на паметника, Йордан Иванов, „списъкът бил съставен към средата на XII в., още приживе на последния споменат в него архиепископ – Йоан Комнин, който стъпил на Охридския престол във втората четвърт на XII в. и който през 1143 г. вече участвал в Константинополския събор против богомилите“⁴³. Според по-късни изследователи на текста Адриан се замонашил между 1140 и 1142 г., а последното сведение за живота му се отнася до неговото участие в Константинополския (Влахернски) събор, осъдил еретиците Василики и Сотирих на 12–13 май 1157 г.⁴⁴

Следователно отношението на архиепископ Йоан Комнин към историята на Българската църква и делото на Кирил и Методий и на техните ученици и последователи в България може да бъде установено от текста на *Списъка на българските архиепископи*, съставен по негово време и несъмнено с негово одобрение. Преди да пристъпим към анализа на въпросните сведения, ще изредим първите няколко включени в него архиепископи на България (сиреч на Българската църква), стояли на охридския архиепископски престол до началото на XI в., когато през 1037 г. се споминал Иван Дебърски, последният българин, заемал този пост⁴⁵:

⁴³ Й. Иванов, БСМ, с. 564. Вж. и статията „Дюканжов списък“ в КМЕ, т. I (автор И. Дуйчев). Напоследък с данните в Списъка на българските архиепископи се занимава И. Божилов в *История на България в три тома*, Т. 1, 365–372 и В. Тъпкова-Заимова (*Дюканжов списък* – РВг, XXIV (2000), 3, 21–49; в същата книжка на списанието на стр. 50–65, С. Бърлиева публикува още един препис на паметника, съхраняван в Москва). Младият гръцки колега И. Евангелу обнародва новооткрит от А.-Е. Тахинеос в Тирнавос (района на Лариса) препис на списъка от XIV в., който не съдържа никакви съществени разнотечия (I. Evangelou, *The Notitia Archiepiscoporum of Bulgaria* (according to codices Paris. gr. 880, Mosq. syn. gr. 286 and Turnavo 18), Scripta, 5, 2007, 63–72).

⁴⁴ И. Снегаров. *История на Охридската архиепископия*, т. 1, стр. 205; К. Βάρζον, 'Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I, № 28, 159–169; *История на България в три тома*, т. 1, стр. 371 и бел. 67 на стр. 380 (автор И. Божилов).

⁴⁵ Използвам превода в изданието на Й. Иванов (БСМ, 564–569), но с някои наложителни според мен корекции. В посоченото по-горе съчинение (Московский препис на *Дюканжовия списък* – РВг, XXIV (2000), 3, 50–65) С. Бърлиева също публикува превода на Й. Иванов, но с някои уточнения, направени от самата нея и от В. Тъпкова-Заимова в изданието на паметника в ГИБЛ, т. VII, С. 1968, 109–111.

1. **Протоген**, архиепископ на Сардика, чрез когото светите отци възражавали на философа, който хулел Светия Дух, както може да се види в дневниците на самия Първи [вселенски] събор.

2. **Методий**, рожден брат на св. Кирил Философ; ръкоположен за архиепископ на Морав в Панония от римския папа Николай, който [светителствал] след Адриан.

3. **Горазд**, ръкоположен от Методий, а после изгонен от духовборците.

4. **Климент**, като станал епископ на Тивериупол или Велика, сетне бил натоварен от българския цар Борис да надзирава и третия дял на Българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или (и) Тасипият.

5. **Дамиан** [светителствал] в Доростол, днешния Дръстър; по негово време и Българската [църква] беше почетена за автокефална. Той беше провъзгласен за патриарх от Императорския синклит по заповед на василевса Роман Лакапин, а после беше низведен от Йоан Цимисхи.

6. **Герман** [наричан] и Гавриил, който [светителствал] във Воден и Преспа.

7. **Филип** [светителствал] в Лихнида, който град някога се е наричал Сасарипа, а днес – Охрид.

8. **Иван**, който също [светителствал] в Охрид; той бил от дебърското с. Агноандники; игумен на намиращия се там манастир „Св. Богородица“.

9. **Леон (Лъв)**, пръв от ромеите, [бивш] хартофилакс на Великата църква („Св. София“ в Константинопол). Той съградил долната църква (в Охрид), [посветена] на името на светата Божия Мъдрост.

За първия включен в този списък от оглавявалите Българската църква светители, *Протоген*⁴⁶, ще се задоволим само да отбележим, че бил един от активните участници в Първия вселенски събор (325 г.) и като такъв естествено не би могъл да бъде глава на Българската църква в Охрид, а присъства на първо място в списъка на духовните ѝ предстоятели вероятно за да придаде старинност и авторитет на Църквата. След него идва славянският първоучител *Методий*.⁴⁷ За него, както виждаме, се споменава погрешно, че бил ръкоположен за архиепископ от папа Николай, а не от Адриан, и освен това редът на светителстване на двамата римски първосвещеници е объркан. Съставителят на текста не се е оправял много добре и с църковната география на Методиевия диоцез и превърнал Моравия в катедрален град (Морав)

⁴⁶ St. Stoytcheva. *Bishop Protogenes of Serdica. His Life and Theological Views* (335-351).

⁴⁷ Д. Чешмеджиев (*Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове*, стр. 91 и бел. 110) отбелязва една специфично охридска традиция за представяне на св. Методий като наставник (в случая наставникът се превръща в църковен предстоятел) на българите.

на Панония.⁴⁸ Той обаче явно познавал и приемал за истинни легендарните сведения за пряко участие на братята Кирил и Методий в църковния живот на новопокръстените българи. В логиката на този ред на мисли и Горазд – най-видният моравски ученик на Кирил и Методий е свързан с Българската църква. Очевидно за съставителя на *Списъка на българските архиепископи* архипастирската дейност на Методий и на неговите най-близки ученици и помощници – Горазд и Климент (на тези техни качества обръща внимание и *Пространното Климентово житие*), била част от началната църковна история на българския народ. Може би за това да е спомагала и легендата, че Горазд се е подвизавал с някои от другите свои събратя Седмочисленици в югозападните български земи, отглас от която е надписът от мощехранителницата в бератския манастир „Св. Дева Мария“ за запазените там (заедно с костите на останалите Седмочисленици) Гораздови свети мощи.⁴⁹

Следващото име от списъка е това на българския първоучител Климент, за когото наистина не се твърди, че е бил български архиепископ, и се прави опит да бъде уточнено местоположението на мистериозната му епископия⁵⁰, с управлението на която бил натоварен по решение на княз Симеон (в текста това не е доуточнено). Въпреки това анонимният автор на *Списъка* като че ли е искал да ни внуши, че като епископ Климент не е бил в подчинено отношение спрямо главата на Българската църква и се е подчинявал единствено на желанията на княза. Между другото българската държава тук е наречена царство, а Борис – цар на българите. *Дюканжовият списък* е съхранил и едно интересно и достоверно (според повечето изследователи на паметника) сведение – за духовно-надзорните функции на Климент върху „третия дял“ на Българското царство, чиято южна граница съвпадала с линията Солун (на изток) – Канина (на южноалбанското Адриатическо крайбрежие, недалеч от дн. гр. Вльора).

⁴⁸ От това объркване в научната литература се правят различни опити за интерпретация, често граничещи със спекулация, на които тук няма да се спираме, за да не се окажем далеч от целите на настоящото изследване.

⁴⁹ Д. Калев. *Св. Горазд, славянски просветител*, с. 67. Вж. и статията „Горазд“ в КМЕ, т. 1 и по-специално с. 514 (автор А. Милтенова).

⁵⁰ По-старите схващания – в това число и идентификацията на Велика с Тивериупол, са обобщени от П. Коледаров в статията „Епархия на Климент Охридски“ в КМЕ, т. I, 655-658; този автор стигна до заключението, че Климентовата епископска област се е простирала от Солунско до Западните Родопи; друго мнение вж. в: I. Iliev. *La mission de Clement d'Ohrid dans les terres sud-ouest de la Bulgarie medievale*, 62-64, според когото Климент е бил ръкоположен за епископ на драгувитите, живеещи край Вардара в пограничния (в края на IX в.) район между България и Византия. На въпроса се спира и Б. Николова в книгата си „Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век)“. С. 1997, 78-83. Обстоен преглед на изказаните досега мнения вж. у: В. Търкова-Заимова. *Дюканжов списък*, 37-39.

Не се различава по дух и съобщението за светителстването на първия български патриарх – Дамиан Дръстърски (или Дръстърско-Преславски⁵¹). Специално е обърнато внимание на факта, че по негово време Българската църква за пръв път се издигнала в автокефална патриаршия – по решение на Императорския синклит на Византия (но не и на Константинополската патриаршия!).

Падането на България под византийска власт може да бъде проследено в съдбата на Дамиан и следващите две имена от *Дюканжовия списък* – Герман (или Гавриил) и Филип. По повод участието на патриарх Дамиан след превземането на Преслав и Дръстър от войските на византийския император Йоан Цимисхи през 971 г. са правени редица предположения. Най-правдоподобно изглежда мнението, обобщено от И. Божилов⁵², според което патриарх Дамиан бил низведен от завоевателя на Източна България, Йоан Цимисхи (както изрично сочи *Дюканжовият списък*), но своевременно напуснал последната българска твърдина в тази част на царството – Дръстър, и се преместил във властовия център на свободните български земи на Запад – Средец. Хипотетичността на изказаното от Божилов мнение може би е израз на една прекалена предпазливост, защото, ако не беше успял да се измъкне от ръцете на византийците, патриарх Дамиан със сигурност щеше да бъде подобно на злостастния български цар Борис II (969–971) през 971 г. и на своя по-късен приемник на патриаршеския престол – Давид през 1019 г., сред високоставените пленници по време на триумфа на императорите победители в Константинопол. С други думи, Цимисхи задочно низвел патриарх Дамиан, както нереално било и обявеното от него покоряване на българската държава – цел, за изпълнението на която византийците трябвало още половин столетие да напънат всичките си сили.

При следващите двама български патриарси – Герман (Гавриил) и Филип, продължило местенето на патриаршеската резиденция, което следвало установяването на столицата на държавата във Воден, Преспа и Охрид. След тях в *Дюканжовия каталог* се появява името на Иван, родом от дебърското с. Агноандники и бивш игумен на намиращия се край него манастир „Св. Богородица“.⁵³ Прави впечатление обаче, че според хрониката на Йоан Скилица

⁵¹ И. Дуйчев (в статията „*Дюканжов списък*“ в КМЕ, т. I) според мен правилно обръща внимание, че, от една страна, патриархът е трябвало да резидира в столицата на царството (Преслав), но от друга, в селище, в което няма стари християнски традиции, не може да бъде учредена патриаршия и се стига до компромисния вариант главата на автокефалната Българска патриаршия да носи титлата „дръстърско-преславски“. Б. Николова (*Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*, 44–45) се опитва да установи и хронологията на интронизацията на първия български патриарх – между 934 и 944 г.

⁵² *История на България в три тома*, т. 1, стр. 365 (автор И. Божилов).

⁵³ Пунктуацията на гръцкия текст позволява и четене, според което Иван бил от Дебър, а манастирът „Св. Богородица“ се намирал край с. Агноандники.

глава на Българската църква през последните години от съществуването на Първото царство бил Давид, който не фигурира в *Списъка на българските архиепископи*. Още Б. Прокич⁵⁴ и след него И. Снегаров⁵⁵ посочват, че във Виенския препис на хрониката, дело на архиепископ Михаил Деволски (XII в.), името на Давид е заменено от това на Иван. Според някои от днешните изследователи това обяснява защо името на Давид липсва от *Дюканжовия списък*. Други са против това отъждествяване, но не могат да си обяснят защо името на Давид е пропуснато от анонимния съставител на *Списъка* или пък защо император Василий II избрал един напълно неизвестен дотогава игумен за глава на Българската църква.⁵⁶ Срещат се и мнения, които обясняват изпадането на Давид от *Дюканжовия каталог* с ролята, която играл при убийството на Самуиловия зет Иван Владимир и при преговорите за капитулация на българите пред Василий II.⁵⁷

Така или иначе, архиепископ Иван Дебърски бил първият и последен българин, стоял начело на Българската църква в Охрид (до около 1037 г.) през периода на нейното подчинение под властта на византийските василевси (не на Константинополската патриаршия!).

При анализа на сведенията за българското минало, съдържащи се в *Списъка на българските архиепископи (Дюканжовия списък)*, се натъкваме на следните тенденции:

- Методий (=Византия) и неговите най-изтъкнати ученици Горазд и Климент стоели начело на Българската църква;
- българският цар (sic!) Борис поверил на Климент надзора над една трета от българското царство (sic!);
- Българската църква има древна история, която започва с един от известните участници в Първия вселенски събор (Протоген), който бил и борец срещу ересите и специално срещу неправославните твърдения на арианите по отношение на Свети Дух, оборени от него на Сардикийския събор (343 г.) (Горазд също се противопоставял на еретиците духоборци);
- Българската църква винаги е била независима от Константинополската патриаршия и е достигнала (съответно – загубила) патриаршеското си достойнство по решение на Императорския съвет и лично на византийските василевси;

⁵⁴ B. Prokić. *Die Zusätze in der Handschrift des Joannes Scylitzes Codex Vindobonnensis hist. grace*. LXXIV, 24–25.

⁵⁵ *История на Охридската архиепископия*, т. 1, 29–31.

⁵⁶ *История на България в три тома*, т. 1, стр. 365 (автор И. Божилов).

⁵⁷ И. Снегаров. *История на Охридската архиепископия*, т. 1, стр. 31; Т. Събев. *Самостоятелна народностна църква в средновековна България*, с. 262. В. Търкова-Займова (*Дюканжов списък*, 41–42) възразява срещу тези мнения.

• и понастоящем (към момента на създаване на *Списъка* – средата на XII в.) Българската църква заемала високо положение и неин предстоятел бил не друг, а племенникът на византийския император Алексий I Комнин (това независимо положение се потвърждава и от написаното по същото време от архимандрит Нил Доксопатър изложение – „*Ред на патриаршеските престоли*“⁵⁸).

С други думи, наблюдаваме същите тенденции, характерни и за Теофилактово творчество, появило се на бял свят около век и половина по-рано. Бихме могли да говорим и за приемственост, която ще се очертае още по-релефно, когато тези наблюдения бъдат продължени по-нататък в настоящото изследване и обхванат времето на една от следващите ярки личности, стояли начело на Българската църква в Охрид през първите десетилетия на XIII в. – Димитър Хоматиан.

Епископ Михаил Деволски

Деволският епископ Михаил (началото на XII в.) завършил през 1118 г. собственоръчен (sic!) препис на част от хрониката на Йоан Скилица, отнасяща се за периода 976–1057 г. Този текст днес се съхранява във Виена и е част от гръцки ръкопис № 74 (препис от XIII–XIV в.). Епископът проявявал голям интерес към българското минало и едва ли причина за това бил само фактът, че паството му се състояло предимно от българи. В. Златарски допуска, че важността на добавките говори по-скоро за български произход на техния автор. Според В. Гюзелев източникът на сведения, от който е черпил Михаил Деволски, са незапазени до днес български царски летописи.⁵⁹

И наистина някои от добавките, направени от деволския епископ, са уникални по своята стойност и ни помагат по-добре да разберем някои от обр-тите на българската история от превратното време на българо-византийския двубой от последните десетилетия на X в. и първите на XI в. Така например ценни добавки и уточнения се съдържат за поемането на властта над западните български области след смъртта на император Йоан Цимисхи (976 г.) от страна на комитопулите. Дават се известни пояснения и на твърде подозри-

телния инцидент с българския цар Борис II (969–971), избягал заедно с брат си Роман от затворничеството в Константинопол, където били отведени след превземането на Преслав от войските на Йоан Цимисхи през 971 г. Някакъв глух(?) български граничар не разбрал, че облеченият във византийски одежди чужденец е българският цар, и го пронизал със стрелата си.

Прави впечатление, че начетеният владика Михаил Деволски държи да съобщи на своите читатели (и слушатели!) имената и родствените връзки на колкото се може повече видни българи, взели някакво открояващо се участие в описаните събития. Така научаваме, че баща на комитопулите бил комит Никола, а майка им се казвала Рипсима. Съпругата на цар Самуил и майка на сина му Гаврил Радомир (български цар от 1014 до 1015 г.), се казвала Агата и била дъщеря на протевона на Драч, Йоан Хризилей. Самият Радомир още приживе на баща си бил женен за унгарска принцеса (дъщеря на крал Стефан I, 997–1038), но после я разлюбил и изгонил, макар че била вече бременна от него. Вместо нея престолонаследникът си довел за съпруга една красива пленница от Лариса – Ирина. Едната дъщеря на Самуил – Мирослава, се влюбила отчаяно във византийския благородник Ашот Таронит и принудила баща си да се съгласи на техния брак. Другата дъщеря на царя – Теодора-Косара, била също омъжена по любов за княза на Зета Иван Владимир.

Най-голямата дъщеря на Иван Владислав – Екатерина, се омъжила за Исак Комнин, преди той да седне на престола на византийските василевси (1057–1059), и впоследствие станала византийска императрица. Синът на Иван Владислав, Аарон, управлявал в средата на XI в. провинция Веспур-кан като византийски вест. Българският управител на Верия – Добромир, бил женен за племенница на цар Самуил. Иван-Владиславовите синове се наричали Пресиан, Алусиан, Аарон, Траян и Радомир. През 1040 г. Петър Делян вдигнал България на въстание („в двадесет и първата година от нейното покоряване и подчиняване“), като разпространил твърде достоверно звучащата история, че бил роденият след изгонването на унгарската съпруга на Гаврил Радомир негов син и следователно внук на цар Самуил.

В добавките на Михаил Деволски срещаме цяла галерия от непознати нам от други извори герои и предатели, опитни, сурови или направо жестоки воители от преломното време, описано в хрониката на Йоан Скилица. Блестят с подвизите си самият Самуил, заловил от засада дука на Солун – патриций Йоан Халдос; престолонаследникът Радомир, лично умъртвил с копие си стратега на Солун Теофилакт Вотаниат; братята Самуил и Аарон, командвали лично битката при Траянови врата (986 г.), където император Василий II едвам се измъкнал от българския обръч; българският защитник на Колидрос, Димитър Тихон, предал обсажданата от византийците крепост, но само при условие да му бъде разрешен свободен изход заедно с неговата войска, за да се завърне при цар Самуил; българските военачалници, отбранявали в про-

⁵⁸ Откъсът от това съчинение, отнасящ се до Българската църква, е публикуван от Й. Иванов, БСМ, с. 562-564.

⁵⁹ В. Златарски. *История*, т. I/2, с. 606-607, бел. 12; В. Гюзелев. *Извори за средновековната история на България...*, 263 (гръцки текст на стр. 45-51, превод от И. Илиев на стр. 51-57); срв. и Г. Николов. *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България*, 54-55. Първото издание на добавките на Михаил Деволски е направено от: В. Prokič. *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. grac.* LXXIV.

дължение на осем месеца Видинската крепост от войските на василевса, при което дори изнамерили средство за гасене на „напалма на древността и средновековието“ – т. нар. гръцки огън (у Михаил Деволски е наречен мидийски, т.е. персийски); последният владетел на Първото българско царство – Иван Владислав, загинал геройски при обсадата на Драч; българските велможи Елемаг и Гавра, дръзнали да вдигнат въстание срещу Василий Българоубиец в зенита на неговата мощ, само година след покоряването на България.⁶⁰

Не липсват и образите на предателите и малодушните, на тези, които заради почестите и богатството били готови на всичко. Такива били преди всичко дъщерите на Самуил и съпругата на Иван Владислав, които направо разиграли гротескна сцена на взаимна ненавист пред очите на победоносния византийски василевс и го принудили да ги укротява с щедри почести и дарове. Кавхан Теодор се поблазил да обещае на Василий II, че ще наеме убиец, който да ликвидира българския цар Иван Владислав, но сам станал жертва на лицето, на което лекомислено се доверил. Стратегът Николица сложил оръжие пред Василий II, макар да имал зад гърба си „първия и най-боеспособен отряд на Самуил“. Управителят на вътрешните крепости на България – Богдан, който „държал на императора отдавна и отстранил тъста си Матеица“ (който очевидно се противопоставял на неговото родоотстъпническо поведение).

Отделно внимание заслужават данните на Михаил Деволски, отнасящи се до съдбата на Българската църква, понижена задълго в положението на автокефална архиепископия с център Охрид. Още по времето на цар Самуил е отбелязано строителството на „разкошен и величествен“ храм за пренесените от Лариса мощи на св. Ахилий. Голям интерес и много спорове предизвиква известието, че по време на завладяването на последните български крепости около столицата на Иван Владислав на патриаршеския престол се намирал вече Йоан, известен от грамотите на Василий II и от *Дюканжовия списък* на охридските архиепиеи с прозвището Иван Дебърски, останал на охридския архиепископски престол до 1037 г. Добавки към текста на хрониста Скилица съобщават за издигането на архиепископския трон в Охрид на „първия от ромеите“ Леон (Лъв) Пафлагонски (1037?–1056?), както и за неговия приемник Теодул Иконийски. Включено е и кратко резюме на императорските сигилии, дадени от Василий II на охридския архиепископ Иван Дебърски през първите години след покоряването на Българското царство (между 1019 и 1025 г.):

⁶⁰ Добавките на Михаил Деволски към текста на Йоан Скилица най-лесно могат да бъдат ползвани във: В. Гюзелев. *Извори за средновековната история на България*, където на стр. 45-51 е публикуван гръцкият текст на Скилица (добавките са форматираны в получерно), а на стр. 51-57 е българският превод (бележките към него се намират на стр. 263-265).

„Императорът [Василий II] потвърдил отново автокефалността на българската епископия, както е било и преди, при стария Роман (I Лакапин, 920–944 – намеква се за признаването на автокефалната Българска патриаршия, която трябвало да съответства по ранг на признатата на Петър I царска титла през 927 г.), след като се осведомил от разпоредбите на император Юстиниан (Велики, 527–565), че тя е Първа Юстиниана, която той [Юстиниан] наричал своя родина, имаща по негово време за епископ Кастелион.“⁶¹

След всичко казано дотук едва ли трябва да се съмняваме, че деволският епископ Михаил, живял и събирал сведения за българската история в края на XI и началото на XII в., бил свързан с паството си с нещо много по-голямо и по-силно от обикновената любознателност и старание да остави след себе си попълнен и прецизен текст на преписаната част от хрониката на Йоан Скилица.

* * *

Направеният преглед на книжовното богатство, създадено в рамките на Охридската архиепископия през периода от нейното основаване през второто десетилетие на XI в. до началото на XIII столетие и имащо отношение към българското минало, позволява да бъдат набелязани някои изводи за институцията като цяло и за значението на нейния престиж сред православния свят. Този престиж архиепископията дължала до голяма степен на един от най-изтъкнатите ученици на светите братя Кирил и Методий и първостроител на Българската християнска църква – охридският чудотворец св. Климент. Неговият образ, изграден в *Пространното му житие* от архиепископ Теофилакт Охридски, го представя като апостол на Кирило-Методиевото дело в България и пръв съветник и сътрудник на княз Борис I – покръстил българския народ. Мощите и книжовните трудове на св. Климент се пазели в неговия охридски манастир „Св. Пантелеймон“, а друга част от литературното му наследство – в неидентифицираното седалище на Величката епископия.

Споменът от тези славни начални години на християнизацията на този край бил подсилен от идентификацията на катедралния град Охрид със създадената през VI в. по волята на император Юстиниан I архиепископия Първа Юстиниана. Съставителят на *Дюканжовия списък на българските архиепископи* дори поставил на първо място в почетния ред владиката Протоген, участник в Първия вселенски събор в Никея през 325 г. и в прочутия Сардикийски събор две десетилетия по-късно (343 г.), където защитава идеите на православието по въпроса за Светия Дух.

⁶¹ Цитирам моя превод във: В. Гюзелев. *Извори за средновековната история на България*, с. 56.

Втората посока на идеологически внушения, преследвани от книжнината, създадена от охридските архиепиеи, била свързана с налагане на идеята за благотворното влияние върху българите на християнството, разпространено сред тях от представителите на Византийската църква. Това, разбира се, било подкрепяно с всевъзможни реални и фиктивни примери от историческото или легендарното минало на народа. За да могат да бъдат по-убедителни в духовната си дейност сред българите, византийските архиепиеи се чувствали задължени да опознаят традициите и културата, бита и душевността на своите пасоми и тези техни познания личат не на едно място в литературните им произведения. Понякога се стигало до същинска самоидентификация на архиепиея с паството, макар това и за тогавашните читатели и слушатели на съответната творба да звучало по-скоро като художествен похват, нежели като искрен порив на чувствата. В такава идейна среда попадал всеки пореден архиепископ на „цяла България“ „от ромеите“, пристигащ в Охрид да наследява престижния архиепископски престол.

СЕДЕМ МЕЛНИШКИ МАНАСТИРА В СВЕТЛИНАТА НА ПИСМЕНИТЕ И ВЕЩЕСТВЕНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ (В динамиката на византийския север и българския юг)

Бистра Николова / Bistra Nikolova

Seven Melnik Monasteries According to Written and Material Sources (In Dynamics of Byzantine North and Bulgarian South)

Seven monasteries are the object of examination in the medieval town Melnik for the period XIII–XIV century. The town is situated in a border region, which in political attitude, during the mentioned Centuries, is passed over as in Bulgaria, as in Byzantium, in Serbia, which gives sign over the history of the town and in particular cases of its monasteries. Besides over the development of the monastery's life directly acts upon the appearance of the bishop's residence in it from the second half of the XIII Century, subordinated to Constantinople's patriarchat.

The brief historical survey after 1204 year shows, that the administrative and church development of the town had been strongly influenced by the political interest of the King Kaloyan (1197–1207) and these interests of the Latin empire and the Thessalonian despotism.

The time when the town has ruled by the Bulgarian despot Alexios Slav, is connected with development as urban conglomerate with important strategic meaning, as well as a religious centre.

In ethnical attitude Melnik is a town situated in region with predominant Bulgarian population, but in same town with the power of political changes, a superiority take the Byzantines.

One of the earliest appeared monasteries in the town is „The Virgin Mary Speleothisa“. It is situated on the terrace in the East and of the plateau „S. Nicolas“. Two preserved documents are saved for it – Sigilius of despot Slav since 1220 year and the Testament of bishop Pavel since 1216 year. The comparison of the both documents shows that the monastery has been created between the end of the XII Century and the beginning of the XIII Century and the year 1208. The document hasn't been formed by a model. It possesses at the same time the marks and the texts which are giving the new rights and disciplinary norms, that are peculiar for the Typikon of the monasteries signs of affirmative charters. Therefore the conclusion is that the monastery has owned Typikon, given him by Slav. The general places which he has with the testament of Pavel, bring to mind to conclusion that the both documents are based on general sources, what were the charters,

wich he had receive from Slav for the donation by its foundation.

The relic of the past from the monastery shows that it as a structure of the life inside is one of the classical pattern with church, monastic cells, refectory and kitchen, water supply laid on all things collected behind its board fencing wall.

The monastery „St. Archangelos“ has appeared latest in the end of the XII-XIII Century. It is situated on the South mountain ridge in the central part of the fortress Melnik. In the planned structural can be made the supposition that it had been strongly cenobitic. This can be connected again with the stay of Slav the town. There are made some suppositions about the role of the second church wich is located outside the walls of the monastery.

„The Virgin Mary Panthansa“ monastery has been build also Alexios Slav. Later the despot Konstantin Dragash makes it the present to Vatoped. It was broken up and small. The monastery „St. Georgy“ was paste in the last decades of the XIII century by the rich Melnik citizen. The monastery has been resold to other person from the town, while it become in the end a property of Iviron.

The „Virgin Mary Kataphigon“ monastery is an example for that how one monastery can appear to a place from private estate. The beginning of monastery puts one church, build from private person, in his private estate. Long time after that, round it, the monks met there and created the monastery.

There are facts pointed for two other Melnik monasteries– „Sty. Joan Prodrom“ and „Sty. Georgy Alesergis“.

Бихме определили една част от средновековните манастири през XIII–XIV в. в сегашните български земи като гранични в няколко отношения. В буквалния смисъл ги намираме в земи и градове на границата между България и Византия, които преминавали ту на едната, ту на другата страна, според политическите прищевки на времето и събитията. От друга, самите църковни тронове на тези градове и селища, в които ги срещаме, също менят своята административна зависимост в по-голяма или по-малка степен от църквите на Цариград или Търново, или пък наблюдаваме характерната за периода константност в църковно-административното им подчиненост на фона на политическа обвързаност на града или района, която проявява признаци на динамична променливост. Не по-малко значение и влияние има върху тях етническата среда, в която тези манастири възникват или протича тяхната история, както и етническата принадлежност и политическа обвързаност на техните ктитори. В това отношение Мелник като средновековен град е един от типичните примери на град, променящ политическото си положение спрямо България,

Византия и Сърбия през XIII–XV в., което обаче, по всичко личи, не дава отражение върху църковно-административното състояние на трона му. Що се отнася до манастирите, в него се вижда, че те остават частично незасегнати от тези промени, но трайно се развиват в рамките на византийския църковен организъм в тясна връзка с византийските манастири и манастирски живот в империята, при това независимо дали са възникнали, докато градът е бил на българска територия, или на някоя друга. Този феномен трябва, по всичко изглежда, да се отдаде на мястото на Мелник като църковен център през въпросния период. Както знаем, времето на поява на църковен трон тук тъне в неизвестност. Изглежда в началото градът в църковно отношение бил в подчинение на Серска митрополия, за да се еманципира по-късно, през средата или втората половина на XIII в., от нея като самостоятелна епархия. Първоначално в нотициите се среща като архиепископия (1274 г.), а впоследствие като митрополия (1285 г.), оставайки неизменно в рамките на Константинополската патриаршия (Dargouzes 1981, 397, п. 56, Николова 1997, 224). Във всеки случай първият известен митрополит на Мелник в началото на XIII в. е митрополит и на Серес (*Actes de Vatopedi I* 2001, 119-120), което време може да се схване като един преходен период преди откъсването на града като самостоятелен трон. На свой ред политическите промени в града имат отражение върху етническата му характеристика, но като цяло те не въздействат отрицателно върху развитието на църковния живот и по-специално на този на няколкото манастири в него.

Тъй като преките сведения за манастири в Мелник датират от началото на XIII в., то налагащият се кратък поглед върху историята на града следва да започне оттам. Разрастването на движението на Асеновци за възстановяване на българската държава насочва интереса на българските царе към земите южно от Стара планина. Една от тези посоки била към земите по линията София–Солун, което неминуемо определило значението на Мелник като важна спирка и предмостие към областта и града Солун. Именно поради тази причина при цар Калоян (1197–1207) ангажиментът на българския трон към града нараснал и, както изглежда, Калоян пренасочил цепинския български воевода Алексей Слав към Мелник. Племенникът на Асеновци трябвало да подсигури пътя на българския владетел към солунското кралство на Бонифаций Монферат. Всъщност, погледнато обективно, своето издигане като административен граничен център за България и на църковно средище той дължи на политическите промени след 1204 г., когато самите обстоятелства насочили българските интереси към югозападните български земи и по-специално към Югоизточна Македония.

С възкачването на царския престол на другия царски племенник – Борил (1007–1218), Алексей Слав престанал да бъде лоялен към българската корона и приел в 1008 г. за свой сюзерен латинския крал Анри (1206–1216), с когото

се сродил и получил титлата деспот. Към този период той окончателно се установил в Мелник, който станал средище на неговото деспотство. Последващите му действия показват силното му желание да бъде повече самостоятелен, отколкото подчинен някому. Политиката на лавиране между латините и Теодор Комнин се определяла според силата на натиска от едната или другата страна, но винаги била съобразена със запазването на положението му на независим владетел. Той е споменат за последно в договора между константинополските барони от името на Бодуин II и Жан дьо Бриен от 1229 г., а изчезването му от историческата сцена се предполага, че се дължи на отнемане на земите му от цар Иван Асен II (1218–1241) след 1230 г.

При наследниците на цар Иван Асен II Мелник постепенно станал една от важните гранични крепости между империята и България. В 1242 г. тя все още е в български ръце, но скоро със съгласието и съдействието на част от гражданите на Мелник никейският император Йоан III Ватаци сложил ръка върху града. Не са докрай изяснени обстоятелствата около Мелник след смъртта на Йоан Ватаци, когато в 1254 г. районът става арена на сражения между българите, възглавявани от воеводата Драгота, и византийците начело с Теодор II Ласкарис, но по всичко изглежда, че по това време градът отхвърлил византийската власт, защото византийският император, след като го превзел, изгонил от него тези, които се бунтували, заедно със семействата им. От този момент нататък, т.е. от втората половина на XIII в., Мелник става византийски град, чийто район може да се определи окончателно като северна граница на Византия и южна на България (Дуйчев 1972, 385-397, Дуйчев 1989, 27-32, Божилов 1981, 95-98). През 40 години на XIV в. той вече бил част от сръбското кралство/царство (и в земите на княжеството на Драгашите), а след разпадането му в Серското княжество, деспотството на Йоан Углеш (Матанов 1986, 63-64, 75-90, Матанов 1997, 163-176).

Един важен въпрос, свързан с Мелник, е този за етническата характеристика на населението в района и в самия град, обстоятелство с отношение към въпроса за това в каква среда съществуват монашеския живот тук и как тази характеристика рефлектира върху развитието му. Без да се разпростирам назад във вековете, а се огранича с времето, в което попадат интересующите ни обители, се вижда, че по отношение на топонимите, които се срещат в актите за мелнишките манастири – Катуница, Загория, Драгнista, Остроб, Поток (легло на р. Струма), Бесовица, Малиста (?), Селяне, Корениста (Горениста), Златарица, Вировица, Слатина, Смеле (Смиле), Рожен, Клисурица, Пусдов (Пустдоб), Дебряне, и пр., би следвало в близката околност на Мелник да живее основно българско население. Що се отнася до града, то тук картината е различна. Докато той е български, личи, че там управлява българска администрация – Алексей Слав, лица измежду местните жители – Драгота, Никола Литовой. Но има и други сведения, които показват доста чувствите-

лен превес на гръцко население, византийски сановници и администратори в резултат на насилствени действия от страна на една или друга власт. На два пъти, първо при Калоян (1197–1207), който изселил гърци от Филипопол и ги поселил в Мелник, а после при цар Константин Асен (1254–1277), когато Теодор II Ласкарис изгонил от Мелник мнозина от въстаналите българи със семействата им (Дуйчев 1972, 406-407). Ако се взем в имената на гражданите на града от на XIII и XIV в., така, както ги намираме в документите, допринесли за историята му – било то жители или такива, които са свързани по един или друг начин с него, – ще установим, че преобладаващо те са на византийци-гърци: митрополити Пахомий Кокиарис, Павел Клавдиополос, изтъкнат представител бил Николай Манглавит, имали и гърците, които живеели в креп. Мелник – гражданите Теодор Комнин Кантакузин (монах Теодсий) и неговата фамилия, погребана в манастира „Св. Богородица Спелеотиса“, родствениците на Михаил Елеодоритес Спанопулос, Карбонарис, Митас (?), Таврос, Кокос (?), Йоан Орестос, Йоан Пердик, Теодор Капат, Георги Пантик, Мануил Меркурий, Ксенос Понтик, Михаил Хомбир, Йоан Филатей от Мелник, Димитър Дука Сулумпертес, Георги Контостефан Каламеас, Мануил Макритеодорс, Георги Асомат, Андроник Перипапас, Константин Схараманки и пр., като социалното положение на значителна част от тях, както също и материалното, ги поставя между първите хора в града, сред притежателите на имущество в него и околността му, хора с очевидно влияние. Това не изключва наличието на българско население в крепостта. Като добавим още, че Мелник в църковно отношение практически никога не показва административна връзка с Търновската патриаршия, нито с архиепископията в Охрид, тя е една сравнително нова епархия (самостоятелна от втората половина на XIII в.) на Константинополската патриаршия, на границата с българската епархия на Велбъжд (Николова 1997, 219-220), може да си създадем предварителна представа за влиянието и тежестта, която имали империята и византийците за историята на града, което личи и от историята на неговите манастири. В този смисъл това е история на византийски манастири, но доколкото, от една страна, днес Мелник е част от България и доколкото градът е бил граничен и така или иначе се развивал в българска етническа среда, доколкото част от манастирите му са се появили, когато той е част от българското царство, естествено следва те да са в обсега на специалното внимание и на българските историци, даже когато става дума за историята на старобългарското монашество и манастири.

Независимо колко назад във времето може да отидем в историята на Мелник и района му, ние няма да срещнем и едно пряко или косвено свидетелство за съществуването на църква или манастир тук (Николова 2002, 138-141) преди XIII в., което по традиция отдаваме на ограничените ни източници, не и на предполагаемата фактическа картина. За храмове и манастирите започва да се говори най-рано в края на XII в. или, още по-точно, в началото на XIII в.

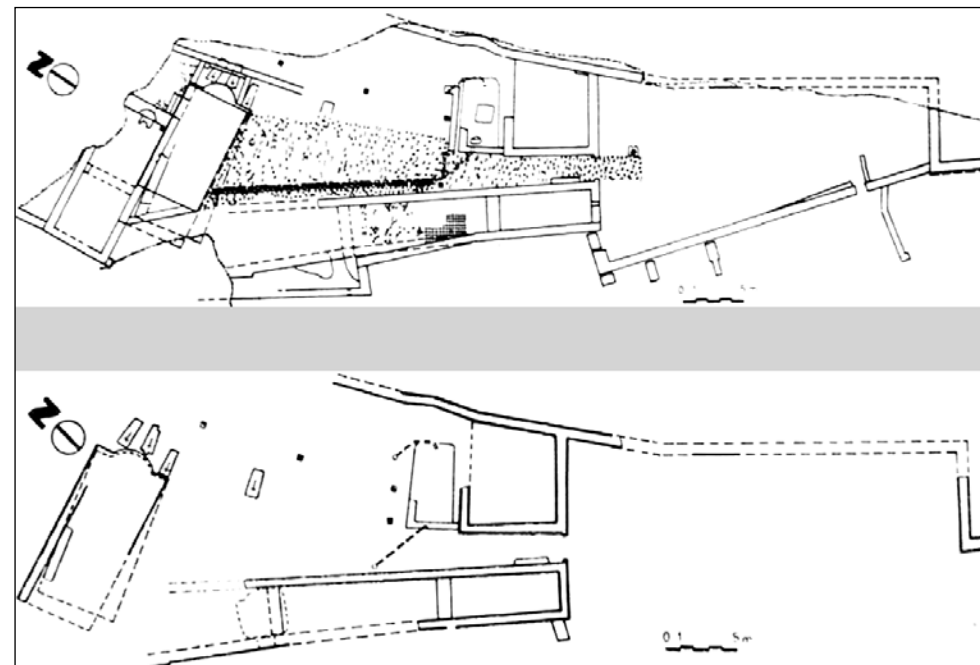
В хронологическо отношение изглежда, ако не първи, то измежду първите бил мъжкият манастир в Мелник „Св. Богородица Спелеотиса“ (Богородица от пещерата). Както казва неговият строител и ктитор Алексей Слав, като използва формулата, която е обичайна за ктиторски типичи или надписи в църкви, той „издигнал из основи честния манастир“ (Дуйчев 1944, 30-35 *Actes de Vatopedi* 2001, N 13). Сигилият, който дава на манастира и в който намираме това известие, е от януари 1220 г. Това пораждаше дълго време предположението, че манастирът е бил построен на тази или малко преди тази дата. Дали обаче наистина това е така? За възможната дата на появата му имаме със сигурност сходящи се преки и косвени свидетелства. На първо място самият Алексей свързва издигането му с преместването си от Чепино в Мелник и превръщането на крепостта в негово владение. Това свежда долната граница под 1208 г., когато се смята, че той вече се чувствал самостоятелен владетел на Мелник, т.е. към времето, когато дошъл в Мелник. В текста на Сигилия липсва титлата на ктитора Алексей Слав, нито пък той да се самоназовава някъде деспот, но в края на документа се е подписал като деспот (*Actes de Vatopedi* 2001, 124)¹, а от израза „δεσποτικὴ καὶ ἀνακτορικὴ“ („деспотски и господарски“), както е наречен манастирът, разбираме, че документът е написан със сигурност във времето, когато той вече е получил титлата деспот от латинския император Анри, което привидно само затвърждава долна граница на построяването му в 1008 г. Границата на издигането на обителта още веднъж слиза под 1220 г., когато стане дума за Завещанието на Павел Клавдиополит от май 1216 г. (*Actes de Vatopedi* 2001, N 12). Завещанието косвено потвърждава, че Павел бил избран за митрополит, когато Слав бил вече деспот, което означава след 1008 г. Според същия документ, допълнен от Сигилия, преди да стане митрополит, Павел бил игумен на „Св. Богородица Спелеотиса“. Като заел епископския трон, назначил за свой заместник Павел Кокиарис (*Actes de Vatopedi* I 2001, N 12 122₃₋₅). Тоест манастирът е съществувал във времето, когато Павел не е бил митрополит, а Мелник – митрополия, т.е. преди 1208 г. Затова може да допуснем, че манастирът е бил построен между края на XII в./началото на XIII в. и 1208 г. (когато Слав вече е деспот).

Археологическите разкопки в крепостта Мелник ни разкриват неговия първоначален облик, но, за съжаление, само частично (Сб. Мелник 2 1994)².

¹ Сигилият не е известен в оригинал. От него днес има три преписа, пазени в манастира Ватопед на Атон. Двата са, както ги наричат авторите на Актите от Ватопед, „стари“ (А, В) и един „нов“ (С). Двата „стари“ преписа са зависими един от друг – В се смята, че може би е препис от А. В такъв случай може да се предположи, че А стои по-близо до оригинала.

² Причината за това, от една страна, е, че това е още функциониращо култово място, такова е било продължителен период, поради което разместването на пластове и разрушенията на най-ранния пласт от XIII–XIV в. са значителни.

Манастирът се намира на тераса на източния край на платото „Св. Никола“, издигащо се над днешния гр. Мелник в рамките на средновековния град. Общата площ следвало да била 1.65 дка, обградена от всички страни с петъгълна ограда. Истината е, че днес от оградната стена следи се хващат от изток, запад и север. Предполага се, че от юг, при главния и единствен вход на манастира, е имало кула. Що се отнася до самата църква, то това, което е останало от нея, показва, че е била храм с площ между 70–90 м², с една апсида, вероятно с притвор, който е задължителна съставка от плана на манастирската църква. Според намерените находки, съотнесени към писмените данни за нея и града, археолозите приемат, че църквата е построена през XIII в., но също така че към средата на същото столетие голям пожар е засегнал част от оградната стена и църквата, като ги е разрушил почти изцяло. В южната част на двора са открити верижни помещения, разположени покрай южната, източната и западната оградна стена, за едно от което (правоъгълно до южната стена при входа) се предполага да е било кухня и трапезария, а на долните етажи били манастирските стопански помещения, килиите покрай стената били разположени на горните етажи (Сб. Мелник 2 1994, 33-67). Това, което знаем за устройството на манастира от Инвентарния списък за него от началото на 1365 г., направен поради превръщането му в метох на Ватопед, е,

Обр. 1. Манастирът „Св. Богородица Спелеотиса“ (план по В. Нешева)

че той е имал по това време 11 килии и трапезария (*Actes de Vatopedi* II 2006, N 120 303). Като се има пред вид настоящото състояние на терена и разкритите останките от XIII–XIV в., е трудно да се каже дали същия е бил броят на килиите в XIII в. и дали не е имало промени в плана на помещенията, заобикалящи църквата, след пожара следствие на реконструкции и възстановяване (Дочева-Тодорова 1994, 75-85).³

Сведенията, които имаме за манастира, както стана дума, се появяват най-рано в 1216 г. Съпоставката на Завещание на Павел и Сигилия на Слав повдига поредица въпроси. Прави впечатление на първо място, че между двата документа има общи места – като напр. това, че и в двата се твърди, че грижата манастира да се напълни с монаси била на деспота. От Завещанието разбираме, че с. Катунца било дадено на манастира от „негово св. владичество“ (τῆς ἁγίας αὐτοῦ βασιλείας), т.е. от деспота, сведение което се повтаря в Сигилия. Двата документа се допълват и в друго отношение – Завещанието първо по време сочи, че Павел е първият игумен на манастира, който и посветил Пахомий Кокиарис на този пост, след като става митрополит. Данните на споменатото Завещание са важни и трябва да ги имаме пред вид, когато тълкуваме онзи документ, който доскоро се смяташе за пръв и основен източник за появата на манастира, а именно Сигилия на Алексей Слав от 1220 г. Сега неговите сведения, разгледани в светлината на по-ранно Завещание и в контекста на съдържанието му, придобиват по-различно значение и в никакъв случай не биха се нарекли основополагащи.

Принципно като вид документ, Сигилият е правен акт за даване на привилегии или имущество, който се издавал от канцеларията на византийските императори и макар рядко от частни лица. Доколкото Слав се чувствал самостоятелен в едно критично време за балканските управляващи фамилии, той имал самочувствието да назове според нормите на съставянето на този род документи (Rouillard 1933, 116-124) своя акт Сигилий. Ако се обърнем към съдържанието на документа, ще видим, че той има черти, не винаги типични за дарствена грамота (хрисовул, златопечатник), чрез която се извършва дарение на имущество на манастира, притежава някои белези, присъщи на ктиторските типичи и на потвърдителни акти. В началото му имаме кратък увод, който се среща в дарствени писма, прочие той е почти буквално преписан/повторен в Акта за дарение на Константин Драгаш от 1393 г. за „Св. Богородица Пантанаса“ (Laurent 1947, 184-185), но също ни напомня на преамбюла на типичите, защото няма отношение към манастира и подобно на ктиторски-

те типичи разсъждава за благочестивостта и уважението към местата, където пребивава божията слава. Не е характерна за този вид документи кратката биографична справка при кои обстоятелства (напускане на Чепино и заселването в Мелник) Алексей основава манастира, нито данните за целите – да създаде място, където да има кой да възпоменава неговите родители и самия него.⁴ В продължението е казано, че манастирът бил построен „в една част на Мелник“, а храмът бил наречен на Богородица Спелеотиса. Тогава Алексей Слав избрал за игумен Павел Клавдиополит, който на свой ред, като станал йерей (митрополит), оставил за игумен Пахомий Кокиарис. Не само като информация, но и като последователност на изложението тази начална част от Сигилия повторно ни подсеща за Типичите (напр. този на Бакуриан, или на епископ Мануил от Струмица), където началните редове също пресъздават историята на основаването на манастирите, целите на ктитора. Следващите сведения от документа по структура и съдържание приличат на дарствени и потвърдителни грамоти. Тук разбираме, че Слав бил вече подарил на манастира с. Катунца, но за разлика от Завещанието, където само узнаваме за това дарение, сведението е по-обширно, защото се изреждат кратко обстоятелствата, при които е било дадено селото и населението му, правата на манастира над тях. В случая Сигилият не дава, а препотвърждава дарението на селото (Костова 2005, 194-194). В добавка Алексей Слав споменава, че бил подарил още икони, свещени книги, църковни утвари и животни, които споменава най-общо, градина в Загора, която принадлежала на имотите на митрополитската църква „Св. Никола“. На това място идваме до онази част от Сигилия, която показва *актуалната причина* за издаването на документа. Алексей Слав пише: „...понеже пребиваващите в този почтен манастир помолеха да бъде неподвластен, неподчинен на епископа и на практора, то ние... повеляваме чрез настоящия наш сигилия щото да нямат власт ни епископа по това време, нито практора...“ (Дуйчев 2 1944, 30-31). След това уточнява онези данъци и ангария, които по силата на учредения статут светската власт не можела да изисква от манастира. Архиепископът пък нямал право да влиза в манастира, ако монасите не пожелаят това, но имал правото и задължението да „утвърждава“ игумена му. Посочените места могат да се оприличат като такива, които срещаме както в грамотите (данъчни привилегии), така и в ктиторски Типичите (право на самостоятелност и самовластност на манастира, правата на митрополита), тъй и на владетелски хрисовули, с които се признава независимостта на манастирите. В заключителната част на документа

³ Реконструкцията на манастира в тази част на публикацията на долния и горен етаж е доста смело пред вид ограничената площ, която е разкрита от него и сравнително ограничените данни на намерените останки от най-ранния период.

⁴ Аналогични места, свързани със задължението на манастира да извършва помени на родственици, има и в Акта за дарение на Константин Драгаш, което очевидно е повлияно от Сигилия. Но по принцип такива места има в Типичите.

намираме едно много важно сведение, на което почти не се обръща внимание: „Освен това и онези, които някога във времето биха пожелали да нарушат посветените и утвърдени чрез настоящия наш сигилий неща, както и нещата, които в **бъднини** бъдат предадени от някои други лица – било велможи, било архиереи, било монаси, било лаици.....“, тези нарушители да бъдат под клетвата за божие възмездие. Следват още две бележки, които ни напомнят за типичите – да се гонят от манастира монаси нарушители, да се прогонват (от общуване) такива (очевидно визира външни лица), които нарушават горната клетва, митрополитът, даже и да е негов (на Алексей) родственик, да няма претенции за права над манастира и накрая игуменът да се избира в съгласието на цялото братство и да бъде „утвърден“ от архиерея (правило, което откриваме в Типика на струмишкия епископ Мануил за основания от него манастир). Следва завършък, присъщ на хрисовулите и сигилиите – название на документа, бележка, че е бил подписан и подпечатан, даден на манастира, месец, индикт, година, подпис на Алексей деспот Слав (Дуйчев 2 1944, 31-35). Много важно е да подчертая, че, както сам твърди Алексей Слав, чрез този Сигилий той дал „вечно утвърждение“ не само за онова, което ктиторот му отдал като имоти и права, но това утвърждение би следвало да има сила и върху последващи дарения и права на манастира. Това е важен извод, когато настъпи моментът да го сравним с данните на Завещанието.

Както вече отбелязахме под линия, документът не е запазен в оригинален, а в два стари преписа и един нов.⁵ Не това първоначално е причината за въпросителните около него. Както видяхме, съдържанието му не може да се нарече хомогенно от гледна точка на една дарствена грамота. Формулата, по която е съставен, не е една. От една страна, той потвърждава по-стари дарения, от друга, дава нови дарения (икони, книги и пр.), от трета, признава нови привилегии на манастира, учредява някои вътрешни дисциплинарни норми. В тази връзка си струва да обърнем внимание на обстоятелството, че на по-късните преписвачи тази особеност на документа не е останала незабелязана. На гърба на първото старо копие на Сигилия (В § 1) има текст, който показва, че преписвачът се е колебаел как да обозначи документа. Веднъж той е посочен като „Сигилий за Катунница“, т.е. грамота за дарение, после е наречен *Κτίτορικον δια το Σπηλαιον* (*Actes de Vatopedi* I 2001, 124), или онова, което знаем като *ktitorika tupika*.

Съпоставени с данните на Завещанието от 1216 г., сведенията на слововия документ ни навеждат на някои разсъждения. Несъмнено дарението на с. Катунница, което е известно, и на Завещанието на митрополит Павел

от 1216 г., е било направено преди 1220 г. вероятно с грамота, която е била известна на мелнишкия митрополит (*Actes de Vatopedi* I 2001, 122).⁶ Що се отнася до новите дарения, за тях не е имало документ до този момент – за книгите, иконите, утварите, животните, които сега дал Алексей Слав, той нарежда те да бъдат изброени подробно (!) в т. нар. *brebeon*, както се наричали списъците, в които се описва имущество. Не е толкова ясно дали градината Загора е дадена с някакъв документ или се прави чрез Сигилия. Може да се предположи, че към тази дата е имало и друг документ за манастира – Типик, който Сигилия на Слав допълва, като нарежда манастирът да стане самостоятелен. Някои места от въпросния правилник може и да са ексцерпирани от него. Например тези, свързани с дисциплината и начина на избор на игумена, които Слав вероятно преповтаря кратко в Сигилия. Разгледан в този контекст, Сигилият не се явява основополагащ за „Св. Богородица Спелеотиса“, а такъв, който, от една страна, е дарствен, от друга, потвърдителен, от трета, учредителен на нови права.

При съпоставка на двата документа изниква още един въпрос, върху който следва да се помисли. Според желанието на мелнишкия деспот Сигилият имал силата на „вечно утвърждение“, т.е. разпоредбите му се разпростирали не само върху онова, което дал ктиторот, но, както сам поискал, върху всичко, дадено на братството. Дали неговите разпоредби имали обратна сила, т.е. върху предходните дарения. Ако Слав е препотвърдил дареното си с. Катунница, а, от друга страна, настоява неговите разпореждания да имат вечната сила, защо той нищо не споменава за даренията, които в 1216 г. е направил митрополит Павел. В 1216 г. „Св. Богородица Спелеотиса“ вече е имала сигурен още един дарител – митрополитът на града. Той дал грозде, двойна мелница – лична собственост на Павел, един манастир „Св. Архангел Михаил“ като метох, лозе при с. Клеуцитос, едър рогат добитък, сребърни и позлатени литургични предмети, пари, изредени в списъка на дарствения му документ (*Actes de Vatopedi* I 2001, N12). За тези дарения би следвало да е имало съответният дарствен акт. Погледнато от гледна точка на 1216 г., те наистина не изглеждат „бъдни“ дарения. Но от съдържанието на Сигилия се остава с впечатление, че до 1220 г. манастирът притежава само това, което Алексей Слав е дал. Тогава наистина ли трябва да мислим, че Сигилият е от 1220 г., а не от преди май 1216 г. (Завещанието на Павел), съставен по време, когато Павел е вече митрополит. Една подобна хронология би обяснила някои повторения в двата документа. Един косвен факт в частта му, която урежда статута на манастира като независим, подсказва възможна хипотеза относно по-ранната

⁵ Вж. бел. 1, но колко „стари“ или „древни“, не се коментира.

⁶ Посочени са различни документи, които Алексей Слав е издал за манастира или за митрополитската църква, между които и акт за дарение на селото, които днес не са известни.

дата на Сигилия. Ако разсъждаваме върху нея, бихме намерили предпоставки за това. Изглежда преди 1216 г. за пръв път Сяр и Мелник съставляват една митрополитска катедра, при това тронът е бил в Мелник, а неговият глава (Павел) е лично избран от мелнишкия деспот (*Actes de Vatopedi*, 2001, 122).⁷ При това положение вероятно е възникнала необходимостта да се определи статутът на манастира спрямо, както изглежда, първия митрополит на града. Алексей Слав потвърждава своите стари дарения, дава нови и урежда независимия статут на манастира спрямо новопоявилата се митрополия на града – статут на манастира. Тези обаче наши хипотетични разсъждения отпадат, не може да бъдат защитени достатъчно убедително предвид датата и индикта в Сигилия. Остава да приемем, че както последният, така и Завещанието са се ползвали от общ първоизточник (или няколко такива) за „Св. Богородица Спелеотиса“.

Тъй като в литературата е засегнат въпросът за статута на манастира (Божилов 2002, 81-82, Божилов 2007, 140) и е изразено мнение, което се позовава на онези части от Сигилия, в които Слав нарича своя манастир „δεσποτικὴ καὶ ἀνακτορικὴ“ („киторски и господарски“), и на израза, който гласи „... след нашата смърт (манастирът – м. б.) трябва да бъде назоваван от господарската ръка (ἀνακτορικῆς χειρὸς) царски манастир (βασιλικὴν μονήν)“ (Дуйчев 1944, 32, 34), то наистина не следва толкова да коментираме до каква степен тези места могат да се тълкуват като израз на владетелски претенции на ктитора, нещо, което е ясно, а по-скоро да помислим защо завещодателят не е посочил този, комуто завещава обителта. Независимо дали превеждаме „ἀνακτορικὴ“ като господарски или владетелски (които по възприетата у нас етимология не се разглеждат като напълно идентични), т.е. независимо чия е „господарската ръка“, все така си остава въпросът за това кой след смъртта на Слав ще даде статут на манастира на царски. Ако Слав е имал претенции „владетелска ръка“ (според приетото от И. Дуйчев определение) да е неговата, т.е. тази, която можела да направи манастира царски, кой е този тайнствен цар/император, комуто той дава след смъртта си манастира? От друга страна, няма спор, че „Св. Богородица Спелеотиса“ наистина е станал след смъртта му царски (императорски) манастир, което се вижда от по-късни документи (*Actes de Vatopedi* N 20, 21). Манастирът, от друга страна, е бил по силата на Сигилия, който го прави независим от местната светска (данъчна) и църковна администрация, със статут на „деспотски и господарски“, следователно за Алексей Слав е логично по силата на „вечното утвърждение“ да иска той

да запази този си статут и в бъдеще. Знаем, че манастирите могли да бъдат по статут епархийски, патриаршески и императорски, но и частни. Но при липсата на име на приемника на завещанието, дали въпросният текст не е по-късна интерполация, поставена на подходящо място чрез добавка на фразата: „...който след нашата смърт... да бъде назован ... царски манастир“, направена във времето, когато манастирът наистина вече е бил императорски, за да се запази той като владетелски и да се избегне посегателството на митрополита. Все пак да не забравяме, че налице са преписи, а не оригинали на Сигилия. Такава интерполация би звучала напълно законово и би се вписала в завещанието на деспота, който, както казахме, е пожелал всичко онова, което той е направил за Спелеотиса и което следващите след него ще направят в бъдеще, да има вечна законова сила. Това не противоречи и на по-късния статут на обителта.

По-нататъшната съдба на манастира е вече тясно свързана с Мелник като византийски или сръбски град, затова тук ще набележим само някои по-съществени страни от нея. Изглежда обстоятелството, че манастирът бива първо деспотски, независим, а по-късно императорски, издига неговия авторитет сред поредицата други мелнишки манастири. В 1304 г. неговият игумен е архимандрит (*Actes de Vatopedi*, 2001, N 36), което означава, че отговарял за административното наблюдение върху други, вероятно също мелнишки, манастири. Манастирът запазил своята независимост спрямо местния митрополит, неговият игумен в първата половина на XIV в. бил одобрен вече не даже от митрополита, както изисквал Сигилия на Слав, а от патриарха (*Actes de Vatopedi* 2001, N 33), нещо, което го свързва със ставропигиалните обители. Не са малко даренията, които правят изтъкнати мелнишки граждани за него. Обикновено те са свързани или със замонашването им в манастира, или с обстоятелството, че техни родственици били погребани в него и чрез дарените земи или други имоти те „откупвали“ молитвите на монасите за техните души. В края на XIII – началото на XIV в. монахинята Ана, съпругата на покойния Теодор Комнин Филес Кантакузин, замонашил се като Теодосий в Спелеотиса, дарява мелница на манастира. Всъщност мъжките родственици на въпросния Теодор били погребани в този манастир и дарението било направено за възпоменанието им (*Actes de Vatopedi* 2001, N 20). Братята на Михаил Елеодоритес Спанопулос също били погребани в Спелеотиса и за упокой на душите им той дал на манастира мелница (*Actes de Vatopedi* 2001, N 36, 120). Когато „Св. Богородица Спелеотиса“ е дадена на Ватопед като метох, виждаме, че имуществото на манастира вече чувствително било нараснало. Тук няма да изреждам неговата собственост, описана систематично в Инвентарната книга. Между по-важните придобивки се споменават париците (сега разбираме, че в даденото от Слав с. Катунница той имал 5 парици и 28 елевтери), особено е нараснала собствената му земя в различни селища, при-

⁷ Обединяването на Мелник и Сяр под шапката на един митрополит, който в 1216 г. резидира в Мелник, се дължало на факта, че Сяр бил в ръцете на латините и тук имало латински архиепископ.

тежава вече 9 мелници, метох, една църква, книги, икони, църковни утвари, богослужебни дрехи, предмети на бита и пр. Прави впечатление, че от списъка две от даренията на митрополит Павел от 1216 г. – манастира Асоматос и земята при с. Клеуцитос, липсват.

Ако трябва да потърсим началото на мелнишкия манастир „Св. Архангели“, то ще намерим отговора в една приписка от Изборно Евангелие от XI в. В превод тя гласи: „Настоящото Евангелие бе поставено във всечестния манастир на Архистратезите на Хамбар, от севаст Василий Вамбулино, през месец ноември, инд. 11, 6715 (1206 г.) (Петров, Гюзелев, 1978, 410). Без значение дали по един или друг начин бива преведена приписката (Нешева 2009, 225), остава открито тълкуването на „μονή τοῦ Ἁγίου τῶν Αὐχιστρατῆγων“ което, ако бъдем точни, означава „манастира на Хампар на Архистратезите“, т.е. може да се предположи, че въпросният манастир е или в м. Хампар или на някой си Хампар. Предположението на В. Нешева, че трябва да виждаме в последната дума изкривено името Харалампи, не звучи убедително. Впрочем под въпрос е дали названието на манастира през средновековието е било „Св. Архангели и св. Харалампи“. Верни на текста на приписката, трябва да приемем за сигурно, че патрони са висшите небесни ангели. През XIX и XX в. манастирът е наричан различно от съвременни посетители или изследователи. Григорович, в пътуването си през 1845 г. посетил Мелник и тук намерил манастира на таксиарсите „Св. Гаврил и Михаил“, т.е. Архангели (Григорович 1978, 124). Пердризе също го знае като „Св. Архангели“, а Ктиматологията на мелнишка община от 1872 г. го знае като манастира на таксиарсите, който имал три църкви – едната под общ покрив с главната, посветена на св. Харалампи. Наред с това има други автори, които го наричат само „Св. Харалампи“ (Нешева 2009, 226) Очевидно източник за названието на манастира за всички тях е било местното население от XIX–XX в. което го е наричало по единия и другия начин. Тук аз ще се придържам към названието му според приписката. От нея става ясно, че в 1206 г. манастирът вече е съществувал, което поставя, ако не основаването му, то излизането на историческата сцена му най-късно в края на XII и по-сигурно в самото начало на XIII в., време, което го свързва с Алексей Слав.

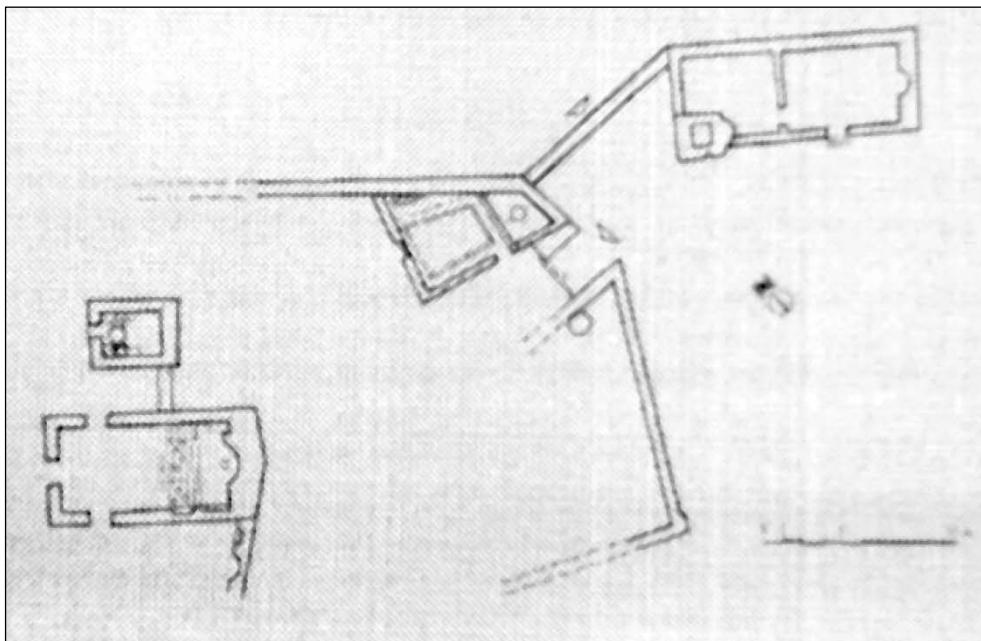
Манастирът е разположен на южния хребет в централната част на крепостта Мелник, извън крепостните стени на цитаделата на града, но все пак най-близо до нея. Високата му част е разположена от запад. Това, което е общо за всички строежи, свързани с него, е, че те имат два или три строителни периода. Първият се свързва с XIII в. и се проследява и в XIV в., докато вторият е от втората половина на XVI в. – XVII в., третият попада през XIX в. В случая нас ни интересува първия. Друга закономерност, която археологическите находки проследяват, е, че възстановяването на манастира след разрушението през XVI в. става, като се повтаря в повечето случаи трасето и съоръженията

на средновековните (XIII в.) градежи с тази разлика, че първите са изградени от ломени камъни, споени с хоросан, докато при вторите се използва кал. Манастирът има, грубо казано, два дяла. Пред манастирския стени от запад е разположена една от църквите, за която се предполага, че била посветена на св. Йоан Предтеча, и се обозначава като параклис. Много е вероятно тя да е била предназначена за миряните, така, както смята В. Нешева, но може да има и друго тълкуване, а именно, че един от половете не бил допускан зад стените на манастира. Ако изобщо едното или другото е било вярно, това може да означава, че манастирът е бил киновиален, със строги правила за живеене на монасите. Църквата се датира от XIII в. както заради градежа на първия етап, така и по фрагменти от стенописи. Църквата „Св. Йоан Предтеча“ е еднокорабна, с вградена в стената апсида (8.10/6.60 м.) с голям притвор, за който едва ли може да се твърди със сигурност дали е имал камбанария, както това се прави предвид нивото на запазеност на обекта. Във всеки случай притворът е твърде голям. Същинската част на манастира имала оградна стена с трапецовидна форма, в част от северната и цялата западна днес сручени в пропастта. Входът към вътрешността е на източната тясна страна. Тук има следа от двойна двукрила врата, каквато има в „Св. Богородица Кехаритомени“ в Константинопол (Gautier 1985, 36-37)⁸, но според тълкуването на находките те са разновременни. Все пак си струва да се помисли дали ранният вход не е бил с двойна врата, пред вид очевидно ограничаването на достъпа във вътрешността на манастира⁹. В северозападния ъгъл на източната част на двора, до вратата, се намира една сграда, която според разкопачът била двуетажна, определяна като трапезария и магерница, като на първия етаж си личи едно голямо водохранилище и склад. Сградата (дължина 15 м) пък срещу горната е определена като игуменарница и била поне двуетажна, като долния етаж е бил склад. Тези характеристики са малко провизорни. Двете сгради нямат, както личи по липсата на данни за колони, еркерни етажи или следи от стълбища, тъй че дали са дву- или едноетажни е под въпрос. Основната църква „Св. Архангели“ се намира в средата на двора. Тя е еднокорабна (11.20-5.80/5.90 м) с входи от изток, юг и север, с апсида, която лежи върху по-широк дъговиден цокъл. В олтарата има следи от мраморна трапеза, олтарната преграда е била на 1.30 м от презвитерия. Всички намерени материали – особено живописата (Гергов 1997, 34-42), недвусмислено датират изографисването ѝ в 40–50-те години на XIII в., което кара изследователите да поставят

⁸ В манастира имало строга забрана мъже да влизат в него. В пасажа между двете врати се решавало срещите на монахините с техните родственици.

⁹ Подобна двойна врата има манастирът на св. Иван Рилски на Трапезица.

нейното построяване в първите десетилетия на века.¹⁰ Долепена до нея, от юг се намира църквата „Св. Харалампи“. На този етап на изследването около нея има някои въпроси, които бих засегнала. Двете църкви са построени на стръмен терен, което налага източната стена, по-точно цокъл, да е по-дебел (1 м) от останалите стени на „Св. Архангели“. Този цокъл продължава като източна стена и при „Св. Харалампи“, но тук той е значително по-тънък, което наистина показва, че двете здания не са изградени разновременно. Освен това нейната апсида е вътрешна за разлика от апсидата на „Св. Архангели“, която изглежда като стъпила на цокъл и издаваща се навън (Нешева 2009, 222-264). Има една друга особеност, която ме кара да погледна на „Св. Харалампи“ по друг начин. Манастирските църкви задължително имат притвори. Това е свързано с доста ритуални действия, които са започвали или ставали в притворите. Тук „Св. Архангели“ няма притвор. Дали всъщност сградата от юг не е била притвор на тази църква, а апсидата ѝ да е била направена в по-късен период, откъдето и това разминаване на названието на манастира. Възможна е и друга хипотеза. Това наистина да е било църква-параклис към главната, която да е имала притвор, свързан с вратата от юг на главната църква, и да е

Обр. 2. План на манастира „Св. Архангели“ – Мелник. (по В. Нешева)

¹⁰ Въпросът се нуждае от доизясняване, защото не е необичайно живопистта да се полага години след построяването.

изпълнявал същите функции и за главната църква. От север на последната има друго водохранилище. Прави впечатление, че независимо че манастирът е изцяло разкопан, няма следи от други сгради освен посочените. Вярно, че част от него е пропаднала, при това повечето от западната и северната част на двора, мястото е подлагано на периодични реконструкции или унищожителни действия, но въпреки това в частта, която е останала, не се намират например следи от килии.

За един мелнишки манастир – „Св. Богородица Пантанаса“, има спорен въпрос, свързан с произход му във времето. Спорът се изразява в това дали манастирът е построен по времето, когато Алексей Слав държал града, или в края на XIII в.

Църквата на манастира била запазена до началото на XX в. и се намирала в югоизточния край на Мелник, там, където било тържището на града (*Actes de Vatopedi* 2001, 173)¹¹. Засега все още видът му не ни е познат (както разбираме, неуморният разкопвач на Мелник В. Нешева възнамерява да се заеме с неговото разкриване), единственото, което ни е известно, е, че подобно на „Св. Архангели“ той имал аязмо (Мавродинов 1933, 291-292, Нешева 2009, 237). В литературата първото сведение за манастира произлиза от надпис, който се намирал в екзонартекса над вратата, която води към нартекса и наоса. Той гласял: „Построй се и се издигна от основи божият и почтен храм на пресветата Богородица Пантанаса с усилията и средствата на монаха Макарий от Пои... по време на дълготрайното блаженство на великия и свети наш самодържец и автократор Андроник Комнин Палеолог и Ирина, най-благочестивата августа през годината 6797 (1289) инд. 2“ (Besevliev 1964, N 237). Така според надписа началото на историята на манастира започва в края на XIII в. и сочи като ктитор някой си монах Макарий. Но произлизащ от края на следващото столетие текст ни разказва различна история за появата му. В 1393 г. един дарствен документ, подписан от Константин Драгаш, който изглежда бил издаден от него в Мелник, твърди: „Манастирчето... (носещо) името на всесъщната Богородица Пантанаса, заедно имотите и сградите наоколо, които владее и притежава, предадени му от споменатия деспот Слав, негов някогашен ктитор, чрез писмена заповед (ὀρίσμοῦ ἐγγράφοῦ) и сигилий, (σφιδωτῶν), съдържащ подписите на онези, които по онова време са стояли начело, както и чрез всичко онова, което са дали на този толкова божествен и свят манастир (Ватопед – м. б.) властвалите след тях“ (Laurent 1947, 184-185). Въпросното място е от документа, с който Драгаш дава манастирчето „Св. Богородица

¹¹ Данни за местоположението на манастира има в Акта за даване на манастира на Ватопед от 1393 г., но според издателите на Ватопедските документи В. Лоран не е прочел в него, че манастирът се е намирал на тържището на Мелник.

Пантанаса“ в Мелник и неговото имущество като метох на манастира Ватопед на Света гора. От него се разбира, че въпросният мелнишки манастир е бил построен от Алексей Слав. При това положение съвсем естествено се питаме кой всъщност е ктиторът на манастира.

Няколко са причините, поради които би следвало да се отдаде повече доверие на сведението от дарствения акт от 1393 г. Косвено от него разбираме, че пред деспот Константин Драгаш са били предоставени поне два документа, с които Алексей Слав е дарил манастира: единият *horimos engtafos* и другият *siggilion*. Има ясен белег, че наистина канцеларията на деспота при изработването на дарствения му акт е разполагала поне с един от посочените документи, или още по-точно, с документ от времето на Алексей Слав. Откриваме го в общите места в началото на текста на Акта от 1393 г. и началните редове на Сигилия на Слав за „Богородица Спелеотиса“. Разбира се, тук могат да се породят и съмнения, че всъщност общото им начало се дължи на влиянието на Сигилия за Спелеотиса, който може да е бил предоставен на Драгаш от монасите на Ватопед (Костова 2005, 199), тъй като те вече са притежатели като метох „Св. Богородица Спелеотиса“, а в архива си държали неговите документи, но също така и да се допусне, че както Сигилия, така и един от двата документа, дадени от Алексей Слав за „Св. Богородица Пантанаса“, са били направени, поне в преамбюлната си част (*arenga*) по общ образец в канцеларията на Слав.¹² Тази страна на зависимост, както и противоречивите сведения за това кой е бил ктиторът на манастира и кога той е построен могат да породят съмнения в достоверността на сведението, че са били предоставени автентични славови документи за „Св. Богородица Спелеотиса“, а не фалшиви (Матанов 1997, 197–198, Костова 2005, 199). Но има ли за това мотив? Мисля, че нямаме достатъчно основания да се съмняваме в наличието на двата документа на Слав за „Св. Богородица Пантанаса“. Тяхното споменаване в дарствената грамота на Драгаш с нищо не допринася в подкрепа на претенциите на Ватопед върху въпросното мелнишко манастирче. Поне на този етап от самия документ и сред познатите ми Атонски акти или от други места няма данни, които да дават основание да мислим, че се е оспорвало във времето назад тази негова (на Ватопед) собственост, вследствие на което да се налага манипулирането на сведението, при това, като се посочват с точните правни наименования въпросните документи, дадени от Алексей Слав. От

¹² Даже е изказано мнение, че има объркване в дарението. Вместо „Богородица Спелеотиса“ в документа било написано „Богородица Пантанаса“, нещо, което трудно може да се докаже. Има още някои други паралели между съдържанието на Сигилия и този акт – сведението за това кой е основал двата манастира, сведението, че в Пантанаса трябва да се правят възпоменания за родители на Драгаш, както в Спелеотиса – за Слав.

друга страна се разбира, че когато Константин Драгаш го дарява на Ватопед, манастирът е бил занемарен, което обяснява и назоваването му като *monydion* и фактически е достатъчно основание да бъде даден за поддържане на един силен и богат манастир.

Това, което разбираме от Акта за дарение, е, че Алексей Слав е дал на манастира земи и имоти и че след него е имало други дарители. Дали обаче мелниците, местата с плодни и неплодни дървета или париците и техните земи са били дарение от Слав или от онези, които са го последвали и направили дарения и за които наемква актът, не може да се каже. Знае се, че през 1344 г. Богородица Пантанаса се сдобила със земя при (с.) Златарица от дарение на Димитър Дука Сулемпертез (*Actes de Vatopedi* 2006, N88).

Макар и неголям, манастирът е имал приходи, които, както се разбира от документа на Драгаш, за издържане на една болница. Друг е въпросът дали към края на XIV в. е бил в състояние да го прави.

Ако манастирът е бил издигнат при Алексей Слав, какво тогава ни казва надписът от времето на Андроник Палеолог. Възможно е тук да се има предвид не толкова новопостроен храм, т.е. манастир, колкото неговото възстановяване, ако приемем, че „ἀνιγέρθη“ може да се тълкува в смисъл на „възстанови“. Прочие използваната формула „възстанови се и издигна от основи“ се ползва даже когато става дума не само за ново строителство, а за преправяне или възстановяване на разрушена сграда. Може би археологическите разкопки ще ни дадат отговор кое и кога е новопостроено или възстановено на това място.

По-скоро някъде в последното десетилетие на XIII в., отколкото в началото на XIV в., някой си Карбонарис, очевидно жител на Мелник или от околността му, със свои средства и труд построил манастир, посветен на великомъченик Георги в м. Мелеста до Мелник (...ἀνήγειρα ἐκ βάθρου ἐξ οἰκίου κόπου καὶ ἀναλουμάτων θεῖον καὶ πάνσεντον νόος εἰς ὄνομα ... μεγαλομάρτυρος καὶ τροπαιοφόρου Γεωργίου...) (*Actes d'Iviron* 1994, N 71, 178). Манастирът бил подарен, т.е. по-скоро бил поставен в разположение и за благословение на императорите Андроник II Палеолог (1282–1328) и сина му Михаил IX (1295–1320) и православния народ, което на пръв поглед може да се тълкува в смисъл, че станал императорски, но по-късните сведения показват, че това не е така. Всичко това става ясно малко по-късно, когато друг мелнишки заможен гражданин Георги Кондостефанос Каламеас купил от наследството на вече покойния Карбонарис един имот в същата местност, в която бил манастирът, състоящ се от лозе, полета (ниви), двор, ливада и мелница, построена от предишния собственик. Както този имот/имоти, така и споменатият манастир „Св. Георги“ Георги Кондостефанос Каламеас заедно със съпругата си Ирина Капантритеса даряват като метох на манастира Иви-рон на Атон, за което в присъствие на свидетели от Мелник, катигумена на

Ивиرون и служители на мелнишка митрополия се съставя и подписва въпросният акт (ἔγγραφο) от XII 1309 г. (*Actes d'Iviron* 1994, N 71, 178) Освен него се разбира, че има и още един друг документ, с който въпросната съпругеска двойка е описала дадените на атонския манастир имоти, но днес той е все още непознат. Наред с поредицата въпрос, свързани с придобитата собственост от страна на Ивиرون (Костова 2002, 9-12), има и такъв, свързан с битността на мелнишкия манастир преди придобиването му от новия собственик. Не е казано ясно дали „Св. Георги“ притежава посочените съседни му по местност имоти, преди да бъде превърнат в метох на Ивиرون, или те са му придадени във времето, когато става метох. Впечатлението, което се оставя, е, че Георги Каламеас придобил/купил и подобрил тези имоти, което е индиректен намек може би за това, че манастирът и въпросните недвижими имоти са съставлявали едно цяло, което към онзи момент не било в добро състояние. Прочие придаването на по-малки и попаднали в затруднение манастири като метоси на големи и силни икономически обители, често пъти в Атон, било един от начините за тяхното просъществуване и понякога възстановяване. Очевидно Георги, който възнамерявал да се замонаши в „Св. Георги“, а, както се разбира, имал родственици (вероятно също от Мелник), които също не бивало да бъдат възпрепятствани да се подстрижат в него, намерил този път да закрепи въпросния манастир. Нещо повече, както показват други документи от първата половина на XIV в., това му усилие било възнаградено и имуществото на „Св. Георги“ като метох на Ивиرون остава непокътнато (Костова 2002, 9-12). Същевременно метохът започва да се нарича на името на неговия последен собственик „Св. Георги тоῦ Καλαμέα“ (*Actes d'Iviron* 1995, N90, 91). Собственост на манастира била църквата „Св. Панталеймон“, според акта за дарение от 1309 г., в крепостта Мелник (*Actes d'Iviron* 1994, N 71). Тя заедно със „Св. Георги“ преминавала в разпореждане на Ивиرون.

Манастирът „Св. Йоан Продром“ се споменава в Акт от 1319/1320 г. на апографа на тема Мелник Мануил Манклавит, свързан с имотни въпроси в Мелник. От него разбираме, че имало такъв манастир с имоти, който бил извън крепостта (*Actes de Vatopedi*, 2001, N 52, 302). Това име се споменава още два пъти в документи във връзка с Мелник, без обаче да е така ясно дали става дума точно за манастир и ако е така, дали за същия. В един Акт за продажба от 1355 г. (σταυρικόν ἔγγραφο), подписан от мелнишкия митрополит и негови служители, се описва местоположението на имота, който бил до тоῦ τιμίου Προδρόμου (*Actes de Chilendar* 1911, N 144, 304). В Инвентарния опис от 1365 г. на „Св. Богородица Спелеотиса“ се споменава църква „Св. Йоан Продром“, която е вътре в тържището на Мелник и също има имоти.

С патриаршеско писмо от май 1371 г. се дава статут на патриаршески манастир на една новообразувана обител в Мелник. Сведението е особено интересно за един от механизмите за поява на манастир. Монахът Калист Ангели-

кудас издигнал първоначално църква в собственото си имение и после на това място устроил манастир. В него постъпват монаси и както ктиторът, така и те не пожелали да зависят от местния митрополит. Патриархът дал патриаршески статут на манастира и право да плащат данък на неговия екзарх. Мелнишкият митрополит нямал право да се меси в манастира, нито да получава такса от него (*Les regestes*, 1977 N 2621). От поредица документи няколко години по-късно се разбира, че това бил манастирът „Св. Богородица Катафигион“. До публикуването на документи (Матанов 1996, 103-105)¹³ за този манастир може да се каже, че той влязъл в спор със „Св. Богородица Спелеотиса“ за собствеността върху една мелница. По този повод имало три документа – от 1377 г., от 1379 г. и 1386 г., които решили спора в полза на втория (*Les Regestes* 1979, N 2692, 2802).¹⁴ Другото, което може да се отбележи при сравнението на двата манастира, е, че докато старият манастир Спелеотиса през втората половина на XIV в. изпаднал до нивото на метох на Ватопед, то „Св. Богородица Катафигион“ „заел“ неговото място на независим от митрополията манастир, но не като владетелски, а като патриаршески.

В края на списъка манастири от Мелник поставям едно манастирче (μονήδριον) „Св. Георги нар. Алисергес“, който бил метох на „Св. Богородица Спелеотиса“ (*Actes de Vatopedi* 2006, N 120, 30), за когото не може да кажем със сигурност дали е в Мелник или района му, но може да предположим това, доколкото Инвентарният опис на собствеността на Спелеотиса, където го намираме, сочи имоти в района на града.

От гледна точка на историята на мелнишките манастири през средновековието бихме ги характеризирали по няколко начина. Някои от тях (с със сигурност два) са се появили във време, когато Мелник повече или по-малко е свързан с историята на България, но и също в момент, когато градът, управляван от Алексей Слав, прави първите си опити да се еманципира от силните си съседи. Фактически това е един кратък период от историята им в началото на XIII в. В следващите десетилетия градът остава една гранична зона, зависима от силния на момента. Въпреки политическите колебания църквата и манастирите в Мелник остават обвързани с византийския културен ареал, което недвусмислено личи от документите. Обкръжаващата го българска етническа среда очевидно е играела друга роля в историята на манастирите, доколкото населението на селищата, където те са имали свои имоти или селяни, а това най-добре си личи от Инвентарната книга от 1365 г. за Спелеотиса, е участвало в икономическия им живот като зависимо или обвързано по друг начин с манастирите население. Това предполага оформянето в Мелник на

¹³ Досега е публикуван в превод само един този от 1379 г.

¹⁴ *Les Regestes des actes*, v. I, f. VI *Les Regestes de 1377 a 1416*, par J. Darrouzes, Paris 1979, N 2692, 2802.

една специфична културна общност, присъща на българската периферия, почитаща не единствено на етноразграничението на отделните участници, на политическата конюнктура, а на икономическата им обвързаност и общата религиозна принадлежност. В това отношение манастирите могли да бъдат събирателното звено.

Нещо твърде характерно за част от мелнишките манастири е стремежът им да избегнат обвързването с местната митрополия и да търсят зависимост от светската (деспотска, императорска) и висша църковна (патриаршеска) власт. Причините не са изяснени и едва ли може да ги обясним. Една от тях може и да е в стремежа за повече сигурност в един твърде несигурен район. Въпреки това, съдейки по присъствието на подписа на мелнишките митрополитите под документите, повечето от тях са останали зависими от местния митрополит.

- Божилев 1981:** И. Божилев. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеология и просопография. С., 1981.
- Божилев 2002:** И. Божилев. Деспот Алексей Слав и Мелник. – Acta musei Varnensis. Българските земи през Средновековието. (VII–XVII). Варна, 2002.
- Божилев 2007:** И. Божилев. Нови данни за манастира „Св. Богородица Спелеотиса“ в Мелник. – В: Историческо бъдеще, 1-2, 2007.
- Гергов 1997:** Г. Гергов. Новооткрити стенописи от XIII в. в манастира „Св. Харалампи“ („Св. Архангели“) в Мелник. Предварителни наблюдения. – В: Древнерусские искусство. Санктпетербург, 1997.
- Григорович 1978:** В. Григорович. Очерк путешествия по европейской Турции. С., 1978.
- Дочева-Тодорова, 1994:** В. Дочева-Тодорова. В. Архитектурният образ на манастира „Св. Богородица Спелеотиса“. – В: сб. Мелник. Т. 2, С., 1994.
- Дуйчев И. 1944:** И. Дуйчев. Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944.
- Дуйчев 1972:** И. Дуйчев. Мелник през средновековието. – В: Българско Средновековие. С., 1972.
- Дуйчев И. 1989:** И. Дуйчев. Очерк върху средновековна история на Мелник. – В: Сб. Мелник, т. I, С., 1989.
- Костова 2002:** Е. Костова. Манастирът „Св. Георги“ в Мелник и светогорският Ивирон през първата половина на XIV в. (Преглед на изворов материал по архивите на Светогорския манастир Ивирон). – В: Минало, 2, 2002.
- Костова 2005:** Е. Костова. Мелнишките манастири „Св. Богородица Спелеотиса“ и „Св. Богородица Пантанаса“ в светлината на две средновековни грамоти. – В: ГСУ „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 93 (12), 2003, С., 2005.
- Мавродинов, 1933:** Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен.

- В: ГНМ, V (1926–1931), 1933.
- Матанов 1986:** Х. Матанов. Югозападните български земи през XIV в. С., 1986.
- Матанов 1996:** Х. Матанов. Един неизвестен документ от Мелник. От архива на светогорският манастир Ватопед. – Светогорска обител Зограф, II, 1996.
- Матанов 1997:** Х. Матанов. Княжеството на Драгашите. С., 1997.
- Мелник, 1994:** Сб. Мелник. Манастир „Св. Богородица Спелеотиса“. Т. 2, С., 1994.
- Нешева 2009:** В. Нешева. Богоизбраният град Мелник. С., 2009.
- Николова 1997:** Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV). С., 1997.
- Николова, 2002:** Б. Николова. Православните църкви през българското Средновековие. С., 2002.
- Петров, Гюзелев 1978:** П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Ч. 2, С., 1978.
- Actes de Chilendar 1911:** Actes de Chilendar. Premiere partie. Actes grecs, par L. Petit. – Във: Византийски временник, 17, 1911, Приложение.
- Actes d'Ivion 1994:** Actes d'Ivion III. De 1204 a 1328. Ed. dipl. par J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachrisanthou, V. Kravari, avec coll. de H. Metreveli. Texte. Paris, 1994.
- Actes d'Ivion 1995:** Actes d'Ivion IV. De 1328 au début du XVI siècles. Par coll. J. Lefort, N. Oikonomides, P. Papachrisanthou, V. Kravari, avec la coll. De H. Metreli. Texte. Paris, 1995.
- Actes de Vatopedi 2001:** Actes de Vatopedi, v. I. Des origines de 1329. Ed. dipl. par J. Bompaire, J. Lefort, V. Ktavari, Ch. Giros. Texte. Paris 2001.
- Actes de Vatopedi 2006:** Actes de Vatopedi, v. II. De 1330 á 1376. Ed. dipl. par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, R. Smyrlis. Texte. Paris, 2006.
- Besevliev 1964:** V. Besevliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.
- Darrouzes 1981:** J. Darrouzes. Notitia episcopatum Constantinopolitanae. Paris, 1981.
- Laurent 1947:** V. Laurent. Un acte inédit du despote serb Constrantin Dragas.-REB, V, 1947.
- Les Regestes 1977:** Les Regestes des actes de Patriarchat de Constantinople. v. I. Les actes de patriarches. f. V. Les Regestes de 1310 a 1376, par J. Darrouzes. Paris, 1977.
- Les Regestes 1979:** Les Regestes des actes de patriarchat de Constantinople. v. I. Les actes de patriarches. f. VI Les Regestes de 1377 a 1416, par J. Darrouzes, Paris 1979.
- Rouillard 1933:** G. Rouillard. Notes diplomatique. – REB, 8, 1933.

КНЯЗ ФРУЖИН И НЕГОВИТЕ НАСЛЕДНИЦИ В ИСТОРИЯТА НА УНГАРИЯ И БЪЛГАРИЯ (XV–XVI в.)

Петър Николов-Зиков / Peter Nikolov-Zikov

Prince Fruzhin and his Progeny in Hungary and Bulgaria (XV–XVIc)

The story of the last medieval Bulgarian Royal dynasty Sratsimir is indicative for the misfortunate history of the whole South-Eastern Europe. The death of Tsar Constantine II (1397–1422) extincts the branch of the dynasty in Vidin, but his cousin Fruzhin, representative of the senior branch of the Royal House in Tarnovo will play significant historic role for long years to come. In the next decades Fruzhin takes part in the major military campaigns of the Holy Roman Empire against the Ottomans. The descendents of his first-born son Shishman reside in exile in Hungary and become an integrated part of the local peerage. Prince Fruzhin goes back to Bulgaria in the 50-es of XVc, together with three of his cadet sons. Their heirs participate in several anti-ottoman conspiracies and revolts, that makes their names subject of the Bulgarian heroic and historic song epos.

Историята на последната средновековна българска царска династия Срацимировци, наричана често и не съвсем правилно Шишмановци, е показателна за нелеката историческа съдба на Югоизточна Европа като цяло. Обикновено се смята, че появила се – кажи речи – от нищото, фамилията на цар Иван Александър (1331–1371) бързо стига до върховете на властта, но и още по-бързо се срива и изчезва в хода на турското завоевание. Това обаче не е точно така. Далата неколцина забележителни владетели династия нито идва от нищото, както, надявам се, успях да докажа на друго място¹; нито отива там толкова скорострелно, колкото обикновено се приема. Наистина със смъртта на цар Константин II² (1397–1422) през 1422 г. се слага край на

¹ П. Николов-Зиков. *Още за произхода на последната средновековна българска царска династия.* – В: *Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа. Юбилеен сборник в чест на проф. Цветана Георгиева.* С., 2009.

² Че именно Константин II, а не баща му цар Иван Срацимир (1356–1397), е последният средновековен български цар, беше убедително доказано от Пл. Павлов и Ив. Тютюнджиев, поради което, приемайки безрезервно тезата им, няма да влизам в подробности около нея. Вж.: Пл. Павлов,

видинския клон на царското семейство, защото той по всяка вероятност не оставя наследници. Смъртта на неговия братовчед Фружин не слага обаче край на по-значимия търновски клон на династията. И в продължение на още поне век и половина синовете, внуците и правнуците на Фружин играят роля в историята на европейския Югоизток, полагайки усилия да защитят историческите претенции на своя род.

Всъщност княз Фружин е една от най-забележителните личности в късното българско средновековие, често подлагана на незаслужено пренебрежение.

Той е роден в края на 80-те години на XIV в. от втория брак на цар Иван Шишман (1371–1393) с царица Драгана, дъщеря на сръбския княз Лазар I (1371–1389). Нехарактерното за българския царски двор име Фружин вероятно получава в чест на своята близка сродница и последна владетелка на Канино-валонското княжество³ Ружина. Името произхожда от славянското *фръз*, *фръзин* и означава буквално *франк* или *французин*, подобно на популярните до ден днешен *Franz* (нем.), *François* (фр.), *Francis* (англ.), *Francesco* (итал.), *Francisco* (исп.) и пр. (другата възможна етимология е от гръцкото женско име *Ευφροσύνη*). Като по-малък син, Фружин ще да е оставал в сянката на несъмнения престолонаследник княз Александър, а поради малолетието си ще да е бил и ням свидетел на съдбоносните решения на царското семейство в началото на 90-те години, като изоставянето на столицата Търнов, преместването в дунавската крепост Никопол и вероятния отказ от царската титла и самоограничаването на Иван Шишман в последните години от живота му до неопределеното положение на „*господин Търновски*“.⁴

След екзекуцията на баща му (3 юни 1395 г.) и вероотстъпничеството на по-големия му брат Александър (приел исляма и назначен за управител на малоазийския град Самсун) княз Фружин намира убежище някъде в чужби-

Ив. Тютюнджиев. *Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.).* В. Търново, 1995, 114–126; а също и Пл. Павлов. *Българското средновековие – познато и непознато. Страници от политическата и културната история на България VII–XV век.* В. Търново, 2008, 209–229.

³ За Канино-валонското княжество като домен на династията Срацимировци вж. отново: П. Николов-Зиков. Цит. съч., 161–163.

⁴ Титлата Господин Търновски ни е известна от една приписка в ръкопис от XIV в., вероятно копие на недостигнали до нас военни инструкции. Вж.: *Приписки в български ръкопис от XIV в. за съпротивата на цар Иван Шишман в Никопол срещу османските турци.* – В: *Документи за политическата история на средновековна България (XI–XIV в.).* Съст. Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. В. Търново, 1992, с. 128. Ако е вярно, че през 1393 г. Иван Шишман се е отказал официално от царското си достойнство, това вероятно е предопредило превръщането на видинските царе в единствените легитимни български владетели, а също и много от проблемите на сина му Фружин в борбата за българското наследство.

на. Обикновено като място, в което принцът започва изгнанието си, се сочат Видинското царство, Влашкото воеводство или Сръбското княжество. Едно друго сведение обаче коригира тази представа – според Еберхард Виндеке, биограф на унгарския крал и бъдещ император на Свещената римска империя Сигизмунд I (1387–1437), в периода 1403–1406 г. в свитата на краля в Естергом пребивавал военачалник на име Шишман.⁵ Ако се допусне, че този придворен е идентичен със сина на последния търновски цар, може да се предположи, че той се е изтеглил от България заедно с кръстоносната армия на крал Сигизмунд след разгрома ѝ в битката при Никопол от 28 септември 1396 г. И че в началото на XV в. Фружин е допуснат до най-близкото обкръжение на Сигизмунд I, с чието покровителство е свързана цялата му последваща кариера.

Следващото споменаване на княз Фружин е в *Житието* на сръбския княз Стефан (1389–1427), написано от българския книжовник Константин Костенечки през 1431 г. Според него „българските градове бяха отстъпили със синовете на българските царе“⁶, събитие, което изследователите датират към 1408 г. и свързват с имената на Фружин и неговия братовчед Константин II. В отговор османският принц Сюлейман (един от четиримата братя, оспорващи трона на баща си след турската катастрофа при Анкара от 1402 г.) се отправя срещу крепостта Темско (дн. с. Темец в Сърбия) край Пирот и я превзема, принуждавайки отцепниците да отстъпят. Акцията засяга основно интересите на Фружин, защото районът на Пирот и Ниш е бивша територия на Търновското царство. За разлика от братовчед си, който вероятно е продължил да резидира с известни ограничения във Видин, Фружин отново е принуден да напусне бащината земя.

Че след прогонването му от България Фружин се връща на унгарска служба и взема участие в много кампании срещу турците, личи от следващия извор, в който се споменава името му. В една грамота на германския император Сигизмунд I от 1425 г. се казва: „Ние, след като взехме предвид... верните дела, заслугите и верните услуги, достойни за изтъкване, и искрената угодливост на нашия верен и обичан височайши Фружин, син на някогашния български цар Шишман, с които той в немалко наши и на нашите кралства твърде тежки и успешни походи както против турците, тъй и против други наши и на Христовия кръст неприятели...“⁷ Текстът на документа завършва с уверението, че заради заслугите му, короната дава на Фружин „едно наше

владение, наречено Липа, намиращо се в Темешкия комитат, заедно с принадлежащия към него замък, заедно с всички градове и владения, намиращи се в него.“⁸ Освен с Липа (дн. град Липова в Румъния), Сигизмунд дарява българина и с имението Максонд (дн. с. Алибунар в Сърбия) в комитата Кеве.

През същата 1425 г., в която получава като дарение имението Липа, „сеньорът на Загора“ заедно с влашкия воевода Дан II (1420–1431) и северинския бан⁹ Филипо Сколари (обеднял благородник от Флоренция, подобно на Фружин на унгарска служба и останал по-известен с фамилията на съпругата си, унгарката Борбала Озорай) участват във военна кампания срещу османците, при която обсаждат дунавския град Силистра, където претърпяват поражение. Войната продължава и през следващата 1426 г., но внезапно спира поради кончината на легендарния военачалник Филипо Озорай, починал като гост в замъка на Фружин – Липа, на третия ден на Коледа – 27 декември 1426 г.¹⁰

Превръщането на княз Фружин във фаворит на императора прави каузата му за възстановяване на бащината власт по-реалистична. По всичко изглежда, че след като го признава за господар на Загора и го отрупва със замъци и земи, Сигизмунд поставя Фружин и в центъра на амбициозните си планове за възстановяване на българската държава като съставно кралство в рамките на Унгария и на Свещената римска империя. Кралската титла със сигурност е била запазена за самия император (той и без това вече я е притежавал¹¹), но Фружин вероятно се е надявал на позицията бан – звание, равнозначно на *вицекрал*, което носели управниците на васалните на Унгария страни.

От идеи императорът бързо преминал към дела и през 1427–1428 г. изпратил при българите полския рицар Завиша Чарни с предложението „да се подчини на императора цяла България до София и да избият всички турци,

⁸ Ibid., p. 785.

⁹ Филипо Озорай често неправилно е сочен като трансилвански унгарски княз. Всъщност такъв по време на кампанията от 1425–1426 г. е Миклош Чаки, който обаче не взема участие във военните действия.

¹⁰ Ал. Гюров. *Наследство на столетията. Следите на българите в унгарските земи*. С., 2003, с. 110.

¹¹ Крал на България е част от титулатурата на унгарските владетели още от 1365 г., когато крал Людовик I Велики (1342–1382) завладява Видинското царство (пряко управлението се осъществява от братята банове Бенедикт и Петър Химфи). Любопитно е, че 550 години по-късно, когато българският цар Фердинанд (1887–1918) настоява да присъства на коронацията на австро-унгарския император Карл (1916–1918), последният прави опит да му откаже с аргумента, че по време на церемонията ще се закълне да върне всички изгубени територии, които исторически принадлежат на Унгария, включително и България. Вж.: Ст. Константи. *Фердинанд Лисицата – цар на България*. С., 1992, с. 354.

⁵ Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Цит. съч., с. 127.

⁶ Из *Житие на Стефан Лазаревич*. – В: *Търновска книжовна школа. Антология*. Съст. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова. С., 1996, 272–292.

⁷ G. Fejér. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae, 1839, X, 6, p. 784.

намиращи се там“¹². Не е ясно кои са българите, с които полякът преговаря, но изричното споменаване на София навежда на мисълта, че сред тях ще да е била и загадъчната личност, известна ни от една българска приписка от 1454 г., според която „през тази година Мехмед цар плени българския воевода Радич в София“¹³. Титлата воевода и днес се използва от сърби, хървати и черногорци като еквивалентна на западноевропейската *дук* или *херцог*, а през XV в. е една от най-високите на Балканите и е носена от влашките и молдовските князе. По тази причина, а и поради личното ангажиране на султан Мехмед II (1451–1481) с неговото залавяне, е невъзможно Радич да е някакъв пръв български *хайдутин*, както историографията доскоро предполагаше. По-вероятно е той да е принадлежал на онази част от българската аристокрация, която в годините след османското завоевание успяла да съхрани своите позиции. Прочее, още през 1413 г. в битката при някогашното с. Чамурлий (до дн. Самоков) на страната на султан Мехмед I (1402–1421) срещу неговия брат Муса се бие някой си Радич *челник*, който след успеха сигурно, както и другите съюзници на победителя, е получил в дарение земи и титли. Дали това не е същият Радич, който именно тогава е утвърден за воевода в София.¹⁴

След като преговорите с българските първенци не дават резултат, през 1433 г. император Сигизмунд убеждава миланския херцог Филипо-Мария Висконти (1412–1447) да изпрати посланик в османския двор, който да поиска „султанът да оставел на Сигизмунд, император на Свещената римска империя, Унгарското кралство, Влахия и България до София, а също и Босненското кралство заедно с онази част от Албания, която държал и която зависела от Славония...“¹⁵

Две години по-късно, през 1435 г., самият княз Фружин е изпратен на важна дипломатическа мисия в Албания, където местният първенец Георги Арианити, с помощта на фамилията Топия, Музаки и др., оказва упорита съпротива на турското проникване. На пръв поглед е необяснимо защо българският принц е изпратен до изолираното Адриатическо крайбрежие, толкова далече от земите на бащиното му царство. По-внимателен анализ обаче показва, че движението на албанците тръгва от територията на бившето Канино-валонско княжество, *домен* на българския царски род, от което вероятно произхожда основателят на династията деспот Срацимир. През XIV в. във Валона резидира братът на цар Иван Александър – деспот Иван Комнин. След смъртта му той е наследен от своя син Александър (кръстен вероятно на

царствения си чичо), а вдовицата му¹⁶ Комнина (по баща Музаки) продължава да упавлява тези земи и след втория си брак със зетския княз Балша II (1378–1385), и след неговата смърт. Когато се замонашава, Комнина оставя земите в наследство на дъщеря си Ружина и нейния съпруг Мръкша Жаркович. При това положение става ясно защо именно Фружин е избран за мисията при албанските вождове. Както във военните кампании в България, така и при дипломатическата си акция в Албания княз Фружин попада у дома си, сред роднини (фамилията Музаки), а вероятно и сред население, пазещо спомен за лелята, на чието име князът бил кръстен.¹⁷

Тръгвайки, Фружин минава през Дубровник, където получава за престоя си телохранител и сумата от 40 златни перпера, а на 21 май 1435 г. още 300 перпера и две лодки, с които да достигне Албания. Причината Дубровнишката република така щедро да финансира проекта е, че с унищожаването на Канино-валонското княжество през 1415 г. османците овладяват стратегическото валонско пристанище, от което турските кораби могат да контролират акваторията на Отрантския провлак, свързващ Адриатическо и Средиземно море. Мисията на Фружин е успешна и в края на юли 1435 г. той се завръща в Дубровник, водейки със себе си четирима албански благородници, упълномощени да водят преговори с императора. Големият съвет на Дубровнишката република отпуска на Фружин още 200 перпера, лодки за конете и един двумачтов кораб, който да го отведе на север.¹⁸

Докъде е щяла да стигне амбицията на Сигизмунд I да вземе България и как евентуалният ѝ успех е щял да се отрази на българския принц в двора му, е трудно да се каже. Плановите обаче са внезапно прекъснати в края на 1437 г., когато след половинвековно царуване старият император умира. Това вероятно води до разклащане на позициите на княз Фружин, защото следващите владетели – император Албрехт II Хабсбург (1437–1439) и пол-

¹⁶ Част от изследователите приемат Комнина за дъщеря на Иван Комнин, а не за негова снаха. Изворите обаче са единодушни, че Мария (както е рожденото ѝ име) е дъщеря на албанския деспот Андрей II Музаки (1335–1372) от областта Мюзекя. Вж.: G. Musachi. *Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi*. – *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, ed. Charles Hopf, Berlin, 1873, 270–340. Ако приемем, че тя е съпруга на Александър Комнин, ще отговорим не само на въпроса как една Музаки получава властта над градовете Канина и Валона, а и защо след смъртта ѝ нейна наследница остава Ружина – очевидно дъщеря от първия, а не от втория брак на майка си.

¹⁷ Споменът за Ружина в Западните Балкани е наистина впечатляващ, защото там до XX в. *Ружича* е основна героиня в много от т. нар. *бугарицици* – народни песни с юнашка и историческа тематика. Образът ѝ се среща и в българския фолклор, в който именно тя е прототип на популярната *Будимска кралица*.

¹⁸ N. Iorga. *Notes et extraits pour servir à l'histoire de Croisades au XVe siècle*, II, Paris, 1903, 327–328.

¹² *Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в.* Съст. и ред. Б. Цветкова. С., 1975, 53–54.

¹³ Хр. Димитров. *Българо-унгарските отношения през Средновековието*. С., 1998, с. 278.

¹⁴ Сръбската историография вижда в челника Радич известния сръбски властел Радич Поступович, но тази идентификация е несигурна.

¹⁵ *Френски пътеписи...*, с. 53.

ско-унгарския крал Владислав V Ягело (1439–1444), скоро се сдобиват с нов фаворит за български престол.

Човекът, изместил Фружин от мястото му в двора, произхожда от дребен секейски¹⁹ болярски род, но съдбата му е да се превърне в един от най-забележителните пълководци в историята на късното европейско Средновековие. През 1438 г. Янош Хунияди е назначен за бан на Северинската област – една от последните български територии, присъединени към Унгария, в която се заселва и основната маса от българските емигранти, бягащи пред османското нашествие. За това, че на Хунияди вече се гледало като на основен претендент за управник на България, говори и текстът на една дарствена грамота от 1440 г., в която крал Владислав му отстъпва няколко града (Оршова, Северин и др.), определени като „*немалка част от земята България*“²⁰. През следващите години действията на новопровъзгласения княз на Трансилвания срещу турците стават все по-дръзки и той увлича крал Владислав в една мащабна военна авантюра. През 1443 г. войските на Хунияди успяват да превземат важни български градове като Ниш и София, а през зимата започват да подготвят амбициозен Кръстоносен поход, в който декларира желание да участват Бургундия, Венеция, Дубровник и други богати европейски държави.

Независимо как е гледал на успехите в кариерата на своя съперник, княз Фружин не е могъл да пропусне Кръстоносния поход. Затова, след като за няколко години името му изчезва от историческите извори, ненадейно се появява в една странна сделка с имоти от 6 септември 1444 г. На тази дата настоятелството на църквата в Арад издава грамота, с която санкционира прехвърлянето на собствеността над имението Файдаш в комитата Заранд от „*Фружин Цезар от Максонд*“ на мачванския бан Ласло Мароти срещу сумата от 400 златни форинта. Сделката е странна затова, защото от грамотата става ясно, че преди това въпросното владение е било дарено от бан Мароти на княз Фружин.²¹ Обяснението е ясно – само два дни след сключването на сделката Кръстоносната армия потегля срещу турците и очевидно Фружин се е нуждаел спешно от средства, за да финансира участието си. От продавателния акт става ясно, че към този момент Фружин има един син на име Шишман и други неспоменати по име „*синове и дъщери*“.²²

¹⁹ Според повечето изследователи, секеите са потомци на онези български групи, които унгарците заварявали в Трансилвания при завземането на родината си през X–XI в.

²⁰ Хр. Димитров. Цит. съч., с. 271.

²¹ Ц. Младенов. *Български податки в унгарските архиви*. – В: *Българо-унгарски културни взаимоотношения*. С., 1980, с. 343.

²² Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Цит. съч., с. 129.

Кръстоносният поход започва добре, но флотът, който трябва да попречи на прехвърлянето на основните турски сили от Мала Азия в Европа, се проваля. Така след един тържествуващ рейд през Северна България кръстоносната армия се сблъсква с османците край град Варна и на 10 ноември 1444 г. претърпява катастрофално поражение, в което смъртта си намира и крал Владислав (получил затова посмъртно прозвището *Варненчик*). При завръщането си в Унгария Янош Хунияди е подложен на унищожителни критики от своите противници и се опитва да прехвърли отговорността за неуспеха върху други. През 1445 г. в писмо до папа Евгений IV (1431–1447) той посочва виновниците – владетелите на Влашко, Молдова и Византия, но преди всичко неизпълнените обещанията си „*български князе*“²³. В последните изследователите почти единодушно виждат княз Фружин и неговите наследници.

Така, след като в продължение на 40 години е част от най-амбициозните планове за християнска реконкиста на Югоизтока и след като неочаквано е изместен от един човек с незначителен произход, княз Фружин се превръща и в изкупителна жертва. Не е известно по какъв начин българинът противодейства на атаките срещу себе си, но явно не се справя, още повече, че Хунияди успешно парира недоброжелателите си и е избран за регент на новия малолетен крал Владислав VI Хабсбург (1444–1457), син на император Албрехт II. Затова не е изненадваща информацията, че през 1454 г. фружиновото имение Максонд, както и другите му земи са дарени от краля на северинския бан Яков Понграц. За втори път в своя живот княз Фружин губи всичко и е принуден да започва отначало.

Първият път, когато Фружин остава без дом, той е в разцвета на младостта си, а пътят, по който трябва да поеме – очевиден – към някоя от свободните християнски държави. Вторият път, когато князът се изправя пред подобно предизвикателство, той вече е над 65 години, а повечето пътища са затворени – всички християнски владения в региона са твърде слаби и зависими от Унгария, а единствената страна, която може да ѝ опонира, е мюсюлманската османска държава, същата, срещу която Фружин цял живот воюва. Притиснат до стената обаче, човек става склонен на смели и непредвидими решения.

По същото време, през което в Унгария именията на княз Фружин са дарени на Яков Понграц, във Видинския санджак възвърналата позицията си турска власт попълва данъчните си регистри. В един запазен *Съкратен регистър* от 1454–1455 г. под номер 66 са споменати „*тези, които живеят като мюселеми между Свърлиг и Пирот и притежават свещен знак*“. *Заповядано*

²³ G. Fejer. *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad regni Hungariae Gubernatoris argumentis criticis illustrate*. Budae, 1844, p. 79.

им е да доведат чужденци, неподлежащи на харадж, и тези от раята, които не принадлежат на никого, за да пазят прохода. Фрузин – княз; Стоян, негов син; Стойко, негов син; Станислав, негов син – четирима души.²⁴

Интерпретацията на това сведение предизвиква ожесточени дебати в българската историография, тъй като за много изследователи звучи шокиращо в есента на живота си българският престолонаследник да се е подчинил на султана. Разбира се, тази реакция е емоционална – в хода на османското завоевание има много примери за такива превъплъщения, включително и това на фружиновия брат Александър. Противниците на идентификацията на *Фрузин княз* с княз *Фружин* обаче имат и един силен, рационален аргумент – имената и на тримата споменати княжески синове – *Стоян*, *Стойко* и *Станислав*, очевидно се различават от типичните за именния регистър на българските царски династии и спадат към т. нар. *ниски* или *простонародни* имена. Тъй като за някои изследователи е недопустимо един принц по кръв да даде на децата си такива имена, те отказват да приемат, че става дума за едно и също лице.²⁵ Срещу този скептицизъм обаче могат да се изтъкнат поне няколко сериозни възражения: 1) не е ясно какво точно означава типично за дадена династия име. Ако например името *Мицо* не се срещаше в списъка на българските средновековни владетели, то определено щеше да изглежда простонародно и нетипично. Същото важи и за имена като *Иванко*, *Мито*, *Слав*, *Стрез*, *Срацо* и пр. Дори самото име *Фружин* е крайно нетипично и показателно за това, че подобен аргумент е несъстоятелен; 2) критиците обикновено пропускат факта, че династията на Срацимировци е тясно свързана и в разнообразни роднински връзки с няколко южнославянски владетелски фамилии (Неманичи, Балшичи, Котроманичи и Лазаревичи), сред които употребата на подобни простонародни имена е често явление. Достатъчно е да се припомни, че майката на княз Фружин носи името *Драгана*; 4) отслабването на Българското царство и понижаването на неговия статут и престиж явно водят след себе си и понижаване на претенциите – морганатични бракове (включително с една покръстенa еврейка, безпрецедентен случай в историята на монаршеска Европа) и вероятно – опростяване на именната система. Най-емблематичният пример в това отношение може да се даде с едни вероятни сродници на царското семейство – *великият епикерний* Срацимир от времето на цар Иван Александър и неговият внук Срацо от времето на Иван Шишман²⁶; 5) и последно – имена като *Стойко* и *Стоян* (*Станислав* трудно може да се определи като нетипич-

²⁴ Д. Боянич-Лукач. *Видин и видинският санджак през 15–16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара*. Под ред. на В. Мутафчиева и М. Стайнова. С., 1975, с. 77.

²⁵ Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България? Исторически споменик*. С., 1994, с. 389.

²⁶ В. Начев. *Български надписи*. С., 1994. с. 67.

но име за фамилия, в която се срещат имена като *Радослав*, *Десислава* и *Владислав*) са нетипични не само за българската аристокрация преди турското завоевание, а и за българския народ въобще. Това са специфични *заклинателни* имена, определяни от ономанистите и като *имена-амулет*, чиято цел е да предпазват от зло хората, които ги носят – в случая закланянето на *Стоян* и *Стойко* (както и на *Стою*, *Стойчо*, *Стано* и др.) е да *стоят*, да *останат*, да *оцелеят*. Тези имена се разпространяват масово сред българите именно заради травмиращите социални и демографски процеси по време на завоеването и едва тогава засилената им фреквентност води до десемантизация и частична загуба на първоначалния заклантелен смисъл.²⁷ С други думи, в началото на XV в. имена като *Стоян* и *Стойко* просто стават популярни сред българите – *мода*, която явно не подминава и царския двор в изгнание.

И така, през 50-те години на XV в. княз Фружин с част от семейството си (без първородния Шишман) напуска Унгария, заселва се обратно в България и влиза в категорията на *мюселемите* – особена част от османската кавалерия. Любопитно е дали няма по-дълбока връзка между от конфискацията на владенията на Фружин в Унгария и преселението му в България през 1454 г. и едно друго събитие от същата година. Става дума за по-горе споменатото пленяване на българския воевода Радич в София. Възможно ли е османците да се възползват от завръщането на Фружин, за да направят *рокада* сред първенците на българите от Северозапада и да заменят станалия по някаква причина неудобен Радич (например поради негов отказ да подпомогне султанската армия за обсадата и превземането на Цариград). В полза на подобно предположение говори и още една подценявана информация – в един слабо известен български летописен разказ от XV в. се твърди, че „в годината 7001 (1493 г. – бел. П.Н.) цар Баязид уби бана Михаил Шишманов и постави турска войска в София“²⁸. След сензационното свидетелство, че в средата на XV в. синът на последния търновски цар се завръща в България, следва още по-сензационно – че в края на века в София пребивава *бан*, носещ историческата фамилия *Шишманов*, чието влияние при това е такова, че за да постави гарнизон в София, султан Баязид II (1481–1512) трябва първо да го убие.

Завръщането на царското семейство в района на София и поемането на определени административни функции в рамките на Османската империя може да дадат отговор и на един въпрос, който отдавна мъчи българските фолклористи – защо народната памет упорито свързва гибелта на цар Иван

²⁷ П. Радева. *Имена-амулет* в българската антропонимична система. – В: *Ономанистично и етнолингвистично пространство на езика: астроними, вентоними, еортоними, зооними, фитоними, хроними и др.* В. Търново, 1996, 83–90.

²⁸ *Летопис от XV в.* – В: *Текстове и документи по история на България*. Съст. Хр. Матанов, Т. Даков, Б. Бобев. С., 1993, с. 176.

Шишман със София и Софийско, което по никакъв начин не съвпада с известните ни факти.²⁹ Нещо повече, във фолклорната памет името на Иван Шишман стои в пряка връзка с военните герои на XV в., водели реални сражения на Софийското поле – Филип Маджарин (Филипо Озорай), Янкул Войвода (Янош Хуняйди), Секула Детенце (Янош Секей), Муса Кеседжия (принц Муса) и др.³⁰ Дали реалната историческа личност, инспирирала създаването на т. нар. *Шишманов цикъл*, е не цар Иван Шишман, а тъкмо княз Фружин или някой от неговите наследници. Такава подмяна между другото не би била безпрецедентно явление – достатъчно е да се посочи примерът с фолклорната *Мара бела българка*, омъжена според песните за турския султан. Народната памет вижда в нея българската принцеса Кера Тамара, сестра на цар Шишман и съпруга на султан Мурад I (1362–1389), но изследователите отдавна са заключили, че истинската Мара е била сръбският Мара Бранкович, омъжена за Мурад II (1421–1481) седемдесет години по-късно.

Ако Шишмановият цикъл отразява историческите събития не от XIV, а от XV в., тогава е интересно дали някои от второстепенните персонажи като цар Ясен, Шишманине Яне или Михаил Василич (= Царевич) не могат също да се свържат със семейството на Фружин. Най-сериозният претендент е Шишманине Яне (или Шишманович Яне), чиято традиционна идентификация със софийския управител от 80-те години на XIV в. бан Янука е достатъчно убедителна. И днес имената *Ян*, *Яне*, *Янко*, освен като еквивалентни на гръцкото *Яни* (слабо разпространено сред средновековните българи, които се придържат към пълната форма – *Йоан*, *Иван*), се използват и като умалителни на окончавачи на *-ян* имена като *Траян*, *Боян* или *Стоян*. Дали в такъв случай зад Шишманине Яне не се крие единият от синовете на княз Фружин – Стоян, играл през втората половина на XV в. роля в историята на Софийското поле? И дали зад Михаил Василич се крие не Иван-Александровия син Михаил, трагично загинал в сражение с турците през далечната 1349 г., а бан Михаил Шишманов, екзекутиран от султан Баязид II през 1493 г.?

Навлизайки съвсем в сферата на предположенията, можем да използваме фолклора, за да разкрием предполагаемата роднинска връзка между Фружин и бан Михаил. Така например една записана в средата на XIX в. от руския

²⁹ Евг. Иванова. *Изобретяване на памет и забравя. „Падналото царство“ и „Последния владетел“ в националната памет на сърби и българи*. С., 2009, 29–32.

³⁰ Най-задълбочени проучвания на реалната историческа памет и конкретика в Шишмановия цикъл правят Н. Овчаров и Й. Андреев, които обаче не стигат до никакви убедителни изводи извън този, че след като името на цар Иван Шишман се среща във фолклорното наследство на Софийска област, би трябвало той да е имал някакво реално присъствие в нея. Вж.: Н. Овчаров. *По долината на р. Искър от София до Самоков*. С., 1981; и Й. Андреев. *Легендите за цар Иван Шишман – мит или действителност*. – В: *Величието на Търновград*. С., 1985.

етнограф Пьотр Безсонов българска народна песен разказва за някой си Стоян Хайдутин³¹, на когото се ражда момче със „*златно перчемче*“, което после става воевода „*в голяма града София*“ и воеводства, докато турците покоряват града.³² При една по-смела реконструкция, фамилната история на Срацимировци след завръщането на Фружин в България би минавала през изместването на воеводата Радич от позицията, която е заемал и през налагането на сина на Стоян (Шишманине Яне, Стоян Хайдутин) – Михаил Шишманов (Михаил Василич) за воевода или бан в София. И би завършила трагично с ликвидирането на бан Михаил през 1493 г., свързано вероятно с напредването към София на поредния унгарски пълководец, Пал Канижа през същата година.

Последното, което знаем за княз Фружин, идва от едно несигурно сведение, според което той умира през 1460 г. в трансилванския град Брашов.³³ Ако информацията е достоверна, можем да предположим, че смъртта на Янош Хуняйди през 1458 г. отваря вратите на българския принц за връщане в Унгария. Не е ясно с какви чувства там той посреща новината, че на унгарския трон сяда крал Матиаш I (1458–1490), син на дългогодишния му противник Хуняйди, но можем да предположим, че вероятно дългият и изпълнен с превратности живот го е научил колко непостоянна е земната слава.

Със смъртта на Фружин не прекъсва присъствието на фамилията Срацимировци в Унгария. Както беше отбелязано, още в продавателния акт от 1444 г. се споменава, че князът има син Шишман, чието име не срещаме в турския данъчен регистър от 1454/5 г. и може да предположим, че не заминава с баща си и братята си. Редица по-късни документи показват, че Шишман не само остава в Унгария, но и поставя началото на един нов фамилен клон, интегрирал се успешно в редиците на по-дребната унгарска аристокрация и изиграл роля в някои важни исторически моменти.

Първият споменат унгарски благородник с фамилията Шишман (в няколко недатирани документа, свързани с владения на Янош Хуняйди) е някой си Михул (Михаил).³⁴ Следващият (за когото знаем значително повече) е „*Ицван Бозяши, син на Шишман*“, чието име се среща в периода 1453–1464 г. *Бозяши*

³¹ Думата *хайдутин* произхожда от унгарското *хайд*, т.е. подкарвач на добитък, и има особено значение през XV–XVI в., когато в Трансилванското княжество *хайдуките* се превръщат в специална военно-социална категория, съставена от дребни благородници и свободни селяни. Вж.: Хр. Димитров. Цит. съч., с. 296. В хода на унгарско-османските войни терминът *хайдутин* се разпространява на Балканите и придобива днешното си значение.

³² *Българско народно творчество в дванадесет тома*. Т. 2. *Хайдушки песни*. Събр. и ред. Д. Осинин. С., 1961, с. 8.

³³ П. Ников. *Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци*. – В: *Известия на историческото дружество в София*. 1928, с. 107.

³⁴ Fr. Pesty. *A Szörényi bánág és Szörény vármegye története*. Budapest, 1878, III, 509–511.

е топоним, което показва, че този внук на княз Фружин е получил като кралско благоволение владението Бозаш. През 1457 г. Ищван (Стефан) и Михай Деш от фамилията Темеши получават от крал Владислав VI привилегии за осем „*влашки*“ района в областта Северин.³⁵ Привилегиите дават правото на Ищван и Михай Деш да действат като пълномощници на влашките благородници от комитата, като в случая терминът *влашки* означава по-скоро *православни*, т.е. включва и българите емигранти в Северин. В друга грамота от 6 юни 1464 г. покрай името Стефан Шишман де Бозаш фигурира и името на Сандрин (Александър) Шишман.³⁶

Интересна е и една грамота от 1467 г., според която след Яков Понграц северински банове стават Ищван и Михай Мутноки; и двамата само за кратко време през 1467 г. По време на тяхното банство за *кастелани* на северинската крепост са назначени Сандрин Шишман и Яков Маргаи, които трябвало да получават заплатата си от приходите на крепостта.³⁷ Според грамотата Яков Маргаи донася, че неговият колега Сандрин Шишман е присвоил от полагаемата му се част от градския приход 32 златни форинта. В отговор на това жидоварските жупани Мачкаши, Море и Ваша отсъждат Шишман да заплати на Яков Маргаи 19 форинта. От тази странна присъда, изглежда, и двете страни остават доволни.³⁸ От списъка на кастеланите прави впечатление, че те винаги са по двама души – единият унгарски благородник, а другият благородник от средите на власите или българите.³⁹

Пак през 1467 г. братята Сандрин и Ищван Шишман се споменават като съсобственици на с. Радунец, заедно с Ласло Зайк от Мутнок и северинския бан Ищван.⁴⁰ Името на Сандрин се появява и в грамота от 12 юни 1470 г.⁴¹ и четвърт век по-късно – на 28 юни 1496 г., отново придружено от имената на благородниците от Мутнок.⁴² В една друга грамота наред с името на Сандрин се среща и това на Филип Шишман, вероятно негов син.⁴³

Следващият потомък на последната българска средновековна царска династия, чието име се открива в унгарските кралски архиви, е Радослав Шишман. В документ от 1515 г. управата на град Караншебеш удостоверява, че е продала за 10 златни форинта дворно място извън крепостните стени. Купу-

³⁵ Ibid., p. 544.

³⁶ Fr. Pesty. *Krassó-vármegye története*, III, Budapest, 1882, № 315.

³⁷ Fr. Pesty. *A Szörényi bánóság...*, p. 534-535.

³⁸ Ibid., p. 534-535.

³⁹ Ц. Младенов. Цит. съч., с. 344.

⁴⁰ Fr. Pesty. *Krassó-vármegye...*, № 470.

⁴¹ Ibid., № 323.

⁴² Ibid., № 351.

⁴³ Ibid., № 366.

вачите са трима – Радослав Шишман, госпожа Бунко и благородникът Нага Циганка.⁴⁴ Тук е интересна появата на името *Радослав*, което се среща за втори път в рода на Срацимировци – така през XIII–XIV в. се казва единият от братята на основоположника на династията деспот Срацимир.⁴⁵

Същевременно продължаващото турско напредване и религиозните противоречия между католици и протестанти в Унгария изправят кралството пред катастрофа. Когато крал Людовик II (1516–1526) се опитва да организира отпор, протестантите начело със своя водач Янош Запои отказват да се бият, опасявайки се, че една победа на краля ще засили прекалено позициите на католицизма. Решителният сблъсък става на 29 август 1526 г. в местността Мохач и завършва с поражение за унгарците, като в сражението загива и самият крал Людовик. Смъртта на владетеля изправя страната пред разцепление, защото чехите избързват да предложат короната на неговия зет и германски император Фердинанд I Хабсбург (1526–1562). Унгарският парламент обаче спира избора си на Янош Запои (1526–1540) и между двамата владетели започва междуособна война. Запои се признава за османски васал и с турска помощ успява да покори по-голямата част от Унгария, включително и районите, в които живеят българските царски потомци.

Че последните не са стояли безучастно по време на междуособиците, личи от една грамота от 15 април 1529 г., с която крал Янош Запои конфискува селата Чура, Лигет и Чеба от дотогавашния им собственик Ищван Шишман (различен от живелия десетилетия по-рано Ищван Бозяши) за наказание, че е поддържал страната на император Фердинанд.⁴⁶ Собствеността върху селата е прехвърлена на някой си Милош Чукна. През 1539 г. крал Запои дарява едно от тях – Лигет – на Пал Шебеши, но преди арадският нотариат да успее да запише дарението, вдовицата на Милош Чукна оспорва акта на дарението. В протеста ѝ е отбелязано, че по-рано селото е принадлежало на Ищван и Ласло (Владислав) Шишман, които не оставят наследници. За измяната на Ищван не се споменава нищо.⁴⁷

Смъртта на Янош Запои през 1540 г. дава повод за най-голямото турско нахлуване в Централна Европа. За кратко време султан Сюлейман II Великолепни (1520–1566) покорява под властта си почти цяла Унгария. Местните благороднически фамилии начело с трансилванския княз Стефан IX Батори (1533–1586) обаче отказват да се подчинят и продължават съпротивата. През 1550 г. след като турците последователно покоряват Липа и Чала и подлагат

⁴⁴ Fr. Pesty. *A Szörényi bánóság...*, p. 234.

⁴⁵ Славословия на царе, царици и боляри из „Синодика на цар Борил“. – В: История на българската държава и право. Извори, т. 1, 680–1877 г. С., 1996. с. 82.

⁴⁶ Fr. Pesty. *Krassó-vármegye története...*, № 383; Fr. Pesty. *A Szörényi bánóság...*, p. 40.

⁴⁷ Fr. Pesty. *A Szörényi bánóság...*, p. 296.

на обсада Темешвар и Нандорфехервар, известният с голямата си физическа сила унгарски военачалник Ференц Хорват поисква да му изпратят войници, с които да отвоюва обратно крепостите. Сред пристигналите войници личи името на конния командир от Арадзарандските велможи на княз Батори – Ференц Шишман. Интересно е, че името *Ференц* (на унг. *Ferenc*) е унгарският еквивалент на *Фружин*, т.е. има голяма вероятност този късен царски потомък да е кръстен на името на своя далечен дядо.

Под предводителството на Хорват събралата се група от почти 600 конника пристига край Чала, в която турските войници след продължил цяла нощ гуляй са потънали в дълбок сън. Хората на Хорват успяват незабелязано да изправят стълби на крепостта, прехвърлят стените, избиват турците и овладяват града.⁴⁸ След успеха унгарците се насочват към град Липа и го подлагат на обсада. На 7 ноември след тридневна бомбардировка крепостната стена бива пробита и християните нахлуват през разрушенията. Оказва се обаче, че преди това турският командир Улама паша е изкопал отвътре на стената дълбок ров и пробивът не става лесно. По време на атаката конят на Ференц Шишман е убит, той пада заедно с него и другарите му не успяват да го спасят.⁴⁹ По ирония на съдбата той умира, опитвайки се да превземе крепостта, в която век по-рано резидира дядото, чието име носи.

Не е известно дали Ференц (Фружин) оставя потомство, но на тази мисъл навежда това, че имененията му са дадени на друг едва през 1559 г.⁵⁰ Същевременно има податки, че в средата на XVI в. потомци на българската царска династия придобиват и една част от Гьорьок.⁵¹ Последната (известна ни) поява на името Шишман в унгарски източници е от втората половина на XVI в., когато в Темешварската област е регистрирано присъствието на Дюрма Шишман де Гатая.⁵² Фактът, че фамилията отново има поземлено владение (Гатая), говори, че вероятно промяната в съотношението на силите между християнска Европа и османците (през 1556 г. унгарският крал Фердинанд I е избран и за император на Свещената римско-германска империя (1556–1564), с което се възстановява редът от времето на император Сигизмунд), позволява на потомците на търновските царе най-сетне да оберат плодотворно от последователната си политика в полза на антитурската кауза в Унгария.

Промяната в съотношението на силите, особено след морската битка при Лепанто (1571 г. – първото голямо военно поражение на турците в Европа),

раздвижва духовете на царските потомци и в България. Изглежда, че след гибелта на бан Михаил фамилията, макар и загубила предишните си привилегии, все пак оцелява. Това личи от пътеписа на фламандския благородник и дипломат на служба при император Фердинанд I Ожие-Гислен Бусбек, който, описвайки преминаването си през българските земи през 1553 г., отбелязва: „Тук ми дойде наум колко леко и илюзорно е това, което обикновено се счита за благородничество. Защото, когато пожелах да науча за някои моми, които бяха с по-благородна външност, от какъв род са, чух, че водят произхода си от най-висшите боляри на този народ или дори, че са от царски род, но сега са омъжени за воловари и овчари. Толкова е западнало благородничеството в турското царство.“⁵³ Почти идентично е свидетелството, което ни е оставил три десетилетия по-късно и литовският немец Райнхолд Любенау. През 1587 г. той преминава през България като участник в поредната посланическа мисия до султана и забелязва: „В тази страна, България, изобщо няма благородници, както и в цялата турска земя. Някой, който иска да се слави с благородство или родословие, не може да се изрази изискано... Мнозина от родовете на старите владетели... се женят за овчарски дъщери, така че аристокрацията е напълно изкоренена. Такива наши благородници, които твърде много се възгордяват и презират другите край себе си, нека добре да помислят върху това, че тук сега нежни девойки от царски род се омъжват за селяни.“⁵⁴

Колкото и да е изпаднала, българската знат в края на XVI в. оценява възможностите, които предлага новата военно-политическа конфигурация, и през пролетта на 1595 г. при трансилванския княз Сигизмунд Батори (1572–1613) пристига „тайно един човек с писма до княза“, в които се предлага военна подкрепа в случай на война с турците.⁵⁵ През есента на следващата 1596 г. пратеници на българите подновяват предложението, като този път конкретизират, че разполагат с внушителните 30 000 въоръжени бойци.⁵⁶ Макар числото да е навярно преувеличено, то е показателно както за самочувствието, така и за сериозността на намеренията им. Постепенно като водачи на съзаклятието се оформят двама души – търновският митрополит Дионисий Рали (1580–1598) и светското лице Теодор Балина. Отвън важна логистична подкрепа им оказва и дубровнишкият търговец Павел Джорджич.

⁵³ Чужди пътеписи за Балканите. Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XV–XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. С., 1979, с. 219.

⁵⁴ Пак там, с. 462.

⁵⁵ E. Hurmuzaki. *Documente privitoare la istoria Romanilor*. Vol. 12. București, 1908, p. 205.

⁵⁶ Ibid., p. 270.

⁴⁸ S. Márki. *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II, Arad, 1892, p. 535.

⁴⁹ Ibid., p. 535.

⁵⁰ Lib. Reg. Ferd. ex Max., p. 414.

⁵¹ Dugonies, *Radnai történetek*, 13. – S. Márki. Op. cit.

⁵² Fr. Pesty. *Krassó-vármegye...*, p. 143.

Интересно е да се види кои са двамата лидери на българите, защото само така може да се оцени действителният авторитет на човека, който стои зад тях и който, когато подготвяното въстание избухва, ще бъде провъзгласен за български *цар* под името Шишман III. Според признанието не на кого да е, а на вселенския патриарх Йеремия II (1572–1595), Дионисий Рали произхожда „от велик род, от бившите константинополски императори“⁵⁷, а самият той в писмо до руския цар Фьодор I (1584–1598) се именува „Кантакузинов и Палеологов“⁵⁸. В периода 1591–1592 г. именно Дионисий Рали оглавява делегацията на Вселенската патриаршия в Русия, която трябвало да издигне московската митрополия в ранг на *Патриаршия*. Не по-малко забележителна е и фигурата на Теодор Балина – достатъчно е да се цитира известната бележка на Павел Джорджич, според когото: „Господин Теодор Балина е пръв благородник в Никополския санджак, който се ползва с голямо влияние сред христианите от тая страна, поради благородния си произход и своето достойнство. Него турците го гледат в устата какво ще каже, а нашите го уважават твърде много и се допитват до него по всеки важен въпрос.“⁵⁹ Подозрението, че Джорджич преднамерено е произвел своя приятел в аристократ, за да придаде по-голяма тежест на каузата му, беше разсеяно след намирането на богато средновековно съкровище в Никопол, показващо, че болярската фамилия Балина е съществувала още през XIV в.⁶⁰

Докато Рали и Балина подготвят въстанието в България, Шишман изпраща пратеничество и в Прага, лично до император Рудолф II (1576–1612). Любопитно е, че българският пратеник, пристигнал в началото на 1597 г., е приет като равноправна страна заедно с пратениците на влашкото воеводство и трансилванското княжество. На тръгване той получил в дар от императора скъпи сребърни и позлатени вещи на стойност над 1200 талера.⁶¹

Подготовката за бунта става все по-трескава и когато през есента на 1598 г. войските на влашкия воевода Михайл II Храбри (1593–1601) нахлуват на юг от Дунава, началото на въстанието е обявено в самото сърце на България, старата

столица Търнов, с *помазването* на Шишман III за цар (вероятно от митрополит Дионисий). Два века след погубването на Българското царство търновци стават свидетели на едно велико, но, за жалост, обречено на неуспех събитие.⁶² За кратко време османските войски успяват да потушат бунта на българите, прогонвайки около 16 000 от тях във Влашко. От водачите на въстанието Теодор Балина изчезва, а Дионисий Рали емигрира последователно във Влашко, Венеция и Виена, където по-късно преминава на дипломатическа служба при императора. Шишман III с част от привържениците си намира убежище в Русия.⁶³

Обикновено и без аргументи българската историография обявява Шишман III за *мним* царски потомък. Има обаче поне няколко факта, които показват, че в случая по-скоро става дума за реален наследник на короната на българските самодържци: 1) свидетелствата на Бусбек и Любенау, че през втората половина на XVI в. в България все още живеят царски потомци; 2) фактът, че авторитетни личности като Теодор Балина и особено Дионисий Рали признават претенциите на Шишман (някак трудно е да предположим, че митрополитът – потомък на Палеолози и Кантакузини, ще последва един самозванец); 3) международното признание, включително от най-високо място в лицето на император Рудолф II. Един допълнителен интересен аргумент може да бъде и това, че Шишман избира да е именно *Трети*, а не например *Втори*. По всичко изглежда, че когато през 1292 г. на търновския престол сядат цар Смилец (1292–1298), той не е признат за легитимен от част от болярите, които провъзгласили за алтернативен цар видинския деспот Шишман.⁶⁴ Традицията Шишман да се почита като *цар* се запазва и от свързаната с него династия на Срацимировци и при това положение е съвсем логично след него и цар Иван Шишман, провъзгласеният през 1598 г. за цар Шишман, да е именно *Трети*. Надали обаче през XVI в. тези тънкости са били познати извън царското семейство.

* * *

С разгрома на Търновското въстание от 1598 г. завършва една епоха в историята на България и почти се затваря последната страница от историята на царската династия Срацимировци. Наистина през XVII⁶⁵

⁵⁷ А. Муравьев. *Сношения России с Востоком по делам церкони*. Т.1. Спб., 1858, 235–240.

⁵⁸ Пак там, 232–233.

⁵⁹ Н. Милев. *Един неиздаден документ за българската история (1597 г.)*. – В: *Известия на историческото дружество в София*. 1915, 89–99.

⁶⁰ Има и друго. Освен прословутата лъжица с надпис „лъжица от Балиновите съдове“, в полза на болярския произход на Теодор Балина може да се изтъкне още нещо. Добре известно е, че когато през 1469 г. процесията с мощите на св. Иван Рилски минава през Никопол, тя е посрещната от местен велможа, наречен *Богдан жупан*. От този аспект особена стойност придобива фактът, че според османските описи на населението в Никопол през XVI и XVII в. имената *Богдан* и *Балин* се срещат няколко пъти в рамките на една и съща фамилия. Вж.: Кр. Мутаfoва. *Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век)*. В. Търново, 2002, 249–254.

⁶¹ A. Veress. *Documente privitoare la istoria Mihai Viteazul*. București, 1936, p. 60.

⁶² М. Йонов. *Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до края на XVII век*. – В: *Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет*. София, 52, 2, 1958, с. 265.

⁶³ В. Златарски. *Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров*. С., 1921, с. 30.

⁶⁴ В. Стоянов. *Куманология. Опити за реконструкция*. С., 2006, с. 149.

⁶⁵ Н. Елагин. *Патриарх Йоаким и заслуги его к отечеству в гражданском и религиозном отношениях*. – В: *Северная пчела, газета политическая и литературная*, бр. 133–136, Санкт Петербург, 1847.

и XIX⁶⁶ в. спорадично в българските земи ще се появяват личности и семейства, твърдящи, че произхождат от старите български царе, но техните претенции няма да са подплатени с тази непрекъснатост и приемственост, на която са се облягали предшествениците им в Унгария и България през първите два века на османското владичество. Така или иначе, време е да се направи равностойна и да бъде преодоляна негативната оценка, която българската историография обикновено дава на начина, по който Срацимировци отвърщат на турското предизвикателство. Повече от двеста години борба „за Христово име“, както се пее в известната историческа балада,⁶⁷ не могат да бъдат пренебрегнати. Време е неблагодарните потомци да отдадат на предците си дължимата чест.

⁶⁶ П. Никол. *Видинските първенци Шишманоглу*. – В: *Известия на българското дружество в София*. Кн. XIII (1933), 81-112.

⁶⁷ *Български народни песни. Собрани от братя Миладиновци Димитрия и Константина и издадени от Константина*. Загреб, 1861, 58, с. 78.

ЕДНА ВЕРОЯТНА КУЛТОВА ФИГУРА

Николай Сираков / Nikolai Sirakov

A Probable Figure of Cult

Ancient Thrace was a zone open to the Aegean world in the South, to Anatolia in South-East, to the steppes of the Black Sea littoral and the Caucasus in the North-East, and to Central Europe and Italy in the North-West and West, due to the faith of the Thracian in immortality and their role of bridge between East and West. The meditative function of the ram is interpreted in an interesting figure from unspecified location, obtained by the Regional Historical Museum of Sliven. It is a part of fire-brand stand with a head of a ram and elongated neck.

This cult figure places a new emphasis on the exploration of the oral faith and ritual as fundamental element of the oldest European and Anatolian culture.

Чрез медиативната функция на овена ще се опитам да интерпретирам един интересен паметник от глина с неизвестно местонахождение, постъпил във фонда на РИМ – Сливен, през 2009 г., представляващ част от главнярник с глава на овен и издължена шия. Тялото на фигурата липсва, защото е отчупено. Изработката е примитивна. Главата на овена е силно стилизирана, като е удължена и заострена. Очите са предадени посредством кръгчета, врязани с пергел. Устата е изразена чрез една хоризонтална черта. По повърхността от двете страни на шията са врязани ромбовидни и няколко реда врязани знаци, наподобяващи буквата Л. Отзад на шията също е врязан орнамент от няколко реда кръгчета и редица от свързани помежду си орнаменти с формата на знака >. Несъмнено с тези орнаменти майсторът е искал да означи дългите влакна на руното на овена. Врязаната украса е нанесена с помощта на остро оръдие по повърхността на още влажната глина на фигурата. По фигурата има нанесена и пластична украса. Едно релефно ребро преминава през средата на шията и стига до муцуната на овнешката глава. Пластична лента от двете страни на главата пресъздава завитите зад ушите рога. Аналогични на тази фигура има в София; с. Пателеница, Пазарджишко; Кюстендил (Герасимов Т. 1960); Пловдив (Джамбов Хр., 1952).

В мито-поетичното съзнание зооморфните персонажи имат специфично и важно участие в моделирането на действителността посредством различни кодове. За да функционират, те трябва да съответстват на мито-ри-

туалните традиции, като изграждат една цялостна митологична картина. В тричастната космическа структура на „световното дърво“ ясно са изразени три кода: пространствен (разполагане на отделните зони една над друга); зооморфен (маркиране на горната зона чрез крилати демони, на долната – чрез хищни грифони, и на средната – чрез овена) и наративен (грифоните разкъсват тревопасни животни, а овенът се принася в жертва). Целта на тази сложна композиция е да се покаже как чрез жертвоприношението, извършвано в средната зона, се възстановява редът в света, отделят се горната и долната зона (Маразов, 1992). Овенът е един от основните животински

класификатори на средната зона на космоса и е инвеститурата на „царския бог“ Хермес. Именно благодарение на тази „средна“ позиция овенът играе ролята на медиатор между световите. Той свободно прекосява границите между световите както в хоризонтална, така и във вертикална посока (Маразов, 1994). В образа на животното се подчертава плодовитостта, огънят, връзката със слънцето и отделни божества и, обратно, на глупостта и невъзприемчивостта. Той стои в средната част на световното дърво. Символ е на спасителя и на изкупителната жертва. Като митологизирано животно овенът пренася слънцето през осем зодиакални къщи (Скорпион). Затова ритуалната му роля е безспорна (Мифы народов мира, 1987).

Наред с утилитарните си функции, глиненият главнярник овен е натоварен и с чисто култово съдържание. Тези глинени фигури – главнярници, се поставят при огнището, където протича по-голямата част от живота на семейството, с цел да се предпазят от беди всички членове на фамилията или да ги дарят с благополучие. Овенът безпрепятствено прекосява границите. Ето защо, е интересна комбинацията между овен и змия, които са представени в един релеф на келтския Гундеструпски котел (Дания). Змията е хтонично животно, което стои по хоризонталата на „дървото на света“ в най-ниското – в корените. Змията в митологията е символ, свързан с плодородието, земята, водата, дъжда, домашното огнище, огънят. В архаичните космогонични митове на Евразия змията осъществява разединението и съединението между земята и небето. Змията свободно преминава световите, тя идва от отвъдното и носи в себе си сили, които ѝ определят функция на медиатор между два свята. Тя също така е полифункционално същество и е с определено отношение към космическия и социалния ред (Демирев Вл., 1988).

В Гундеструпския котел е представена сцена на две коренно различни животни, които имат функцията да проникват от един свят в друг (Marazov, 1991). Многопластовата семантика, с която са натоварени овенът и змията, има основно предназначение – да осигурява осъществяването на вътрешно-социалната динамика в обществото, да съблюдава установените норми на отношения.

Предметното кодиране означава превръщане на вещите в атрибути, т.е. те приемат определен статус, функция. Представената керамична пластика вероятно е натоварена с подобна функция – да възстанови нарушеното естествено състояние на космоса. Значението на предметния код в изобразителния език е сравнимо с ролята, която той играе в оралния език на митологичното съзнание. Реалистичното пресъздаване на „култовата фигура“ отразява характерния на митологичното мислене начин за актуализация на мита, която често се прокарва именно на равнище атрибути – реалии. Овенът е знак на инвестирана на изобилюето, плодородието, богатството.

Латенските материали, открити в Тракия, показват, че са част от тракийската културна среда. Това се отнася и за зооморфните фигури – главнярници, независимо от тезата за келския им произход на Т. Герасимов (Герасимов Т. 1960). Тези главнярници са открити в чисто тракийска културна среда, което дава основание да се интерпретират като тракийски културен феномен. Древна Тракия е контактната зона, открита на юг към Егейския свят, на югоизток – към Анатолия, на североизток – към Причерноморските степи и Кавказ, и на северозапад/запад – към Централна Европа и Италия, заради изповядваната от траките вяра в безсмъртието и ролята им на мост между Изтока и Запада. Представената култова фигура поставя нов акцент в проучванията на оралната вяра-обредност като основен елемент от най-древната европейска и анатолийска култура.

Белова, Н. *Кельты в Советская Историческая Энциклопедия* (СИЭ), Москва, 1965, том 7.

Белова, Н., А. Л. Монгайт. *Кельты в Большая Советская Энциклопедия* (БСЭ).

Герасимов, Т. *Келтски култови фигури от България*, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 165.

Данов, Хр. ИАИ, XI, 1937, стр. 306, обр. 235.

Демирев, Вл. *Опит за функционално-семантична характеристика на периода на Велики пости (с оглед мястото му в българската фолклорна култура)*, Втори международен конгрес по българистика, С., 1988, с. 302.

Джамбов, Хр. ИАИ, XVIII, 1952, стр. 388, обр. 395.

Домарадски, М. *Келтите на Балканския полуостров*, С., 1984.

Маразов, И. *Мит, ритуал и изкуство у траките*, С., 1992.

Маразов, И. *Видимият мит*, С., 1992.

Маразов, И. *Митология на златото*, С., 1994.

Маразов, И., *Митология на траките*, С., 1994.

Мифы народов мира, Москва, 1987, т. 1.

Marazov, I. *A Structural Iconographic Analysis of the Gundestrup Cauldron*. – In: F. Kaul, I. Marazov, J. Best, N. da Vries. *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron*. Amsterdam, Najade Press, 43-76.

ЗА АВТОРИТЕ

Андриана Нейкова – доцент, д-р – Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Ани Данчева-Василева – професор, д.н. – Институт по история, Българска академия на науките

Бистра Николова – доцент, д-р – Институт по история, Българска академия на науките

Богдан Богданов – професор, д.н. – Председател на Настоятелството на Нов български университет

Гаврил Лазов – Национален исторически музей

Доника Георгиева – гл. ас. архитект – Университет за архитектура, строителство и геодезия

Евгения Иванова – доцент, д-р, Велчо Кръстев – Регионален исторически музей Стара Загора

Зарко Ждраков – доцент, д-р – Национална художествена академия, Нов български университет

Илия Илиев – професор, д.н. – Институт по история при Българска академия на науките

Йоанна Андреева – Нов български университет

Ирина Генова – доцент, д-р – Нов български университет

Лиляна Симеонова – професор, д.н. – Институт по балканистика, Българска академия на науките

Мария Костова – професор, д-р – Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Мария Чичикова – доцент – Нов български университет

Надежда Александрова – Нов български университет

Наталия Христова – доцент, д-р – Нов български университет

Николай Сираков – Регионален исторически музей, гр. Сливен

Петър Балабанов – доцент, д-р – Нов български университет

Петър Кърджилков – докторант – Институт за изкуствознание, Българска академия на науките

Петър Николов-Зиков – гл. ас. д-р – Нов български университет

Татяна Янакиева – доцент, д-р – Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Тома Томов – доцент, д-р – Нов български университет

Цветана Чолова – доцент, д-р – Нов български университет

ABOUT THE AUTHORS

Andriana Neykova, Associate Professor, Ph.D. – Sofia University St. Kliment Ohridski

Annie Dancheva-Vasileva, Professor, Dr. Hab. – Institute of History, Bulgarian Academy of Sciences

Bistra Nikolova, Associate Professor, Ph.D. – Institute of History, Bulgarian Academy of Sciences

Bogdan Bogdanov, Professor, Dr. Hab. – President of the Board of Trustees, New Bulgarian University

Donika Georgieva, Senior Assistant Professor – University of Architecture, Building and Geodesy

Evgenia Ivanova, Associate Professor, Dr. Hab. – New Bulgarian University
Gavril Lazov – National History Museum

Iliya Iliev, Professor, Dr. Hab. – Institute of History, Bulgarian Academy of Sciences

Yoanna Andreeva – New Bulgarian University

Irina Genova, Associate Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Lilyana Simeonova, Professor, Dr. Hab. – Institute of Balkan Studies, Bulgarian Academy of Sciences

Maria Chichikova, Associate Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Maria Kostova, Professor, Ph.D. – Sofia University St. Kliment Ohridski

Nadezhda Aleksandrova – New Bulgarian University

Natalia Hristova, Associate Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Nikolai Sirakov – Regional History Museum, Sliven

Petar Balabanov, Associate Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Petar Kardjilov, Doctoral Candidate – Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences

Petar Nikolov-Zikov, Senior Assistant Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Tatyana Yanakieva, Associate Professor, Ph.D. – Sofia University St. Kliment Ohridski

Toma Tomov, Associate Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Tsvetana Cholova, Associate Professor, Ph.D. – New Bulgarian University

Velcho Krastev – Regional History Museum, Stara Zagora

Zarko Zhdrakov, Associate Professor, Ph.D. – National Academy of Arts, and New Bulgarian University